

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ҚОҒАМЫ

**ҚҰДАЙБЕРГЕН
ЖҰБАНҰЛЫ**

**ҚАЗАҚ
ТІЛ БІЛІМІНІҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

АБЗАЛ-АЙ

Алматы

2013

УДК 80(8)
ББК 81.2 Қаз
Ж 80

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Тіл комитетінің тапсырысы бойынша
«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың
2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Ж 80 Жұбанұлы Қ.
Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы:
«Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 бет.

ISBN 978-601-7172-27-5

Қазақ кәсіби тіл білімінің негізін салушы профессор Құдайберген Жұбанұлының тіліміздің фонетикасы мен грамматикасын ғылыми тұрғыда сипаттаған тұңғыш ізашар зерттеулері, өз кезеңінің тіл құрылысына қатысты, атап айтқанда, алфавит пен емле, терминология мен оқулықтар жазу ісін сөз ететін еңбектері осы ғылыми жинақта түгел қамтылып отыр. Сондай-ақ кітапқа ғұлама ғалымның әдебиет пен өнер, оқу-білім мен мәдениеттің өзекті мәселелерін қамтыған мақалалары да енгізілді.

Басым бөлігі орыс тілінде және латын әліпбиінде жазылған ғылыми зерттеу еңбектерінің мәтіндері мұқият салыстырылып, түпнұсқа негізінде қайта қалпына келтірілді.

Бүгінгі ғылым үшін де маңызын жоймаған бұл асыл қазына-мұра тілші ғалымдарға және көпшілік тіл жанашырларына арналады.

УДК 80(8)
ББК 81.2 Қаз

ISBN 978-601-7172-27-5

© Құраст. Ғ.Әнес, 2013
© «Абзал-Ай», 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

«Қазақ тіл білімінің антологиясы» атты ауқымды жобаның екінші кітабы аса көрнекті ғалым, қазақ кәсіби лингвистикасының негізін қалаушы проф. Құдайберген Жұбанұлының ғылыми шығармашылық мұрасына арналып отыр.

Бар-жоғы 38 жас өмір сүріп, оның 5-6 жылын ғана ғылым жолына бағыштауға мүмкіндігі болған, кемел шағында қызыл қырғынның қылышынан қиылған Қ.Жұбанұлы ерек туған зерделі зерттеуші, қажырлы қайраткер, бір сөзбен айтқанда, сегіз қырлы феномен жан. Оның тіліміздің фонетикасы мен грамматикасын жаңаша сипаттаған, толық аяқталып бітпеген еңбектерінің өзі бүгінгі ХХІ ғасыр ғылымының биігінен қарағанда тылсым-тұнығы кез келгенді бойлатпас классикалық туындылар. Ал әліпби мен емле, терминология мен әдістеме саласындағы теориялық әрі практикалық маңызы зор тілдік мұралары бүгінгі таңдағы басты міндет – мемлекеттік тіліміздің мәртебесінің нығаюы, әдеби тіліміздің жаңғыруы мен латын жазуына көшу мәселесінде тіптен өзекті бола түсуде.

Орыс және әлемдік лингвистиканың озық дәстүрін толық игеріп, қазақ тіл білімі мен түркологияда жаңалығы мол кемел зерттеулер жазып жүрген шағында ғұлама ғалымның өзекті өмірі өкінішпен үзіліп қана қойған жоқ, қандықол озбыр жүйе оның бар жазған-сызған мұрасын жойып жіберді. Бізге жетіп, тілші-ғалымдар қажетіне жаратып жүргендері оның кітап бетінде, баспасөзде жариялап үлгерген, яки тасқа басылған дүниелері ғана.

Проф. Қ.Жұбанұлының ғылыми мұрасы осы кезге дейін негізінен үш мәрте баспа бетін көрді.

«Халық жауы» атанып, ондаған жыл атаусыз қалған ғалым еңбектерін Ғылым академиясының Тіл білімі институты жинақтап, жүйелеп, алғаш рет 1966 жылы «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Исследования по казахскому языку» деген атпен жариялады. Жұбановтанудың негізін қалаған, сағындырып қолға тиген бұл

жинақ қазақ тіл білімінде үлкен жаңалық, ерек құбылыс болды. Әйтсе де халқымен қайта қауышқан бұл жинақ бетінде көзге қораш мына бір таңба – [...] – жиі ұшырасатынын көзі қарақты оқырман байқаған шығар.. Мұндай таңба-тыйым басылған жердің бәрінде компартиялық цензураның қысымымен талай жолдар қысқартылды, не баспа тарапынан өз бетінше редакцияланып, өзгертілді.

Біздің жаңа жинақты шығарудағы басты мақсатымыздың бірі – аталған олқылықтардың орнын толтырып, мұраны асыл, табиғи қалпына келтіру болғандығын бірден айта кеткіміз келеді.

Осы орайда қазақ тіл біліміндегі «жұбанов кезеңінің» (1932-37 жылдар) өзіндік қыр-сырын ашып, оның заманауи анатомиясын айқындай кетпесек тағы болмайды. Алашшыл Ахаң (Ахмет Байтұрсынов) 1925 жылдардан бастап кеңестік қуғын-сүргінге ұшырады: 1928-29 жылдардан соң баспасөз бетінде ешбір дүниесін жариялай алмады, бірде-бір кітабы басылып, таралмады. Бір сөзбен айтқанда, тілтану саласында «байтұрсынов кезеңі» аяқталып, ұлы ұстаз, ағартушы-ғалымның нұрлы ілім-біліміне зорлық-зомбылықпен тыйым салынды. Енді тарих сахнасына жаңа буын жас коммунистер – С.Сейфуллин, С.Қожанов, Т.Жүргенов, Т.Рысқұловтар және солармен қанаттас Құдайберген Жұбанов та шықты. Идеялық айтыс-тартыс пен жастық максимализм, компартиялық догма мен социалистік сағым болашаққа деген сенім орайында олар тарапынан алдыңғы буын Алаш арыстарына біліп-білмей талай тастар лақтырылды. Біздің қолымызда сол жылдары проф. Қ.Жұбановтың Ахаңа материалдық және моральдық көмек қолын созғаны туралы бір емес, бірнеше дерек бар. Сондықтан да бүгінгі таңда тырнақ астынан кір іздемей, Қ.Жұбанов еңбектеріндегі аға буын еңбектеріне берілген артық-кем бағаға сол кездің рухани түсінігімен қарап, екі тіл тарланының арасындағы сындарлы сабақтастық пен ұлттың ұлығ мұраттары жолындағы тілектестес тірліктерін алға шығару, жарқырата көрсету жөн болмақ.

Екіншіден, «жұбанов кезеңінде» Советтер Одағында мемлекеттік деңгейде қолдау тапқан академик Марр есімімен байланысты тіл білімінің тұтас мектебі мен дәуірі болғанын есте ұстаған абзал. Бүгінде ауызға алынбайтын, күнгеі де, көлеңкелі тұстары да мол бұл «марр ілімі» Қ.Жұбановтың таным-түсінігі мен ғылыми шығармашылығына әсер етпеуі мүмкін емес еді. Сол себепті біз қайта қалпына келтіріп отырған мәтіндердегі «марр іліміне» қатыс-

ты заманауи ой-пікірлердің түбіне бойлау үшін сол кездегі тілдік ахуал, лингвистиканың даму дәрежесінен хабардар болу да қажеттілік.

Осы екі мәселеге ойлы көзбен қарай білген оқырман, әсіресе жас буын зерттеушілер ғұлама ғалым мұрасының тереңіне бойлай алмақ.

Дарынды ғалымның ұл-қыздары да әке жолын қуып (мүмкін әке мұрасын жоқтап), тілші ғалым болды, доктор, профессорлар атанды. Әсіресе суретші Ақырап аға мен тілші-ғалым әрі әдебиетші Есет Құдайбергенұлдарының әке есімін ұлығтау мен

ИЗДАНИЯ

Казахстанского Филиала Академии Наук СССР
по Лингвистическому сектору.

Из серии

„ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ“

Проф. Х. Жубанова

ВЫШЛИ ИЗ ПЕЧАТИ:

(на русском языке)

- вып. I. Из истории порядка слов в казахском предложении.
- вып. II. Заметки о сложных и вспомогательных глаголах. Заметка первая. Сложное. Настоящее.

ВЫЙДУТ ИЗ ПЕЧАТИ В БЛИЖАЙШЕЕ ВРЕМЯ:

- вып. III. О частях речи в казахском языке.
- вып. IV. Двойные слова синонимического типа.
- вып. V. Возникновение фонематического различения глухих и звонких.
- вып. VI. „Подражательные“ слова, как особые формы словообразования.
- вып. VII. Скотоводческие междометия казахов.
- вып. VIII. Элементы кинестической сигнализации в женской речи казахов.
- вып. IX. К природе и генезису валогных форм в казахском языке.
- вып. X. Структура местоимений в казахском языке.

*Проф. Қ. Жубанұлының жарық көрген және
жоғалған ғылыми еңбектерінің тізімі*

оның мұрасына жоқшы болу жолындағы мігірсіз еңбектерін көзбен көре қалдық. Олардың қажырлы қайраттарының арқасында 1999 жылы тілші-ғалым мұрасының екінші басылымы, ал проф. Асқар Құдайбергенұлының дайындауымен 2010 жылы үшінші басылым дүниеге келді. Бұл жинақтардағы басты өзгешелік – проф. Қ. Жұбановтың бұған дейін белгісіз болып келген жаңа еңбектерінің табылуы, қайта қалпына келтірілуі-тұғын. Міне, осылайша проф. Қ.Жұбанұлының «Қазақ тілінің жоғарғы курсы. Дәрістер» атты көлемді еңбегі мен Хожа Ахмет Яссауи шығармашылығы талданған жазбасы ғылыми айналысқа түсті.

Филология ғылымдарының докторы А.Қ.Жұбанов соңғы жылдары жаңа бір игілікті жобаны қолға алуда. Ол – «Проф. Қ.Жұбанұлы» атты тұлғалық энциклопедия. Бұл жобаның да нәтижелі болуы біртуар ғалымның тілдік мұрасының толығымен, заманауи игерілуімен тікелей байланысты. Сондықтан да біз ұлттық құндылық болып табылатын мұндай мұраларды іздестіруді бір сәт те тоқтатпауымыз шарт. Халық бағына, ғылым абыройына ондай мұралар табылып та жатыр және табыла да бермек. Мәселен, жақында біз Қ. Жұбанұлы аударған, 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген екі кітапшаны – «Тұтынушылар қоғамының басқармасына нұсқау» мен «Тұтынушылар қоғамының тексеру комиссиясына нұсқау» атты еңбектерді таптық. Осылайша проф. Қ.Жұбанұлының жоғалған, қолды болған мол мұрақазынасының алдағы уақытта да табылып, ел игілігіне айналарына сенгіміз келеді. Сонымен бірге Қ.Жұбанов өмірбаянына тікелей қатысты архивтік деректер де өңделу үстінде.

Қорыта айтқанда, ғұлама ғалым проф. Қ.Жұбанұлының қолдарыңыздағы бұл жаңа жинағы – асыл түпнұсқаға барынша жақындатылған, бұрмаланған тұстары қайтадан қалпына келтірілген ғылыми басылым. Бұл тілтанымдық қазына – көненің көзі емес, жаңаның өзі. Сондықтан да ол өзі жанын жалау еткен халқымен бірге жасап, Тәуелсіз Қазақстанның келешегіне, мемлекеттік тілдің өрісін ұлғайтуға септігін тигізе бермек.

Гарифолла ӘНЕС,
*филология ғылымдарының докторы,
Халықаралық «Қазақ тілі»
қоғамының вице-президенті*

QAZAQYSTAN QALBYQ
KORPORAATYV KAMESERIJETI
НИП-ООО КАССР
ALMATY, Lenin, 49
АЛМА-АТА, ул. Ленина 49
Т. № Б-1-28

QAZAQYSTAN QALBYQ
ӘДИС ПЪРООҚЫРАМ СЕКТОРЪ
ПРОГРАММНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ СЕКТОР
QAZMET QAT
Служебная записка №

с той или иной стороны, с какой сталкивались
в своей практической работе и усугублялись
связи между отдельными звеньями иско-
ды из той реальной среды, которая ему была
известна. Восход солнца" для одних народов
представлялся как "восход солнца на востоке"
для других как "выход из помещения", для
третьих - как "рождение". Но все же
мусульмане и ^{иранцы} ~~иранцы~~ "легендарной
воды". Русские же связывали с "легендарным
предметом", а казаки это ассоциировали
с "защитной водой", с тем самым "мудрым
сказанием" (tojaq oq oqovai taj - "оказание").

В результате такого обмена процессом
отрабатывались обиды и ~~познания~~ ^{познания}, с одной
стороны и ~~обиды~~ ^{обиды} ~~познания~~ ^{познания} ~~других~~ ^{других} ~~сторон~~ ^{сторон}
когда совершалась лишь в определенной
степени того познания, которое ~~обиды~~ ^{обиды}
и другие ~~обиды~~ ^{обиды} ~~познания~~ ^{познания} ~~других~~ ^{других} ~~сторон~~ ^{сторон}

Проф. К. Жубанұлының автографы

I

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
ГРАММАТИКАСЫ**

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҒЫЛЫМИ КУРСЫ ЖӨНІНЕН ЛЕКЦИЯЛАР*

I кесек

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ (Дыбыс жүйесі)

БЕТ АШАР

Осы номерден бастап басылғалы отырған «Қазақ тілінің ғылыми курсы» өткен 1932–1933 оқу жылында Қазақстан пединститутында (Қаз ПИ) оқылған лекциялар еді.

Қазақ тілі – осы уаққа шейін жүйелі түрде тексеріліп, ғылым тезіне түспеген тіл. Қазақ тілін алғаш зерттегендер патша үкіметінің отаршыл саясатын іске асыру мақсатымен отар елдердің әдет-ғұрпын, тіл-әдебиетін тексерген миссионерлер, одан қалды [...] күншығысшыл оқымыстылар болды. Бұл топтан шыққандардың басты-бастылары: Н.И.Ильминский, проф. П.М.Мелиоранский, М.Терентьев, И.Лаптев, В.В.Катаринский, академик В.В.Радлов, проф. Е.Д.Поливанов, тағы басқалар еді. Бұлардан бұрын қазақ ауыз әдебиетін, тарих, этнографиясын тексерген Уәлиханұлы Шоқанды да қазақ тілін тексеруге қатысқандардан санауға болады.

Беріде қазақтың өз ішінен шығып, қазақ тілін зерттегендер қазақтың ескі оқығандары болды. Олар – Байтұрсынұлы Ахмет, Кемеңгерұлы Қошке, Омарұлы Елдес, Шонанұлы Телжан, Досмұхамбетұлы Халел. Әліппені, термин мәселесін жағалата, қазақ тіліне ұшынан-ұшынан қолын тигізген Төрекұлұлы Нәзір жолдас болды. Бұл өзінің «Жат сөздер туралы» жазған кішкене кітапшасымен бұл майдан жағасына әжептәуір ғана бір тексеріну салындысын шығарып тастаса да, тұтынған методологиясымен

---

* Бұл лекциялар алғаш рет «Политехникалы мектеп» атты журналдың 1933 жылғы 7–8 нөмірлерінде жарияланған.

өзінен бұрынғылардан ұзап кете алмады. Беріде жастардан Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсен сияқты тіл мәселесіне белсене қатысқандар шығып отыр. Бұлар, әрине, ілгері тілек жастар ғой, ілгеріде ауыз тұшығандай нәтиже берер деп дәмеліміз. Әзірге бұлардан да нақты зерттеу қорытындысын көре алмадық. Компиляция «сөзбен күрес»-тен ұзап шығып, қазақ тілі деректерін тұмсығынан тізіп, айдап сала алмай келе жатыр. Қазақтың ескі оқыған азаматтарынан маңдайын бері бұрған жігіттеріміздің бірі Шонанұлы Телжан жолдастың еңбектеріндегі ерекшелікті айтпай өтіп болмайды. Телжан жаман-жақсы болсын, бұл кездегі грамматика мектептерінің бір ағымын қазақ тіліне ала келді. Оған шейінгі жазылған «Қазақ тілі» кітаптары ескі мағынашыл (логическая) грамматика ізімен кете берген болса, Телжан қазақ тіліне бұрын қиыстырып көрілмеген тұрпатшыл (формальная) мектеп үлгісін әкеп алдымызға тартты. Рас, біз формашыларға қарсымыз: тіл құбылыстарын жалаң түр жағын ғана зерттеумен біліп болмайды. Бұл – сөзсіз сыңаржақтық. Сонда да жоғынан бары игі. Түр – форма деген тілде жоқ белгі емес, бар нәрсе. Бар қасиетін көрсетушілік қашан да пайда болмаса, зиян келтірмейді. Бірақ жеткіліксіз, өйткені түр тілдің бар тарауы емес, бір тарауы. Әр нәрсенің, әр құбылыстың да әлденеше қыры, сыры, сипаты болмақ. Дұрыс білім – сол қыры, сыры, сипатының бәрін болмағанмен (барлығын түгел қамтып болмайды, ұшы-қиыры көп), көбін, негізділерін көрсетіп бере алумен ғана табылмақ. Формашылдықтың бірбеткей, сыңарезу соғатыны осыдан. Формашылдықтың бұл кемістігінің үстіне Телжанның қара басының кемшілігі – қазақ тілінің деректерін білудегі кемістігі де қосылған. Сонымен, Телжанның шығармаларында қазақ тілінің бет-аузы көріне алмай қалған. Оның мақсаты қазақ тілінің қасиеттерін, өзгешеліктерін көрсетіп беру болмай, қазақ тілі заңдарын формашыл грамматика шеңберіне қалай да болса сыйдыру ғана болған. Қойына өлшеп қорасын салмаған. Даяр қораға әкеліп қамаған. Сондықтан басқа тілдерге өлшеп салынған форма қорасының түкпірлерінде бос қалған алаңдар да болғаны сияқты, тарлық етіп, тоқты-торымның сыймай қалғаны да болған. Қысқасы, бүгінге дейінгі қазақ тілін тексерулерімізде Ахмет Байтұрсынұлының дәрежесінен әлі көш жер кейін жатырмыз. «Тазын жасырған жазылмайды». Біз мұны бойымызға қаншама мін болса да жасыра алмаймыз. Біз әлі тек айқайлаумен, құрғақ сөзбен беталды құла дүз боқтаумен, мінеумен жүреміз. Ауызбен орақ орып, құс тістеп, қызыл өңештенгенмен, сөзге келгенде батпан артықпын

деп тұрып, іске келгенде ширек кем шықсақ, Байтұрсынұлының «Тіл-құралын» жамандап тұрып, өзіміз одан да төмен қып шығарсақ, бұл Байтұрсынұлын мінегеніміз емес, оның беделін өсіргеніміз болып шығады.

Шынында, неге осы уақытқа дейін Байтұрсынұлының кітаптары қолданылып келеді? Неге оның тіл құралдары 1-басқыштан бастап жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл-құралмен» оқыту тыйылған бола тұрса да, мұғалімдеріміз неге әлі күнге дейін оны құрандай қолтықтап, сабаққа сонан даярланады? Кім бұған айыпты? Әлде, сол мұғалімдер ме? – Жоқ. Бұған біз, тіл зерттеушілері айыптымыз. Бүгінге шейін қазақ тілі жайында жазылған жолбасшы кітаптарымыздың бәрі де «Тіл-құралдан» кем болған. Біздің шығарған кітаптарымыздың кеудесіне нан піскендей мен-мендігі болғанмен, іші қуысырақ соққан. Білімге сусаған қалың мұғалім бұлардан шөлін қандыра алмаса, бірқатар жоғы «Тіл-құралдан» табылып тұрса, ол сусынды содан іздемей, қайдан іздесін? Біздің кітаптарымыз шынында да мүгедек туған. Өйткені бұлар «жеңілдетілген». Жеңілдеткенде, сөз табы 9 екен, оны ауыр көріп, алтауын кесіп түсіріп, үшеуін қалдырған. Етістіктің жіктеулері, райлары, етістері көп екен, «жеңілдетіп» азайтқан, жұрнақтар көп екен, «жеңілдетіп» санын кеміткен.

Мұндай «жеңілдетуге» алғыстан бөтен еш нәрсе айтпас едік-ау, егерде қазағы түскірдің аузына қақпақ қойып, сол артық сөз таптарын, артық рай, шырайларды, жұрнақтарды айтпайтын қылып, бұлар қазақ тілінен біржола аластап қуылса. Бірақ не пайда. Кітап бетінде тұжырып, кесіп тастағанмен, тіл өмірінде ол «артықтар» баршылығын қоймайды екен. Сонысын-ақ жеңілдемейді екен.

Барды «жоқ» деп жасырғанмен, жоқ болмайды екен. Сонысын-ақ бұл жасырынбақ ойнаудың арты жеңілдету емес, ауырлату болады екен. Ауырлық басып баратқансын, «суға кеткен тал қармар», «сасқан үйрек артымен ұшып», «жаудан жақсылық күту – тарыққанның салдары» болса да, тарыққан мұғалім байғұс «артымен ұшып», артта қалған «талды қармап», «Тіл-құралдан» сусын күтеді екен.

Міне, біздің бүгіндегі қазақ тілін ғылыми зерттеуіміздің дәрежесі. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілін тексеруде өзінен бұрынғы күншығысшыл оқымыстылардан ұзап кеткен жоқ еді. Орыс тілінде етістіктің 3-ақ шағы бар екен, Ахмет қазақта да шақ санын 3-еу деді. Қазақ сөйлем құрылысының өзгешелігін мүлде көрсеткен жоқ. Тек сол кездегі орыс тілінің мектеп грамматикаларының

ізімен кете барған. Ахметтен бұрынғы, біріндеп онан соңғы, қазақ тілін зерттеген күншығысшыл ірі оқымыстардың да қол жетпес ірі еңбегі шамалы. Мелиоранский сияқты түрік тілдерінің ірі білімпазы жазған қазақ тілі грамматикасы да ғылым грамматикасы емес, қазақ зерттеушіге жөнді білім қоса алмайды. Ол тек қазақ тілін алғаш зерттегелі тұрған басқа елдің адамдары үшін жазылған.

Қысқасы, бұл уақытқа шейінгі қазақ тілін зерттеудің бәрі де тиіп-қашты зерттеулер, терең қарамаған, үстірт қана көрініп, сорайып тұрған мүйістерін ғана қамтыған нәрселер. Олай болса, қазақ тілін зерттеу жұмысы әлі күнге шейін ғылым жолына салынбаған, ғылым сатысына көтерілмеген. Әлі күнге шейін кустаршылықтан, домбалдап соғудан құтыла алмай келе жатыр.

Қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана ол жасалмайды. Бұл көп күш, көп қол, көп уақыт керек қылады. Алдарыңызға тартылып отырған «лекциялар» осы жолға тамшыдай да болса пайдасы тимес пе екен деген бір тәжірибе ғана. Оның үстіне мұның шын ғылым зерттеу түрінде болмай, студенттерге оқылған лекциялар болуы, қалың мұғалімге түсінікті қылу үшін жеңілдетілген кескін алуы керек болды. Солай да болса мұны ғылыми курс деп атадық. Өйткені мұндағы жазылғандар 5 (бес) жылдан бері қазақ тілін, оған жақын тілдерді, жалпы тіл ғылымы жүйесін тексерген жұмыстарымның жалпылаңқырап алынған, популяр (жария) түрде тізілген ғана бір қорытындысы еді.

Қазақ тілін ғылым жолымен зерттеу жұмысының өте төмен болғандығы зор кедергі болды. Сондықтан мұнда бірқатар тосандықтар да болатын сияқты, қайбір жерлерінде пікірінді дәлелдеу үшін өте алыс экскурстерге кету, шұбаландықтарға ұшырау да болып отырады. Онысыз болмайтын болды.

Бастауыш, орта мектептер, техникумдар жайындағы үкімет қаулылары ғылымның жүйесін бұзбауға, мол білім беруге міндеттеді. Жүйелі білім беру үшін мұғалімнің өзінде жүйеге салынған білім болуы керек. Біздің мұғалімдерімізге бұл уақытқа шейін тіл жайынан жүйелі емес, жүйесіз де білім бергендей жағдай болған жоқ. Осы кетікті бітеу үшін бұл лекцияларды осындай жеңілдетілген түрде «Политехникалық мектепте» басып отыруды мақұл таптық. «Лекциялардың» барлығы 30 баспа табақ шамасында болып, әзірге I бөлімі болған «фонетика» кесегін жібердік.

Тіл сабағын беріп жүрген мұғалімдерге аз да болса көмегі тисе, жазушының мақсатының орындалғаны.

Шығарушы

I ЛЕКЦИЯ

ФОНЕТИКА
(Дыбыс жүйесі)**1. Фонетика біздіңше нендей ғылым?**

Фонетика сөзінің түбірі – алдыңғы үш дыбыс – «фон» сөзін біз басқа жерлерде де ұшыратамыз, мәселен, граммофон, телефон, фонограф сөздерінде. Мұның бәрінде де «фон» дыбыс деген мағына беріп тұрғанын білеміз. Енді фонетика сөзінің аяққы екі буыны болған – тика жалғауын грамматика, косметика сөздерінде де кездесеміз. Мұның бәрінде де – тика жалғауы «жүйе», «ғылым» мағынасында екенін аңғарамыз. Фонетика сөзінің әлгі айтылған екі жұрнағының екі арасына біткен – е дыбысы екі жағындағы екі сөзді қосып, ұстап тұрған байлам, дәнекер екенін ескерсек, фонетика дыбыс ғылымы немесе дыбыс жайындағы ғылым деген болып шығады.

Ескі тіл тану ғылымы грамматиканы үш бөлімге бөлетін: 1. Фонетика – дыбыс жүйесі; 2. Морфология – сөз тұрпаты жүйесі; 3. Синтаксис – сөйлем жүйесі, сонда фонетика грамматиканың бір бөлімі – тілдің дыбыс жағын тексеретін бөлім болып шығады.

Ескі тіл тану ғылымы, шынында да, фонетиканы дыбыс жайындағы ғылым деп танитын. Фонетика тілдің дыбыс жағын тексеретін ғылым екені рас. Бірақ мұны салмақтаңқырап, дәлденкіреп түсінбесе, үндіевропаша тіл ғылымының бұрмалағаны сияқты, біз де фонетиканы теріс, бұрмалап түсінеміз, сондықтан тексерулерімізден теріс нәтиже шығаруымыз мүмкін.

Әуелі-ақ фонетика дыбыс болған жердің бәрін тексереді деуге болмайды. Күннің күркірегені, арбаның салдыры, мылтықтың тарсылы, қасқырдың ұлығаны – бәрі де дыбыс.

Бұларды фонетика қарамайды. Өйткені бұлар адамнан тысқарғы, табиғаттағы болатын дыбыстар.

Екінші, фонетика адамнан шыққан дыбыстың бәрін тексермейді. Адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды – мұның бәрі адам дыбысы, бірақ адамның қоғамдық мұны айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес, дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар. Сол себепті фонетика қарауына бұлар да жатпайды.

Үшінші, фонетика қоғамдық дыбыс болған жердің бәрін қарай бермейді. Музыка да дыбыс, бұ да барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы ол – адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады. Сөйте тұра, бұл тіл дыбысы емес, жылау, күлу қоғамдық күштердің қысаптарымен шығады, сонда да оларды тіл дыбыстары деуге болмайды (әрине, күлуде, әсіресе, жылауда, сөз араласатыны болады. Біз мұнда сөз жағын санамай, тек таза жылауды, таза күлуді алып отырмыз) және бұл дыбыстар мен тіл дыбыстары арасында, дұрысы – жылау, күлу, музыка мен тіл арасында нендей айырма бар. Меніңше, мынадай: жылау мен күлуді сол тілмен сөйлейтіндер болмай-ақ, мәселен, қазақтың жылағаны мен күлгенін қазақ болмай-ақ, кім болса сол түсінуге болады. Жылап отырған не күліп отырған қазақ болса, мұны көріп, есітіп тұрған, өзі қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай әлгі қазақтың жылап отырғанын не күліп отырғанын біле алады. Бірақ қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай қазақтың қазақшалап не сөйлеп тұрғанын ұға алмайды. Олай болса, жылау мен күлу – адам болған жердің бәріне түсінікті, ал тіл тек сол тілмен сөйлейтін қоғамға ғана түсінікті. Музыкаға келсек, мұнда да осыған ұқсас, бірақ бұдан көріне бөлек құбылыс көреміз. Музыка шығармаларының да негізгі желісін, бағытын, сол елдің музыкасымен таныс болмай-ақ түсінуге болады. Әннің, күйдің зарлы, мұнды болмаса шаттықты екенін, судың ағысын, аттың жорғасын кім болса да түсінуге болады. Бұл жағынан жылау мен күлуге ұқсастығы бар. Бірақ музыка мұнымен түгелделмейді. Музыка тіл сияқты әр ұлттың, әр халықтың тарихи мәдениет жөніндегі өзгешеліктеріне қарай өзгеше болады. Сондықтан әр ұлттың, әр халықтың өз музыкасы бар, өз музыкасы өзіне жақынырақ, ұғымдырақ болады. Жылау мен күлуде бұл жоқ не жоққа жақын. Мұнымен музыка тілге жақындайды. Бірақ қосылмайды, музыканың тілден қашықтау жері музыка бейнемен сөйлейді. Әр заттың не құбылыстың музыка сол зат пен құбылыстың өзіне ұқсас бейнелерімен, болмаса сол әлеумет көзқарасында ұқсас болып көрінетін бейнелерімен түстеп береді. Судың ағысын салса, ағып жатқан судың дыбысын алдына тартады, аттың жорғасының ырғағын ойнап береді, мұң мен зарды, мұңды дауыстар мен мұңды қимылдардың ұласу тәртібімен айтып береді, шаттықты шалқыған көтеріңкі үндермен бейнелейді. Ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттық басыңнан бұрын бір кешкен, естілген, сезілген іс болса, сондағы қышыған жерінді жыбыршытады, сондағы қызықты

қыздырады. Сондағы күйің қайта туғандай болады. Музыка тілі сара тіл емес. Өлшестіріп, салмақтап барып түсінбейсің, бірақ өткір тіл.

Өзің де байқамастан, берілген бейнелерден ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттықтың жанданып көз алдыңа келіп қалғанын бір-ақ біліп қаласың. Сөйтіп, музыка әр құбылысты өзіне ұқсас бейнелер арқылы суреттейді. Ал тіл ол құбылыстарға ешбір түрде ұқсамайтын белгілер жүйесімен білдіреді. «Қара жорға» күйінде жорғаның жүрісін, «Ақсақ құланда» құланның құрқылдағанын есітеміз. Ал «*жорға*» деген сөздердегі **ж, о, р, ғ, а** дыбыстарының құрандысы – жорғалыққа, қимылға, жүріске мың да бір нұсқасы ұқсамайды. «*Ағын су*» деген сөздерде де іс бір түрлі – сұйықтық, жыбырлау, ағыс, қозғалыс сияқты сыпаттар жоқ.

Міне, осы қасиеттер музыка мен тілдің басын бір жерге қоспайтын қасиеттер болып шығады. Тілдің білдіретін құбылыстары мен тіл белгілерінің арасында көрініп тұрған байланыс жоқ. Сондықтан ол құбылыстармен таныс бола тұрсаң да, сол құбылыстарды көрсететін әр тілдегі әртүрлі белгілер жүйесімен таныс болмасаң, ашық айтқанда, сол тілді білмесең, ол құбылыстың тілдегі белгілерін, аттары болған сөздерді ұға алмайсың. Бірақ ол құбылыстардың музыкадағы суреті сол құбылыстардың өзіне көбіне ұқсас болғандықтан, құбылыстардың өзімен таныс болсаң, суретімен таныс болмай-ақ, тани қоясың*.

Міне, тіл мен музыканың айырмасы. Сондықтан тіл дыбыстарын тексеретін фонетика бұл секілді жылау, күлу, музыка дыбыстарын да қарамайды.

Төртінші, фонетика бір тілмен сөйлейтін адамдарға ғана түсінікті дыбыс болған жердің бәрін тексермейді.

Малды дегенімізге көндіргіміз келгенде, тоқтатқымыз келгенде шаужайлаймыз, лық-лықтаймыз, жылқыны суға шақырғанда кіш-кіштейміз.

---

* Бұл арадағы біздің мақсатымыз тілдің өзгешелігін ашып көрсету керек болғандықтан, музыканың мінездемесін бірбеткей, сыңаржақ түрде ғана беріп отырмыз. Музыка бейнелерінің әммеге түсініктілігін ғана айттық. Әммеге бірдей түсінікті болмайтын жағын айтпай кеттік. Шынында, әрбір құбылысты адам өз тарихи дәуірінің тудырған көзқарастары арқылы көреді. Сондықтан әрбір ұлттың, оның ішінде әрбір таптың өзіне жақын әм алыс құбылыстары болады. Осыларға сәйкес музыка бейнелері болғандықтан, әр таптың ұлы күйі, музыкасы болады. Бұл арасы басқаларға, әрине, түсініксіз.

Жел шақырсақ ысқырамыз, тағы тағылар. Мұнда да дыбыс шығарамыз. Мұнда да шығарған дыбысымыз түшкіргендегідей, ыңкылдағандай, денеміздің жұмыс атқару салдарынан болғандай өзімізден еріксіз шықпайды. Сөйлегенде қандай ерікті түрде дыбыстасақ, мұнда да сондай еркін үн шығарамыз. Мұнда да жеке басымыздың дене мұңы айдап шығармайды, қоғам өндірісінің үстінде, өндіріс таласы қыстап шығарады. Сөйтіп, бұлар да әлеуметтік дыбыстар болып табылады. Музыкадағыдай құбылыстың өзіне ұқсас бейнелер мұнда да жоқ. Бұл жағынан тіл белгілеріне түгел ұқсайды. Оның үстіне бұл дыбыстардың мағынасын тек қазақ тілін білетіндер ғана ұғады, басқалар ұқпайды.

Сөйте тұрса да, тілдік қасиеттер бұл дыбыстарда соншама мол бола тұрса да, бұлар тіл дыбыстары емес. Өйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі – адам мен адам арасында пікір қатынастыру. Ал мұнда адам мен адам арасында емес, адам мен табиғат арасында жұмсалып отыр. Бұл дыбыстардың атқаратын рөлі пікір қатынату емес, табиғатқа (малға, желге) адам дегенін істету, табиғатты арбау. Бұл адамның алғашқы қоғам тұрмысы тудырған магиелі еңбек ісінен (труд-магическ. действо) қалған бір жұрнақ. Дыбыс тілінің арғы атасы осындай магиелі дыбыстар. Бұлар да кем-кемнен дыбыс тілі қазынасына ауысып келе жатыр. Мәселен, осындай магиелі еңбек дыбыстары болған **қош** (қойға), **шек** (ешкіге), **көс** (түйеге), **өк** (сиырға)... дегендер бара-бара тіл дыбысына айналып, сол айтылған малдардың аттары болып кеткен. **«Қош»** дегеннен **«қош-қар»**, **«қоша-қан»**, **«өк»** дегеннен **«өгіз»**, **«көс»** дегеннен **«көшек»** (түрікпенше «бота») сөздері пайда болған. Бірақ бүгін таңда тіл дыбысы болып үлгірмегендерін алдын ала тілге кіргізе алмаймыз. Тіл дыбысы болмаған соң, фонетика мұны да қарамайды.

Бесінші, фонетика тіл дыбысы болған жердің бәрін қарай бермейді, дыбыс тілінің дыбыстарын ғана тексереді.

Күншығыста әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің **ым тілі**. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай ұшталған тіл, мұнымен әйелдер сумандатып ала жөнелгенде дыбыс

тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (членораздельный) емес. Аузын шылп еткізгенде еріндері «в» дыбысын шығарады, тілі «д» дыбысын шығарардағы қалыбында болып, дереу іштен келген ауа тілді тіс түбінен, еріндерді бір-бірінен айырып шығады. Жалғыз айырмасы «в» мен «д» бірден шығады және еріндері бір-бірінен тегіс көтеріледі (сондықтан шылп етеді), «в»-ны шығарарда тек ортасы ғана ашылады. Аузын быртылдатқанда еріндер алдымен «п» дыбысын шығарады да, аз мезгіл «ұ»-ны шығарардағы қалыпта тұрып, сонан кейін қос ерінді «ү» дыбысын, ақыр аяғында «т» дыбысын шығарады. Бірақ бұларды сондай тез тізіп өтеді, барлығы қосылып кетеді. Міне, бұл дыбыстар – нағыз тіл дыбыстары. Бұлар адам мен адам арасында ғана жүреді. Сөйте тұрса да бұларды фонетика тексермейді, өйткені бұлар дыбыс тілінің дыбыстары емес, ым тілінен қалған жұрнақтар. Ым тілі белгілерінде дыбыс ымдары да болған, ым тілінің ым қалдықтары бізде көп. Оларды грамматикаға кіргізбегенсін солардың бір кезегі болған бұл дыбыстарды да бөліп алып фонетикаға кіргізбейміз. Аузын шылп еткізу, аузын быртылдатулар дыбыс пен ымды қосып ұстаған синкретизм түрі. Мұның дыбыстарын бөліп алып, дыбыс тілі зауытына салып шығарылмаған. Сондықтан ұйыспалы (диффузный) түрінде қалып қойған. Ол ана ернін шығару, бетін шымшулар секілді, солармен қатар, әйелдердің специфик тілі болып, дыбыс тілінен аулақ ұсталып сақталған.

Фонетика дыбыс тілінің дыбыстары жайындағы ғылым болғандықтан, дыбыс тілі жүйесіне қосылмайтын, ым тілі қалдықтарына жататын дыбыстарды қарамайды.

Сонымен, фонетика – дыбыс тілі дыбыстарының тілдік қасиеттерін тексеретін ғылым болып шығады.

II ЛЕКЦИЯ

**ТІЛ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ТАБИҒАТЫН
ҚАЛАЙ ТАНЫП КЕЛДІК, ҚАЛАЙ ТАНУҒА ТИІСПІЗ?****А. Тіл дыбыстары жөніндегі орныққан көзқарас**

Бүгіндегі адам баласының тілі – дыбыс тілі. Бүгінде «сөйлеген» деген – «дыбыстаған» дегенмен бір есеп. Бүгінде дыбыстағанның бәрі бірдей сөйлеген болмағанмен, сөйлегеннің бәрі дыбыстаған болып кеткен. Сөйлеген сөздеріміздің қай-қайсысы да түрлі дыбыстардың түрліше құралысуы, орналасуы сияқты көрінеді. Кірпіш үйдің қабырғасы (дуалы) қабырға болмастан бұрын бөлек-бөлек, ұсақ-ұсақ кірпіштен болып, сол кірпіштен құралып, қаланып барып қабырға (дуал) қалпына келгені сияқты, тіл де дыбыстардан құралып барып буындар, буындардан жиналып келген сөздер, сөздерден топталып алып, сөйлемдер пайда болатын тәрізді. Тәрізді ғана емес, бүгіндегі қандай жақсы деген грамматика кітабын алып қарасаңыз да, дыбыстарды тіл қабырғасын құрастырған кірпіштер қылып көрсетеді.

Осындай ұсыныстың нәтижесінде үйдің қабырғасы болмас бұрын оны құрастырған кірпіштер, кірпіштер болмас бұрын оны құраған құм-топырақтар болғаны сияқты, сөз – тіл болмас бұрын дыбыстар, дыбыс болғанда да осы күнгі біз білетін «а», «в», «с» дыбыстары болған сияқты көрінеді. Жеке, айырынды дыбыстар тілдің арғы атасы сияқтанады. Тілдердің ілгері басуы, дамуы, өсуі дегеніміз «әлімсақтан бері» келе жатқан өзгермес дыбыстардың құралысу жөніндегі өзгерістер ғана болып көрінеді. Ертедегі грек оқымыстары: дүниедегі барлық нәрселер бөлшектене алады; бөліне-бөліне келіп, ақырында, ең кішкене кесегі атомға келіп тіреледі; атом заттың онан әрі бөлінбейтін, ең кішкене бөлігі; дүниедегі барлық заттар да сол атомдардан құралған; заттардың бір-бірінен түрі басқа болушылығы тек атомдардың түрліше құрылысынан келеді деп алғаш атом қисынын шығарған еді. Сонан бері бірнеше мың жылдар бойы оқымыстылар осылай түсініп келген болатын. Беріде ғана электрон теориясы шығып, атомның да бөлшектенетініне, оның да өзгертетініне сонда ғана ғылым дүниесінің көзі жетіп еді.

Күні бүгінге шейін тіл мамандары тіл дыбыстарын осы түрде, осы грек дәуіріндегі атом түрінде танып келді. Дыбыс тілдің атомы болып саналады. Онда да біздің заманымыздағы, біздің ұғымымыздағы атом емес, сол мыңдаған жылдар ілгергі грек мәдениеті кезіндегі атом болып саналады. Әрине, біздің заманымызда жаратылыс маманы болмай-ақ, жәй сауаты бар адам «атом – заттың бөлінбейтін, өзгермейтін, ең кішкене бөлшегі» дей қойса, ол сөзсіз өзін-өзі күлкі, мазақ қылған болар еді. Бірақ лаж нешік, жәй, сауатты адам ғана емес, атақты деген тіл мамандарының өзі-ақ, ірі-ірі профессорлар университет кафедраларына шығып тұрып, ғылыми еңбектеріне жазып тұрып, тіл дыбыстарын грек дәуірінің атомы қылып шығарса да ешкім оған күлмеуіне, оны мазақ қылмауына таңданбай болмайды.

Әрине, бұл таңданарлық күй емес, сүйегі бос көңілшектер қамығып, жігері заңғар қайраттылардың жыны қозғандай хал. Бұл тіл ғылымы сондай-ақ артта қалған, ол әлі ескі грек мәдениеті кезіндегі дүниетанудан асып, мандып ұзап кете алмаған деген болады.

Міне, бүгіндегі тіл ғылымы осындай дәрежеде. Бұл кенжелеп қалған ғылымның тіл дыбыстарының табиғатын тануы осы күйде. Осы кезге дейін тіл дыбыстары жайын осылай танып келдік.

Б. Тіл дыбыстарын былайша танып келуіміздің себептері

Бұл әрине жабайы, аңқау көзқарас. Үстірт қарағанда ғана осылай көрінуі мүмкін. Шындығында, дыбыс, буын, сөз, сөйлем дегендердің тіл тарихында дүниеге келіп шығуы ол жөнмен болмаған. Солай бола тұрып, сөздерді дыбыстардың құрандысы деп таныған болсақ, бұлай тануға бірнеше себептер болды:

1. Бұл кездегі тілдерде дыбысталу жағы барынша жетіскендіктен, әрбір жеке дыбыс бастарын ашықтап, бір-бірінен соншама бөлектенген, бұлардың жігі ашылмаған да кезі болған шығар-ау деп ойға алмаймыз. Дыбыс табиғатын тану жөнінде осылай, бүгінгідей айырмашылықтарына қарап, қашаннан да осындай бола келген екен деген жетпестік.

2. Бұл кезде адам баласының еңбек техникасы өте күшті өркендегендіктен, әрбір зат пен құбылысқа да технология көзімен, үйреншікті, дағдылы көзбен қараймыз. Кірпіштерден құрап үй

саламыз, талдардан құрап шетен (шартак) тоқимыз... осыған қарай әр нәрсені тек құрастырудан, ұластырудан барып жарыққа шыққандай көреміз. Дыбыстар да қаланып барып, сөз жарын (қабырғасын) қаңқитқандай көрінеді.

Бұл – екінші себеп.

3. Бүгіндегі біздің жазу техникеміз де осы технологияшыл дүниетану жемісінің бірі. Жазу үйренгенде біз бірден сөздерді, сөйлемдерді жазып үйренбейміз, әрбір дыбысқа өз алдына таңба (әріп) белгілеп, сол таңбаларды жазуға, олардың дыбыстық мәндерін айыруға үйретіп аламыз да, сонан кейін барып қана сол жеке дыбыс белгілерін қостырып, жалғатып, сөз, сөйлем құрастырамыз. Оқу-жазу белгілерде дыбыс сөз элементтері болып, зейінге қонып қалғансын, одан кейін де, дыбыстар сөздерді құраған тіл кірпіштері болып көрінеді де тұрады*. Үшінші себебі – осы.

4. Осыған қарап, қай нәрседе де мәңгілілікті бөлшектер, қашаннан келе жатқан жіктер көреміз. Тілде «әлімсақтан бері қарай» жеке дыбыстар бөліне келген, тіл өзі солардан құрала келген тәрізденеді.

Осы жағдайлардың бәрі қосылып, нәтижесінде, дыбыстардың табиғатын теріс түрде көруімізге себеп болады. Жабайы, аңқау көзқарас құбылыстардың көрініс қалпы (кажимость), шетпұшпақтарын ғана байқайды да олардың ара-арасындағы байланым, ішкі сырын, шын заңын аңғара алмайды. Сондықтан осылай таниды.

Ал ғылым бұған қалай қарайды?

Ғылым да – адам санасының жемісі, адам тәжірибесінің қорытындысы. Бұл уақытқа шейін көрнекі орын ұстап келген тіл ғылымы үндіевропа тілдерін зерттеген, сол зерттеу ісінде белгілі «әдіс тудырған» – ғылым. Бұл кезге шейін басқа тілдерді

---

* Әрине, жазу тарихында дыбыстардың жеке күйін айырып-тану, оларды сөз элементі біліп, әр дыбысқа арнаулы әріп белгілеу деген – өте беріде болған нәрсе. Осы күнге шейін қытай жұрты жеке дыбыстарды таңбаламайды. Оларда әр сөзге бір «таңба» (әріп) бар. Жапондықтар әр буынға бір әріп қояды. Дыбысты бұлар да таңбаламайды. Ең ескі түрік жазуы болған орхон-енисей жазулары да дыбыс басы, әрпі бар жазу бола тұрып «лт», «нт», «нч» қосарларын айырмай, бір әріппен таңбалайтын-ды. «лт» қосарына «м», «нт» қосарына ... «нч» қосарына ... деген бір-бір әріп қана болатын. Дауысты дыбыстарды көбінесе таңбаламайтыны, дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай түрлі таңба алатынын ескерсек, орхон-енисей жазуы қаншама дыбыс жазуы болса, соншама буын жазуы болғандығы да ашылады.

зерттеушілер де осы үндіевропа тіл ғылымының басшылығымен, осының әдісімен зерттегендіктен, бұлардың әдісін де үндіевропашыл әдіс деп атаймыз.

Үндіевропа тіл ғылымы өзінен ілгерілер салып кеткен жолмен грамматиканы 3 бөлімге бөлетін:

1. фонетика (дыбыс жүйесі);
2. морфология (сөз тұрпаты жүйесі);
3. синтаксис (сөйлем жүйесі).

Бұлардың әрқайсысын өз алдына жеке күйінде, бір-бірімен байланыстырмай, бір-бірінен аулақ ұстап тексеретін. Сөйтіп, тілді, оның бір бөлшегі болған тіл дыбыстарын тексергенде «тіл семьясы» қорғанына бір қамайтын болса, тілдің әрбір бөлшегін басқа бөлшектеріне жолатпай, сол бөлшектің өз ішіне екі қамайтын. Сөйтіп, қос қорғанды қамалда тіл байғұсқа жарық көрсетпейтін. Өйткені тілдің өсуін, дамуын ұштасқан шеңберлерден шығарса, бір семья мен екінші семьяның қатынастарын қараса, артта қалған тілдің ілгергі қатар тілдердей бола алады деген болар еді.

Үндістанды мекендеген көп елдің тілі ағылшын тіліндей, Марокконы жерленген халықтардың тілі француз тіліндей бола алады деген болып шығар еді. Онда колония елдері де туысы кемдіктен кем болып отырған жоқ, сілкінсе жұрт қатарына қосыла алады деген болар еді. Сондықтан тіл мамандары, бұлайша, әрбір семьяны дара күйінде қарайды, бір-біріне жолатпайды, бірінің-біріне ауысуын көргісі – дұрысы көрсеткісі келмейді.

Сонымен қатар тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайды. Өйткені бұлардың өзара қатынасын зерттесе, бұлардың өзі де мәңгілікті категория болмай, бірінен-біріне өтіп, ауысып отырғанын көрер еді, тілдің әрбір категориясының да өткіншігін сыпаттаған болар еді. Әрине, оқымыстылардың мұндайға баруы мүмкін емес еді, бармады да.

Сөйтіп, үндіевропа лингвистикасы тілдің дыбыстық жағын бөліп алып қарады. Осынысымен олар дыбыстардың тілдік қасиеттерін бүркеп тастады; дыбыстың дыбысталу жағына үңілді. Мұның да өзінше астары бар еді.

Грамматика бөлімінің ішіне үндіевропашылдарға ала бөле жаққаны осы фонетика еді. Өйткені фонетика – тілдің табиғатқа ұштасып, тиіп тұрған бір шеті. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар

салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне дыбыстың естілуі де құлақ арқылы – адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын, осы физикалық, физиологиялық жағын, осы табиғатпен біте қайнап қосылған жағын ала жөнелу, тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алу – осылай тексеру – осы оқымыстарының мақсатына жетуі үшін үлкен құрал бола алатын еді. Осылай болды. Осылай қылды. Дыбысты тілдік қасиеттерден айырып алып зерттеді. Оның шығатын орнын, ол орындардың түрлі дыбыстарды шығарудағы қызмет атқаруларын, ауыздың кең ашылуы мен тар ашылуын, еріннің шүршиюі мен езудің ыржиюын, таңдайға тілдің ұшы тиюі мен ортасы соғуын, жұтқыншақтың қаншама дірілдеуін, іштен шыққан ауаның ауызбен кетуі мен мұрынмен кетуін, міне, осыларды тексереді. Бір дыбыстың екінші дыбысқа бас игенін, бір дыбыстың екінші дыбыстан қорқып-үріккенін, сондағы дыбыс мүшелерінің жалқаулығы мен белсенділігін, осыларды қарастырады.

Мұның бәріне «тілдің жаратылыстық себепкерлері» деп ат қойды. Үндіевропа тіл ғылымының ең көп жұмсаған, ең көп тексерген бөлімі, осы бөлім – фонетика бөлімі болғандықтан, оны да өңшең жаратылыс жағынан тексергендіктен, тіл себепкерлерінің ішіндегі ең айқыны, ең басымы да «жаратылыстық себепкерлер» болып шықты. Дыбыстың әлеуметтік, тілдік компоненттері тексерусіз қалғансын, дыбыс өзгерістері, дыбыс заңдары әлеуметтік жағдайлар мен жалпы салт-сана жүйесімен салмақталмаған соң, ескі тіл ғылымының фонетика аталған бөлімі тілдің дыбыстау жағын, дыбыстың анатомия, физиологиясын, дыбыстың физика-акустика жағдайын тексеретін бір табиғат ғылымы болып қалды. Қоғам қатынастары жүйесінде ғана адам мен адам арасында ғана жарыққа шығатын тілді, сөйтіп, үндіевропашыл фонетика жеке адам басында ғана, дара адам денесінде ғана болатын физиологиялық, озса ғана психологиялық құбылыс қылып шығарды. [...] Тілдің деректеніп жарыққа шығатын құралы болған тіл дыбыстарын, бұлайша табиғат батпағына аунатып қоюының өзімен үнді-европашылдар колония мен метрополия арасына өткізбес ор қазған, тұрмас аранын құрған еді. Мұнысы колония елдерінің артта қалғандығын, тілдерінің жетімсіздігін жаратылысындағы кемшіліктен келген ем қонбас дерт етіп көрсету еді.

Осы күнге дейін мапаланып, ардақтанып, ғылым табысы саналып келген тілтану жүйесіне, оны тудырған тіл «білімпаздарына» біздің бұлайша қатты соқтығуымыз қиястан ұрғандай, ғылым-әдебиет әдебіне сыймастай өрескелдік, озбырлық болып көрінбес үшін, бұл «білімпаздардың», олар жасап берген тіл ғылымының бет-аузын көрсеткендей бір тиянақ келтірелік. Мысалға, тіл мамандарының кішігірім, орта колдарын да қоя тұрып, ең көрнектілерінен екеуін ғана, бірі – жалпы тіл тану ғылымының (общее языкознания) өкілі, екіншісі – колония тілдерінің зерттеушісін алып, сол екеуінің үндестік заңын қалай ұғындырғанын қарайық.

Жалпы тіл тану ғылымының Европадағы атақты білімпазы болған неміс ғалымы Штейнталь (Steintal) өзінің «Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues» (Берлин, 1860, 180-бет) («Адам баласының тіл құрылысындағы ең басты кейіпкерлерінің мінездемесі») деген кітабында сингармонизмді, дыбыстардың орайласып, бірыңғайласып, үндесіп келу заңын, түрік-моңғол елдерінің «рухани-жалқаулығынан» (es ist eine geistige Traegheit)* көреді.

Колония тілдерінің бірі болған якут тілінің аты шулы ірі білімпазы болған академик Бетлинг «Über die Sprache der Jakuten» (Петербург, 11-бет) («Якут тілі жайында») деген кітабында сингармонизмнің себебі Орал-Алтай елдерінің сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан (auf einer eigentlichen Organisation der Sprachorgane der Ural-Altai-schegen Volker beruhe), – дейді.

Сөйтіп, бұл айтылған екі білімпаз екеуі де «Орал-Алтай тілдері» деп аталған тілдердің өзгешелігін бұл тілдер мен сөйлеушілердің «жаратылыстық өзгешелігінен», «сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан» көріп, осынысымен Европа елдерінен бұлардың жаратылысы басқалығын, тумыстан тең емес, кем екендігін, бойына біткен «рухани жалқаулық» бұларды ілгері бастырмайтындығын мойындап отыр**.

* *Қара: Штейнталь. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues. – Берлин, 1860. – 180-б.; Радловтың «Phonetik der nordlichen Tuerksprachen» («Солтүстік-түрік тілдерінің фонетикасы») деген кітабынан. – Лейпциг, 1882. 77-51-бб. 1-бөлік (Rent).*

** *Бетлинг. Петербург. 11-бет. Бұл еңбек бірінші рет 1936 жылы «Қазақстан» баспасында жеке оқулық түрінде басылып шықты.*

Сонымен, қорыта келгенде, жоғарыдан бергі айтып келген пікірлеріміз мынаған тіреледі:

1. Тіл дыбыстарын сөздерді құрастырған тіл кірпіштері етіп көрсеткен;

2. Дыбыс жүйесін тілдің басқа жүйелерінен айырып, оңашалап тексерген, сондықтан;

3. Тіл категорияларындағы өткіншілікті, бірінен-біріне алмасып отырушылықты бүркеп кеткен;

4. Дыбыстардың тілдік жағын, тілдің өз жүйесінің дыбыстарға өтетін ықпалын көзге түсірмей жауып қойған;

5. Дыбысты оңашалап алып тексерумен дыбыстың жаратылыстық жағына ауып кеткен, дыбыс жүйесі жаратылыстық бір ғылым болып қалған;

6. Дыбыстың жаратылыстық жағын ала бөле терең тексеруімен тіл себепкерлерінің (факторы) ең күштісі жаратылыстық себепкерлер болып табылған.

Міне, осы уақытқа шейін тіл дыбыстарының табиғатын осылай танып келдік; үнді-европа тіл ғылымы осылай танытып келді. Бұл туралы орныққан көзқарас осы болды.

(Жалғасы бар)

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫ

1 - бөлім

СОЗДІҢ ҚАЛПЫ ҚҰРЫЛЫСЫ
(ҚАЛПЫ МОРФОЛОГИЯ)
ОРТА МЕКТЕПТИҢ V КЛАСЫНА АРНАЛҒАН

РСФСР Оқуы комиссиясы
бекіткен

ҚАЗАҚСТАН БАСПАСЫ 1936

I БӨЛІМ

СӨЗДІҢ ЖАЛПЫ ҚҰРЫЛЫСЫ*

*(Жалпы морфология)**Орта мектептің V класына арналған*

ТАНЫСТЫРУ

§ 1. Грамматика нендей ғылым?

1. Сөз бөлшектері

Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз түгел бір кітап болуы да, шағын бір хат болуы да, тек бір кісінің аты болуы да, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін.

Осы сияқты ауызекі сөйленген сөз де ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да немесе бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің ғана аты, тіпті, бір ғана дыбыс болуы да мүмкін.

Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.

Сөз бөлшектерінің **кітап, әңгіме** сияқты ірілері бол, **әріп, дыбыс** сияқты ұсақтары бол, қай-қайсысы да бітулі киімдей, айналасы көмкерілген бір бүтін нәрсе. Сөйте тұра бұлардың бүтіндігі біртұтас, сом бүтіндік емес; киімнің өңір, шабу, арт бой, жең, жаға бөлшектерден құралатыны сияқты, әр бөлшектің өзінің ішкі бөлшектері бар; әрқайсысы сол ішкі бөлшектерден қиындалып, құралып барып жасалады.

2. Сөз бөлшектерінің құралуы

Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты. Ағаш, тас, кірпіш, балшықтарды қалай болса, солай құрастырып, үйе салса, үй болмайды, тек үйіншік болады. Үй болу үшін **қыйынын** тауып қалап, байлауын тауып ұстатып**; адам тұратын бөлме ме, мал

* Бұл еңбек бірінші рет 1936 жылы «Қазақстан» баспасында жеке оқулық түрінде басылып шықты. – Құраст.

** Автордың емлесі сақталып берілді. – Құраст.

қамайтын қора ма, астық жинайтын сарай ма? қайсысы екеніне – **керегіне қарай тиісті түр беру керек.**

Қыйынын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді. **Ондай сөгіліп кеткен сөз не тіпті сөз болмай шығады да** немесе адамға арнап салған үйің құстың күркесі болып шыққандай, **керекті сөзің болмай**, басқа бір сөз болып шығады.

3. Сөз бұйымы мен сөз материалы

Тігіліп біткен киім, тоқылып шыққан өрмек, иіріліп болған жіп сияқты, сол күйінде адам керегіне жарарлық болып жасалған затты **бұйым** дейміз. Бұйым жасауда керекті затты **материал** дей-міз. Ағаш, тас, кірпіш, балшық, шеге, әйнек сияқтылар – **үй деген бұйымды** жасауда керекті материалдар. Жүн, мақта, жібек, кендір сықылдылар **жіп деген бұйымды** жасауда керекті материалдар.

Бұйым біткеннің бәрі бірдей **ағаш, жүн** сықылды шикі материалдан ғана жасала бермейді, бір бұйым екінші бір бұйымнан да жасалады. Сөйтіп, бір бұйымның өзі екінші бір бұйымға материал болуы мүмкін. Мәселен, жүн, мақта, жібек сияқты материалдардан жасалған жіп деген бұйымның өзінен өрмек деген екінші бір бұйым жасалады. Сөйтіп, өрмекке жіп материал болады. Осы өрмек деген **бұйымның өзінен киім** деген екінші бұйым жасалады. Сөйтіп, өрмек киімге материал болады.

Сөз бөлшектерінің бәрі де – шикізат емес, бұйым. Өйткені бәрі де, ірісі де, ұсағы да – сол күйінде-ақ сөздің бір керегіне жарарлық болып жасалады. Ең аяғы – жеке дыбыс та бір сөзді екінші сөзден айыруға жарайды.

Сөйте тұра сөз **бұйымдарының бірі-біріне материал** болады. **Сөз бөлшектерінің әрбір ірісі – өзіне тете ұсағынан жасалған бұйым, әрбір ұсағы – өзіне тете ірісін жасайтын материал.**

Әрбір ауыз сөз – бір бітулі бұйым. Бұл бұйым нәрселердің аттарынан құралып жасалады. Сондықтан нәрсенің аттары оны жасайтын материал болады.

Сөйте тұра, нәрсенің аттарының өзі – бір бітулі бұйым. Мұны жасайтын материал – дыбыстар.

Жеке дыбыстың өзі де сом нәрсе емес. Бұл да – түрліше **салдыр** мен **үннен** құралған бір бітулі бұйым.

4. Сөз материалының сыр-сыпаты мен сөз бұйымдарының жасалу жолы

Бұйымды дұрыс жасап шығу үшін оның қалай жасалатынын, қандай материалдан жасалатынын, ол материалдың сыр-сыпатын білу керек. Темірден құрап жасайтын да, ағаштан құрап жасайтын да бұйымдар бола береді. Темірді пісіріп, ағашты желімдеп ұстатамыз. Темірді ағашша желімдеп; ағашты темірше пісіріп ұстатпақ болсақ, материалдың сыр-сыпатын, қалай құрастыру әдісін білмегеніміз болады.

Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. Білмесе, мұнда да темірді желімдеп, ағашты пісіргендегідей нәтиже шыға береді.

Сөзді дұрыс құраудың жолын білу жазылатын сөзге ала-бөле керек. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар.

Дыбыстап сөйленген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген, я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінісуге болады. Оның үстіне, сөз-сөздің жігін дыбыс сазымен бірде айырып, бірде қосып айтқасын, сөздің орны жылжып кеткені де онша байқалмайды. Сөздің әні де басқа жағынан ұқсас сөздерді айырып тұрады. Дұрыс айтылмағанын сезсе, сөйлеушінің өзі де сөзін қайта түзеп айтып, түсінікті қылады. Мұның бәрі де жеткіліксіз болса, ауызба-ауыз сөйлескен адам қайта сұрап алуына болады.

Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ.

Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет.

Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені топта сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып, сөйлескендегі кеңшілік жоқ.

Сөз бұйымының қалай құралатынын, сөз материалының сыр-сыпатын білдіретін ғылым грамматика аталады.

Грамматика – грек халқының сөзі. **Мағынасы – жазу танытқыш** деген. Бұлай аталу себебі – ерте кезде грамматика тек жазылған сөзді оқып түсінуге ғана кілт болған. Бүгінде грамматика жазылатын сөзді де, айтылатын сөзді де дұрыс құруға, дұрыс түсінуге үйрететін ғылым болып кетті.

§ 2. Сөз деген не?

Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз:

Бірінші, **жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз.** Мысалы, *Мен жиылыста пионерлер атынан құттықтап сөз сөйледім* дегенде немесе *Қатесі көп болғансын, жазғаның сөз болмай шығыпты* дегенде сөз – **айтылған, жазылған сөздің бәрі** деген мағынада.

Екінші, **нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз.** Мысалы, *Жер жүзінің пролетарлары, бірігіңдер!* деген ұранда төрт **сөз бар десек, мұнда сөз деп нәрсенің атының бір өзін ғана атаған** боламыз.

Грамматикада сөз дегенді, көбінесе, **осы соңғы мағынада** қолданамыз. Айырып айтқымыз келсе, бұл соңғы мағынасындағы сөзді жеке сөз дейміз.

1. **Жеке сөз – заттың өзінің, я заттың бір белгісінің аты.** Мәселен:

Бала, тас, үй – деген сөздердің әрқайсысы бір-бір заттың аты; *Биік, аласа, қызыл* – дегендер заттың **сыпат белгісінің аттары**; *Екі, бес, он* – дегендер заттың **сан белгісінің аттары**; *Жаз-у, ойна-у* дегендер заттың **іс белгісінің аттары**.

Сөйлегенде жеке заттың немесе заттың белгілерінің өзді-өзін ғана айтқымыз келсе, *үй, тас, бала, биік, қызыл, екі, он, ойна, жаз* деп **айырым сөздерді** айтамыз.

2. **Әрбір сөз, осылай, айырым-айырым айтуға да келеді.**

Бірақ, көбінесе, сөйлегенде жеке заттардың немесе зат белгілерінің өзді-өзін ғана айтып қоймаймыз, ол заттың **қандай** екенін, **қанша** екенін, **не істейтінін, не болатынын** да білдіреміз. Мәселен: **үй** деген заттың **қандай** екенін де қоса білдіргіміз келсе,

биік деген белгінің атын қосып, *биік үй* дейміз; *тас* деген заттың **нешеу** екенін көрсеткіміз келсе, заттың сан белгісін білдіретін *он* деген сөзді қосып, *он тас* дейміз; *бала* деген заттың **не істейтінін** айтқымыз келсе, *бала ойнайды*, *бала жазады* деп, *ойнау*, *жазу* деген іс аттарын көрсететін сөздер қосамыз.

Нәрсенің белгісі біреу болып қоймайды, әлденешеу бола береді. Сондықтан оның белгілерінің **қаншасын** білдіргіміз келгеніне қарай бір заттың атына **бірнеше** белгінің атын да қосып айтамыз. *Бес биік үй салынды* десек, *үй* деген сөздің **сан белгісін көрсететін** *бес* деген сөзді, **сыпат белгісін көрсететін** *биік* деген сөзді, **іс белгісін көрсететін** *салынды* деген сөзді қосып айтқан боламыз.

3. Осылардағы сияқты, сөз деген – **айырым түрде ғана болып қоймай, бір-бірімен қосылып та айтылады.**

Сөз деген – зат біткеннің бәрінің аты емес, әр елдің өзінің **білген затының, білген құбылысының** ғана аты.

Ел-елдің білмеген заты да, білмеген құбылысы да толып жатыр. Танымаған кісінің атын білмегеніміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да тілімізде болмайды. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбінің тілімізде аты жоқ. Өйткені олармен көп аса кездеспегенбіз, кездесек те елемегенбіз.

Адам өзінің тіршілік тартысында кездесіп, **пайдасын иә зиянын көрген нәрселерді ғана елеген**, соларды ғана **білген**. Шөптердің **ішінде мал жейтіндерін, отын болатын, бояу болатын, ем болатын, у болатындарын ғана білген де, соларға ғана ат қойған**. Басқа заттардың аты да осылайша қойылған.

Сонымен, **білінген нәрселерге қойылған атты сөз** дейміз.

§ 3. Сөйлеу

Сөйлеген адам өзіне сөйлемейді, басқа біреуге сөйлейді. Екі атты кісі келіп, түсіп жатқанын көрсек, оны өзіміз білеміз де қоямыз. Ал *«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр»* десек, онда сол өзіміз білгенді **басқа біреуге білдірген** боламыз. Жазып жатқан қағазымызды бітіріп болып, үндемей отырсақ, жазып болғанымызды өзіміз ғана білеміз. Ал *«Мен жазып болдым»* деп **сөйлесек**, сол өзіміз ғана **білгенді** енді **басқаларға да білдірген** боламыз. Аяғым тоңғанын ешкімге айтпасам, өзім ғана білем. Ал *«Аяғым*

тоңды» десем, осы сөзімді есіткен жұрттың бәріне де білдірген болам.

Ертең демалыс күн. Сонда менің сырғанақ тепкім келеді. Бірақ менің ойымда, ішімде не барын басқалар білмейді. **Басқалар білсін десем, «Ертең менің сырғанақ тепкім келеді»** деп айтуым керек.

Қысқасы, мен не деп сөйлесем де басқа біреуге өзімнің ойымнан хабар беру үшін сөйлеген болам.

Сөйлегендегі мақсат – біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі.

§ 4. Сөз бен ой

«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр» дегенде **көріп** білгенімді білдірдім. «Аяғым тоңды» дегенде **тоңып** білгенімді білдірдім. «Баяғыда біздің ауыл көшіп жүрген екен» десем, **есітіп** білгенімді білдірем. «Есектен ат жүйірік» десем де, есек пен аттың шабысын талай көріп, сезіп барып білгенімді айттым. Қысқасы, нендей ойымды білдірсем де, **бәрі де өзімнің білгенімді білдіру болып шықты.**

Ой деген адамның, өзі жайлы, болмаса, төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген – сол білген нәрселерінің аты.

Сондықтан адам, заттар мен құбылыстар жайында **білгенін** (ойын) білдіргісі келсе, сол заттар менен құбылыстардың **аттарын** (сөздерді) айтып білдіреді – **ойды сөзбен білдіреді.**

§ 5. Сөйлем

Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. «Балалар бүгін...» деп айта түсіп, сөзді осымен үзе қойсақ, балалар жайындағы айтпақ ойымыз аяқталмай қалған болады. Ал балалар бүгін ойнады десек, онда айтатын ойымыз түгенделіп, әңгіме түсінікті болады.

Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. *Қыс. Күн боран. Жердің үстін қар жапқан* дегенде *қыс* деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр. *Күн боран* дегенде сондай түгел бір ой *күн және боран* деген **екі сөзбен**

білдірген. *Жердің үстін қар жапқан* дегенде түгел бір ойды төрт сөздің жинағы білдіріп тұр.

Балалар мектепке келді. Қоңырау дауысы естілді. Бәріміз де ішке кірдік, – деген әңгіме біріне-бірі тіркес, аралары жақын істер жайында. Бірақ әр істің іргесі бөлек тұр. Сондықтан мұнда әрқайсысын бөлек-бөлек түйіп кеткен үш түрлі ой көреміз: бірі – **балалардың мектепке кіруі**; екіншісі – **қоңырау дауысы есітілуі**; үшіншісі – **ішке кіруіміз**.

Осындай, **аяқталған ойды білдіретін бір не бірнеше сөзді сөйлем дейміз**.

Сөйлемнің қандай түрлері болады, қандай бөлшектері болады, ол бөлшектерден сөйлем қалай құралады? Міне, грамматиканың осыларды қарайтын бір бөлімі бар. Грамматиканың бұл бөлімін **сөйлем жүйесі** немесе **синтаксис** дейміз.

Синтаксис – грек сөзі. Қазақшасы *қоспа* деген. Сөздерді бір-біріне қосып барып сөйлем жасалатын болғандықтан, **қоспа** деп аталған.

II БӨЛІМ

СӨЙЛЕМ ЖҮЙЕСІНЕН БАСТАУЫШ БІЛІМ

§ 6. Сөйлемнің сазы

Сөйлем түрлі сазбен айтылады. Қандай сазбен айтылатынына қарай, сөйлем үш түрлі болады.

1. Хабар сазды сөйлем.
2. Сұрау сазды сөйлем.
3. Леп сазды сөйлем.

1. **Хабар сазды сөйлем.** Болған, болып жатқан немесе болашақ оқиғалардың жайын **хабарлай сөйленген болса, сөйлем хабар сазды** болады.

Мысалы:

Жаз шықты. Күн жылы. Жуырда құс келіп болады.

2. **Сұрау сазды сөйлем.** Бір нәрсе жайынан **сұрала сөйленген болса, сөйлем сұрау сазды** болады.

Мысалы:

Каспийдің сұлулығы сұрғылт құм ба?

Кавказдың сұлулығы зәулім шың ба?

(Ілияс).

3. **Леп сазды сөйлем.** Бір нәрсеге **таңдана, опына, біреуге өтіне, бұйыра, ашулана, қуана** сөйленген немесе хабар **өте көтеріңкі я өте басылыңқы көңілмен берілген болса, сөйлем леп сазды** болады. **Тілек, ұран сөйлемдер** де леп сазды сөйлемдерге қосылады.

Мысалы:

Апырай, мынау бір қызық екен!

Қап, кеше келмеген екенмін!

Менің кітаптарымды осы барған кісіден қалдырмай жібере көр!

Сорғала, тіл, сорғала!

Жасасын, Кеңес елі!

Хабар сазды сөйлем біткеннен кейін ұлы тыныс белгісі (.) – ноқат қойылады.

Сұрау сазды сөйлемнің аяғына сұрау белгісі (?) қойылады. Леп сазды сөйлемнің соңынан леп белгісі (!) қойылады.

Кейде сөйлем бітпей үзіліп қалады. Мұндай үзілген сөйлемді жазғанда, соңына **көп ноқат** қойылады.

Мысалы:

Тірі келсе, көресің зой! Бірақ мен...

Тығылған жасқа булығып, сөзін де айта алмады...

(Бейімбет. «Шұға»).

§ 7. Сөйлем мүшелері

1. Таныстыру

Сөйлем түгел бір ойды білдіреді. Түгел ойды сөйлем бір сөзбен де, көп сөзбен де білдіреді. Бірақ бір сөздің бір өзі сөйлем болуы сирек болады. **Көбінесе, сөйлемде бірнеше сөз болады.**

Бір сөзді сөйлемде түгел бір ойды бір сөздің бір өзі-ақ білдіреді. Көп сөзді сөйлемде түгел бір ойды сөйлемдегі сөздердің бәрі жиналып барып білдіреді.

Бір сөзді сөйлем – басы, қол-аяғы жоқ тас-томалақ дене сияқты. Мұның бөлек-бөлек мүшелері болмайды. Көп сөзді сөйлем – басы, кеудесі, қолы, аяғы бар дене сияқты. Мұның әр сөзі тұтас бір дененің мүшелері сияктанып, әрқайсысы түгел бір бөлшегін көрсетеді.

Сондықтан көп сөзді сөйлемнің осындай түгел ойдың бір бөлшегін білдіретін әр сөзін **сөйлем мүшесі** дейміз.

Құс ұшады. Бала ойнайды. Күн суық деген үш сөйлемнің әрқайсысында екі-екіден мүше бар.

Боздаған үн шыққан абыржыға қарай Айша қызыл атты аяңдатып келе жатты (Сәкен) деген сөйлемде он бір мүше бар.

2. Баяндауыш

Сөйлем деген – түгенделген ойды ауызекі, я қағаз жүзінде баяндап беретін бір сөз, я бір топ сөз. Сөйлем мүшелерінің ішінде **біреудің, не бірдеменің не қылғанын, я не болғанын баяндап**

тұратын бір мүше болады. Оны баяндауыш дейміз. Құс ұшады. Бала ойнайды дегенде құстың, баланың **не қылатынын**, күн суық дегенде күннің **нәшік** екенін, ұшады, ойнайды, суық деген мүшелер баяндап тұр. Сондықтан бұларды баяндауыш мүше дейміз.

Баяндауышты тауып алу оңай. Ол – қашан да сөйлемнің ең соңында тұрады.

«Теңдік» колхозы екі жылдық өмірді артына салғанда адам танымастық боп өзгерді. Бұрынғы ауылдың орнына жаңа ауыл, жаңа үйлер салынды... Бай-құлақтар айдалып, кедей-орташаның іргесі бірікті. Ауыл жастарының ішінен белсенді, іскер жастар шықты. Соның бірі болып Шекер де көтерілді (Бейімбет).

Міне, осындағы сөйлемдердің бәрінің де баяндауыштары аяғындағылары.

Ескерту: I. Баяндауыш – сөйлемнің соңында келмейтін екі жері бар: **Бірі** – ұран сөздерде; **бірі** – төл сөзге жалғаса, деу сөзі баяндауыш болған жерде.

1. Ұрандарда *«жасасын!»*, *«жоголсын!»* сияқты сөздер баяндауыш болғанда, күшейту үшін бұлар сөйлемнің басына қойылады. Мысалы:

Жасасын кеңес үкіметі!

Бітсін байлар!

2. Баяндауыш *«де»* сөзі болғанда (*«де»* етістігі) басқа мүшелердің алдына да шығарылады:

– *Құжырайған шал зой – не хабар біледі дейсің, – дейді бір келіншек* (Бейімбет).

Мұнда баяндауыш – *дейді*.

– *Ондай ойы барларың осы бастан ашып айтыңдар, – деді Жарықпас, қалың топты көзімен бір шолып өтіп* (Бейімбет).

Мұнда баяндауыш – *деді*.

Ескерту: II. Өлең сөздерде өлеңнің ұйқасы үшін сөз орны алмасып тұра береді. Соның ішінде, баяндауыш та орнынан ығысып кете береді:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай).

Арман ұлғайды десе, өлең ұйқаспайтын болғасын,

ұлғайды деген баяндауышты арман дегеннің алдына шығарған.

*Еріксіз алған баурап шалдың күйі,
Жырлаған дертті жүрек, улы миы*
(Лияс).

Сөз-сөзді өз орнына қойса, «Шалдың күйі еріксіз баурап алған. Дертті жүрек, улы миы жырлаған» болар еді. Баурап алған, жырлаған деген баяндауыштар өлеңнің ұйқасымы үшін орындарынан қозғалған.

3. Бастауыш

Сөйлем қашанда біреудің, я бірдеменің жайынан сөйленген болады: *Құс ұшады* деген сөйлем, *құс* жайында, *бала ойнайды* деген сөйлем *бала* жайында, *күн суық* деген сөйлем *күн* жайында. Осылардағы *құс*, *бала*, *күн* деген сөздер сөйлемнің **кімнің жайынан, иә ненің жайынан** сөйленгендігін көрсетіп тұр.

Осындай, **сөйлемнің кімнің, я ненің жайынан сөйленгендігін көрсететін мүшесін бас мүше** немесе қысқартып, **бастауыш** дейміз. Жоғарғы үш сөйлемнің бастауыштары: *құс*, *бала*, *күн* деген мүшелері.

Баяндауыштың алдына **кім? не?** деген сұрауларды қойып, бастауышты тауып алуға болады: *Не ұшады?* – *құс*. *Құс* – бастауыш. *Кім ойнайды?* – *бала*. Бастауыш – *бала*. *Не суық?* – *күн*. Бастауыш – *күн*.

Ескерту: Бастауыштың сұрауы кейде *қайсысы? қандайы? қаншасы?* дегендер болып келеді.

Мектебіміздегі екі жүз оқушының биыл жиырма бесі бітіріп шықты.

Қаншасы бітіріп шықты? – Жиырма бесі.

Бастауыш – жиырма бесі. Сияның қарасы жақсы.

Сияның қандайы жақсы? – қарасы. Бастауыш – қарасы. Сияның қызылынан қарасы жақсы. Сияның қызылы мен қарасының қайсысы жақсы? – қарасы.

Бастауыш – қарасы.

4. Айқындауыш

Сөйлемде бастауыш пен баяндауыштан басқа да мүшелер болады. Олар я бастауышты, я баяндауышты анығырақ, айқынырақ аңғарту үшін тұрады.

Мәселен:

*Жылы-жылы жел соқты,
Жылгалардан су ақты*
(Илияс).

Алдыңғы сөйлемнің баяндауышы – *соқты*, бастауышы – *жел*. *Жылы-жылы* сөздері *жел* деген бастауышты айқындап тұр. Тек *Жел соқты* деп қойсақ, желдің *суық* екенін, болмаса *жылы* екенін білмес едік. **Қандай жел** екенін айқындау үшін *жылы-жылы* деген сөздер қосылған.

Соңғы сөйлемнің баяндауышы – *ақты*, бастауышы – *су*. Тек *су ақты* деп қойсақ, судың қайдан келіп аққанын білмес едік. Қайдан соққанын көрсетіп, *ақты* деген баяндауышты айқындау үшін *жылгалардан* деген сөз қосылған.

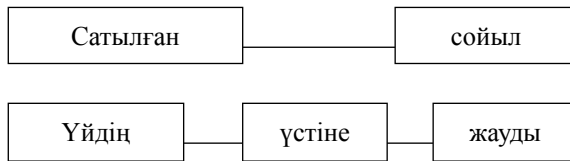
Алдыңғы сөйлемдегі *жылы-жылы*, соңғыдағы *жылгалардан* сияқты, бастауышты я баяндауышты **айқындау үшін** тұрған сөздерді **айқындауыш** дейміз.

Бастауыш пен баяндауышты **негізгі мүшелер** дейміз. Айқындауыштың өзінің айқындауышы, ол айқындауыштың тағы айқындауышы ... бола беруі мүмкін.

Сатырлаған сойыл үйдің үстіне жауды
(Бейімбет).

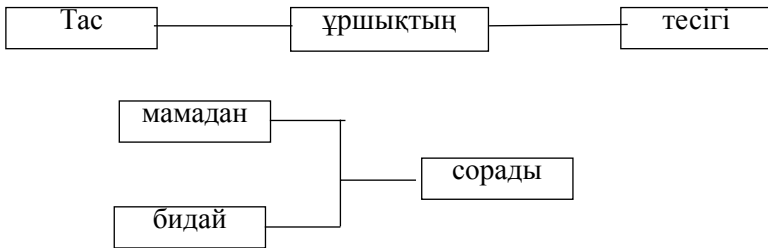
Бұл сөйлемнің баяндауышы – *жауды*; бастауышы – *сойыл*. *Сойыл жауды* деген сөздер негізгі мүшелер. Қалғандарының бәрі де айқындауыштар. *Үстіне* деген сөз қайда жауғанын көрсетіп, *жауды* деген баяндауышты айқындап тұр. *Үйдің* деген сөз *ненің үстіне* жауғанын білдіріп, *үстіне* деген айқындауыштың айқындауышы болып тұр. *Сатырлаған* деген сөз *қандай, қайткен* сойыл екенін аңғартып, *сойыл* деген бастауыштың айқындауышы болып тұр.

Айқындауышты өзінің айқындап тұрған сөзімен сызық арқылы байланыстырып көрсетсек мынадай болады:

Бір сөздің өзінің бірнеше айқындауышы болуы мүмкін:

*Тасұршықтың тесігі
Мамадан бидай сорады
(Ілияс).*

Мұнда *сорады* деген баяндауыштың бір өзінің екі айқындауышы бар.

5. Жалаң сөйлем мен жайылма сөйлем

Негізгі мүшелер ғана (бастауышы мен баяндауышы ғана) бар да, айқындауыш мүшелері жоқ сөйлемді **жалаң сөйлем** дейміз.

Мен оқыдым. Сен жаздың. Оқу басталды. Егін бітік. Мал күйлі. Ауыл гүлденуде.

Міне, бұл сөйлемдердің бәрі де жай сөйлемдер.

Айқындауыш мүшелері де бар болса, сөйлем – жайылма сөйлем болады. Мысалы:

Мен жақсы оқыдым. Сен әдемі жазасың. Оқу жаңа басталды. Колхозымыздың егіні өте бітік. Биыл қай мал да тым күйлі. Колхозданған жаңа ауыл гүлденуде.

Міне, бұл сөйлемдердегі жуан әріппен жазылған сөздер айқындауыштар. Сондықтан бұлар жайылма сөйлем болады.

6. Толық сөйлем мен олқы сөйлем

Негізгі мүшелері түгел (бастауышы да, баяндауышы да бар) сөйлемді **толық сөйлем** дейміз. Жоғарғы 5-тармақтағы сөйлемдердің бәрі де толық сөйлемдер.

Қартайдық. Қайғы ойладық. Ұлғайды арман (Абай) деген бір жол өлеңнің соңғы сөйлемі толық сөйлем.

Негізгі мүшелерінің (бастауышы мен баяндауышының) не біреуі, не екеуі де жоқ болса, сөйлем **олқы сөйлем** атанады.

Қартайдық. Қайғы ойладық. Ұлғайды арман дегендегі алдыңғы екі сөйлем олқы сөйлемдер. Өйткені олардың негізгі мүшелерінің біреуі (бастауыштары) жоқ.

§ 8. Сөз қиыны

Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қыйындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да немесе айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады.

Жоғарғы:

*Тас ұршықтың тесігі,
Мамадан бидай сорады, –*

деген өлеңнің алдыңғы жолындағы сөздерді тұрған орындарынан қозғап, *Тас тесігі ұршықтың* деп, я *Тесігі тас ұршықтың* деп өзгертсек, сөз болмай шығады. Соңғы жолын *мамадан бидай сорады* деудің орнына *Мама бидай сорады* деп *Мамадан* деген сөздің *-дан* дегенін алып тастасақ, *Бидайды мама сорады* болады да, айтайын деген сөзің болмай, басқа болып шығады.

Сөздің қиыны келу үшін екі шарт керек:

Алдымен, әр сөзді орны-орнына дұрыс қою керек; тиісті орны ауысып кетсе де, қиыны келмейді.

Екінші, оның үстіне, бір сөзді екінші сөзге байлап беретін жалғаулар бар; соны дұрыс жалғау керек; тиісті жалғауы жалғанбай қалса да, я теріс жалғанса да, сөздің қиыны келмейді.

Жоғарғы *Тас ұршықтың тесігі* дегенді *ұршықтың тесігі тас* деп, я *тас тесігі ұршықтың* деп өзгерткенде қиыны қашып кетуі – сөз-сөздің орны алмасып, тиісті тәртібі бұзылғаннан.

Мамадан бидай сорады, – дегенді *мама бидай сорады* деп өзгерткенде сөздің қиыны келмеуі – *мама* деген сөздің тиісті жалғасы (**дан**) жалғанбай қалғаннан. *Біз мектепке келді-к* деудің орнына *біз мектепке келді-м* десек те дұрыс болмай, сөздің қиыны қашады. Мұндағы бұзып тұрған – жалғауды дұрыс жалғамай, теріс жалғағандық (**-к** орнына **-м** жалғағандық).

§ 9. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі

Сөздер сөйлем ішінде екі күйде кездеседі: **1. Тура күйде**, **2. Бұрма күйде**. Жоғарғы *тас ұршықтың тесігі* деген үш сөздің *тас* деген біреуі-ақ тура күйде тұр, қалған екеуі: 1. *Ұршық-тың* 2. *Тесіг-і* дегендер бұрма күйде. Тура күйінде бұл екеуі *ұршық*, *тесік* түрінде болар еді.

Сөз, жеке тұрғанда, тек тура күйде болады. Мәселен, *тесік*, *ұршық* деген сөздерді бөлек-бөлек айтқанда еш уақытта да *тесігі*, *ұршықтың* демейміз, *тесік*, *ұршық* дейміз.

Сөйлем ішінде сөз тура күйде де, бұрма күйде де бола береді.

Көкке жеткен зәулім үйдің
Терезесі – жұлдыз шам
(Бейімбет)

дегенде *жеткен*, *зәулім*, *жұлдыз*, *шам* – төртеуі тура күйде тұр да, *көкке*, *үйдің*, *терезесі* деген үшеуі бұрма күйде тұр. Тура күйінде бұл үшеуі *көк*, *үй*, *терезе* болар еді.

Сөйлем ішіндегі сөздердің бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болатыны – сөздің қиындасуы үшін керек. Жеке тұрған сөздің тек тура күйде болатыны – басқа сөзбен қиындасудың керегі жоқтықтан.

Сөйлем ішіндегі сөздер тура күйде тұрып-ақ қиындаса беруі мүмкін.

Жас қартаймақ. Жоқ тумақ. Туған өлмек (Абай) дегенде сөздер тура күйде қиындасып тұр. Тура күйде қиыны келмейтін болса, бұрып әкеліп қиындастырамыз.

Бәрі – осының, Бибіш-ау, бесжылдықтың олжасы! (Бейімбет) дегенде «*Бибіш- ау*» деген қаратпа сөзден басқасының бәрі де бұрма күйде тұр. Өйткені бір-біріне қиындастыру үшін «*осы*» дегенді *осының* деп, *бар* дегенді (*бары*) *бәрі* деп бұрып әкелу керек болған. «*Бес жылдық*» деген сөз бен «*олжа*» деген сөзді байланыстыру үшін алдыңғысын *бесжылдықтың* деп, соңғысын *олжасы* деп бұруы керек болған. Бұрма сөздің осындағы «-ы», «-сы», «-ның», «-тың» сияқты бөлшектерін жалғау дейміз.

Тура сөзден бұрма сөз жасау үшін – тура сөзге жалғау жалғау керек. Бұрма сөзден тура сөз жасау үшін – жалғауын алып тастау керек.

§ 10. Жалғауыштар

Сөз тәртібі мен жалғаудан басқа да сөз-сөзді байланыстырып, қиынын келтіретін бір сөздер бар. Ондай сөздерді **жалғауыш** дейміз.

Жылқы да, сиыр да – мал.

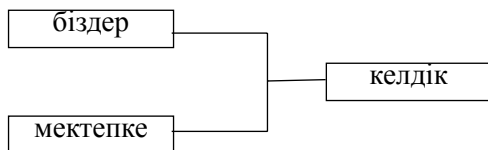
Колхозшылардың жекеменшігіндегі қой мен сиыр көбейіп келеді, дегендегі **да, мен** дегендер – жалғауыш. Бұлар *жылқы* мен *сиырдың, сиыр* мен *қойдың* араларына дәнекер болып, оларды бір-біріне байланыстырып тұр. Осы сияқты *үшін, сайын, шейін* дегендер де жалғауыш болады. *Көп білу үшін көп оқимын* дегенде *үшін* жалғауышы *білу* деген сөзді *оқимын* деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмай, *көп білу көп оқимын* деп қойсақ, сөздер байланыспай, қиыны келмей шығар еді. *Колхозымыздың малы жыл сайын көбейіп келеді* дегенде *сайын* деген жалғауыш *жыл* деген сөзді *көбейіп* деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмаса, *колхозымыздың малы жыл көбейіп келеді* болып, сөз қиыны қашар еді.

Да, мен, үшін, сайын сияқты сөздер бұрма күйде тұра алмайды, өйткені бұларға жалғау жалғанбайды. **Бұлар тура сөз бола алмайды.** Өйткені тура сөздердей оңаша күйде айтылмайды, басқа бір сөздің шылауында ғана тұра алады.

§ 11. Жетек сөз бен жетекші сөз

Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді жетек сөз, ертуші сөзді жетекші сөз дейміз.

Біздер мектепке келді-к деген сөйлемдегі үш сөздің байланысуы мынадай: бірінші – *біздер* деген сөз бен *келдік* деген сөз бір байланысқан: *Кім келді? – Біздер келдік*. Екінші – сол *келдік* деген сөз бен *мектепке* деген сөз тағы байланысқан – *Қайда келдік? Мектепке келдік*. Сөйтіп бұл үш сөз жағалай матастырылмаған. *Біздер* деген мен *мектепке* дегеннің екеуі жиналып *келдік* деген бір сөзге арқандалған. Мұның арқандалу ретін сызықпен көрсетсек, мынадай болады:

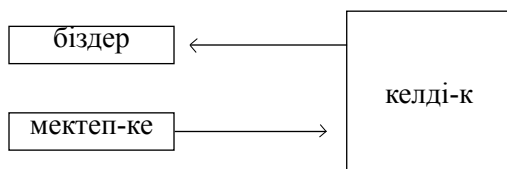
Енді, осы байланысқан әрбір екі сөздің өзара қалайша байланысқанын қарасақ, бірін-бірі ертіп, біріне-бірі еріп тұрғанын көреміз. *Біздер* деген сөз *келдік* деген сөзді ертіп тұр, *келдік* деген сөз *мектепке* деген сөзді ертіп тұр.

Қайсысының ертіп, қайсысының еріп тұрғанын жалғауынан білуге болады. *Біздер* деген сөздің орнына *мен* деген сөзді қойсақ, *келді-к* сөзінде -к жалғауы тұра алмайды: *мен келді-к* деп айтуға болмайды, *мен келді-м* деп **к**-нің орнына **м** жалғауын қойып айту керек. Өйткені **-к** жалғауын керек қылып тұрған *біздер* деген сөз еді, оны алып тастап, орнына басқа сөз қойғасын, ол басқа сөз басқа жалғауды керек қылып тұр. **-м** жалғауын керек қылған *мен* деген сөз. *Келді* деген сөз тура күйінде *біздер* деген сөзбен қиындаспайды. Оны қиындастыру үшін *келді* сөзіне **-к** жалғауын жалғап, бұрып әкелу керек. **Тура күйінен айырылып, бұрма күйде түскен сөз басқа бір сөздің жетегіне ерген жетек сөз болады.** Оны жетектеген сөз жетекші сөз болады. Мұнда *келдік* – жетек сөз, *біздер* – жетекші сөз.

Енді, *келдік* пен *мектепке* деген екі сөздің өзара байланысын қарасақ, мұнда *келдік* – жетекші де, *мектепке* – жетек сөз.

Өйткені *мектепке* сөзіндегі **-ке** жалғауын керек қылып тұрған – *келдік* сөзі, мұның орнына *көрдік* деген сөзді әкеліп қойсақ, *мек-тепке көрдік* деуге болмайды, *мектепті көрдік* деп, **-ке** жалғауының орнына **-ті** жалғауын қою керек болар еді. Сөйтіп, *келдік* деген сөз бұл арада бір сөзге жетек бола тұрып, енді бір сөзге өзі жетекші болып тұр.

Жоғарыда бұл сөздердің байланысын сызықпен таңбаланғанда тек қай сөз бен қай сөздің байланысып тұрғанын ғана көрсетіп едік. Енді қай сөз, қай сөзді жетектеп тұрғанын да сызықпен таңбаласақ, мынадай болады (саржаның үші қараған жағы – жетектеген жағы):

Біздер деген сөз **келдік** деген сөзді жетектеп тұр; *келдік мектепке*-ні жетектеп тұр.

Бұрма сөздің (жалғаулы сөздің) **бәрі де жетек сөздер, тура сөз жетек те, жетекші де** бола алады.

Ескерту: Бұрма сөз бір сөзге жетек бола тұрып, басқа сөздерге өзі жетекші де болады (*Біздер мектепке келдік* дегендегі *келдік* сияқты). Бірақ басқа сөзге жетекші болсын, болмасын, жалғауы бар сөз әйтеуір бір сөзге жетек болмай қалмайды.

§ 12. Анықтауыш пен толықтауыш

Сөйлемнің айқындауыш мүшелері екі түрлі болады: бірі өзінің айқындайтын мүшелеріне **жалғау жалғап барып** жетектеледі, бірі **жалғаусыз** жетектеледі. Жалғаулы айқындауышты **толықтауыш** дейміз. Жалғаусыз айқындауышты **анықтауыш** дейміз. Сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыштан басқа жалғаусыз сөздің бәрі де анықтауыш болады. Баяндауыштан басқа жалғаулы сөздің бәрі де **толықтауыш** болады.

Жақып ұзақ сөйледі. Дәуіттің, Қасымның жаман жағын түгел ашып берді (Бейімбет) дегенде ұзақ, жаман, түгел деген сөздер – анықтауыш. Дәуіттің, Қасымның, жағын деген үшеуі – толықтауыш.

§ 13. Сөйлем мүшелерінің орын-орны

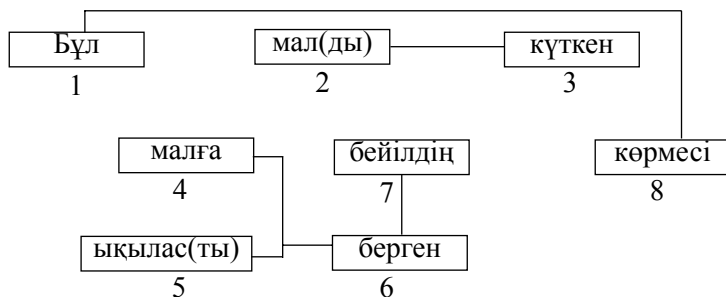
Баяндауыш сөйлемнің ең аяғында, бастауыш өз баяндауышынан бұрын келеді (§ 7).

Анықтауыш өзінің анықтаған сөзінен, толықтауыш өзінің толықтаған сөзінен бұрын келеді.

1   2   3   4   5   6   7   8

Бұл – мал күткен, малға ықылас берген бейілдің көрмесі (Мұқтар).

Мұнда бастауыш – бұл, баяндауыш – көрмесі. Көрмесі деген сөздің толықтауышы – бейілдің. Бұл сөз өз толықтауышысы көрмесі дегеннен бұрын келген. Бейілдің деген сөздің екі анықтауышы бар: бірі – берген, бірі – күткен. Екеуі де өзінің анықтауышынан (бейілдің дегеннен) бұрын келген. Берген деген сөздің екі толықтауышы бар: бірі – ықылас, бірі – малға. Мұның екеуі де өз анықтауышынан (берген-нен) ілгері тұр. Күткен деген сөздің бір толықтауышы бар. Ол – мал. Бұл өзінің толықтауышы сөзінің (күткен-нің) алдында тұр. Мұндағы сөздердің қалайша қиындасып тұрғанын сызықпен көрсетсек, мынандай болады:

III БӨЛІМ

СӨЗ ТҰЛҒАЛАРЫ

§ 14. Таныстыру

Сөздің бір қалыпта тұрмайтын, бір сөздің өзі бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болып, өзгеріп, түрленіп отыратынын бұрыннан да білуші едік.

*Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала.
Айдын көлді жағала!*

(Ілияс)

дегенде *айдын* деген сөз үш рет келген. Үшеуінде де бір қалыпта, бірінің-бірінен айырмасы жоқ. *Көл* деген сөз де үш рет келген, бірақ бұл – үшеуінде үш түрлі:

бірінші жолда – *көл* түрінде,
екінші жолда – *көлде* түрінде,
үшінші жолда – *көлді* түрінде.

Осындағы сияқты бір сөздің өзі түрлі орында түрліше кейіпке кіруі мүмкін. Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы дейміз. Сыртқы көрінісінің (кейпінін) түрленуін сөз тұлғасының түрленуі дейміз. Анау – *көл, көлде, көлді* – дегендердің бәрі де сөз тұлғасының түрленулері.

Сөз тұлғасының түрленуі, я сөздің түпкі мағынасына жаңа мағына үстеу үшін ғана керек; я болмаса, сол сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін керек.

Сөз тұлғасының түріне қарай, мынадай алты арыс болады.

- 1. Түбір сөз;**
- 2. Қосымшалы сөз;**
- 3. Кіріккен сөз;**
- 4. Қыйулы сөз;**
- 5. Қосар сөз;**
- 6. Қосалқылы сөз.**

Сөз-сөздің қалай құралатынын жалпы түрде қарайтын ғылымды **жалпы морфология** дейміз.

§ 15. Түбір сөз бен қосымшалы сөз

Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін **түп бөлшек** немесе қысқартып, **түбір** дейміз.

Айдын көл-де шағала.

Айдын көл-ді жағала, –

дегенде тұлғасы бірде *көл-де*, бірде *көл-ді* болып, екі түрде тұрған сөздің екеуінің де түп бөлшегі *көл* дегені.

Көл дегенің көл-шік тағы дегендегі *көлшік* сөзінің де түп бөлшегі *көл*. *Көл-де*, *көл-ді*, *көл-шік* сөздерінің түп мағынасын беріп тұрған **түбірі** – осы *көл* деген бөлшек. Қалған **-де**, **-ді**, **-шік** деген бөлшектері **қосымша**.

Сөздің түбірі, осындағыдай, қосымша алып та, қосымшасыз тек өзі де тұра береді. *Ауылдың алды айдын көл, көл дегенің көл-шік тағы* дегендерде *көл* сөзі түбір болғандықтан, қосымшасыз онаша да тұр.

Сөздің қосымша бөлшегі түбірі бар сөзге қосылмай тұра алмайды. Оңаша күйде пайдаға аспайды.

Сөздің түбірі қосымшасыз, өзі ғана тұрса, **түбір сөз** дейміз. *Айдын көл, көл дегенің* дегендегі қосымшасыз тұрған *көл* сөздері – түбір сөздер.

Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, **қосымшалы сөз** дейміз.

Көлде, көлді, көлшік түрінде тұрған сөздердің бәрі де **қосымшалы** сөздер.

§ 16. Жалғаулы сөз бен үстеулі сөз

Қосымша екі түрлі: бір түрі өзі жалғанған сөзді басқа бір сөзбен қиындау үшін керек; екінші түрі өзі жалғанған сөздің түп мағынасына ғана мағына үстеу үшін керек.

Айдын көлде шағала (отыр),

Айдын көлді жағала! –

дегенде *де* қосымшасы *көл* деген сөзді *шағала* деген сөзбен қиындастыру үшін тұр. Бұл *де* қосымшасын жалғамай, *айдын көл шағала* деп қойсақ, сөздер қиындаспас еді, *көл-ді* дегендегі *ді* қосымшасы да *көл* сөзін *жағала* деген сөзбен қиындастыру үшін тұр.

Осындай, бір сөзді басқа бір сөзбен қиындастыру үшін жалғанатын қосымшаны **жалғау** дейміз.

Көл дегенің көл-шік тағы? дегендегі *көл* сөзіне жалғанған *шік* қосымшасы бұл сөзді басқа сөзбен қиындау үшін емес, *көл* сөзіне ғана мағына үстеу үшін тұр. *Көлшік* десек, үлкен емес, *кішкене көл* екенін көрсеткен боламыз.

Осындай, сөздің түп мағынасына үстеме мағына қосатын қосымшаны **үстеу** дейміз.

Түбір сөзге жалғау қосылса, **жалғаулы сөз** болады. *Көл-де, көл-ді* дегендер, осындай **жалғаулы сөздер**.

Түбір сөзге үстеу қосылса, **үстеулі сөз** болады. *Көлшік* деген **үстеулі сөз**.

Үстеу көп болады да, жалғау аз болады.

Қазақ тілінде қосымшаның бәрі де түбірдің соңғы жағынан жалғанады. *Көл-де, көл-ді, көл-шік* деген сөздердің бәрінде де *көл* деген түбірі алдында, қосымшалары онан кейін тұр.

Үстеу мен жалғаудың түбірге екеуі де жалғанса, үстеу бұрын келеді де, ең соңынан жалғау келеді.

Орақшының орағын алды,

Сушының шелегін алды, –

дегенде, *орақ-шы-ның, су-шы-ның* деген сөздер әрі үстеулі, әрі жалғаулы сөздер. Бұлардың аяғындағы **-ның** қосымшасы – жалғау. Бұл жалғау *орағын, шелегін* деген келесі сөздермен байланыстырып тұр. Жалғаудан ілгері тұрған **-сы** қосымшасы – үстеу. Бұл *орақ, су* дегендер сөздердің мағынасын үстеп тұр. *Орақ, су* дегендер заттың аты еді, енді *орақ-шы, су-шы* болып үстелгеннен кейін **орақ жұмысын, су жұмысын істейтін адам** деген мағына шығып тұр.

Жалғау, көбінесе, бір сөзде біреу-ақ болады да, бір жалғаудың үстіне екінші жалғау жалғанбайды.

Үстеу бірінің үстіне бірі жалғана береді де, бір сөзде біреуі ғана болмай, бірнешеуі бола береді. *Сушы* деген сөздің түбірі –

су, үстеуі – *шы*. Мұнда үстеуі біреу-ақ. Ал *орақшы* деген сөздің түбірі *ор*, үстеулері бірінші – *-ақ*, екінші – *шы*. Мұнда екі үстеу бар. *Ор-ақ-шы-лық* десек, бір сөздің өзінде-ақ *-ақ*, *-шы*, *-лық* деген үш үстеу болады.

Үстеу нешеу де болса, түбір мен жалғаудың екі аралығында ғана болады да, жалғаудан кейін келмейді. Жалғау түбірге де, үстеуге де жалғанады.

Ескерту: *Орақшының орағын алды, сушының шелегін алды* дегендегі *орағ-ы-н, шелег-і-н* деген сөздерде жалғау екі-екіден. Бірінші жалғау (*ы-і*) алдыңғы *орақшы, сушы* деген сөздермен қиындасу үшін тұр да, екінші жалғау (*-н*) соңындағы *алды* деген сөзбен қиындасу үшін тұр. *Орағ-ы, шелег-і* сияқты сөздердегі жалғау тура жалғау атанады. Өйткені бұлар жалғанғаннан кейін де сөз бұрма күйге түспей, тура күйде қала береді. Басқа жалғаулар бұрма жалғау атанады. Өйткені бұлар сөзді тура күйде қалдырмай, бұрма күйге салып жібереді. Тура жалғаулы сөз жалғаусыз, тура күйде тұрған сөз есеп, оның соңынан **бұрма жалғау** жалғана береді. *Шелег-і-н, орағ-ы-н* деген сөздерде екі жалғау бірінің артынан бірі келген себебі – бірі (алдыңғысы) тура жалғау, бірі (соңғысы) бұрма жалғау болғаннан. Тура жалғау мен бұрма жалғаудың әрқайсысы өзді-өзі тіркесіп келмейді.

Ескерту: Өзінің соңынан үстеу келтіретін екі-ақ жалғау бар. Бірі – *көлде, ауылда* деген сөздердегі *-да, -де* жалғауы. Мұның соңына *-ғы, -гі* үстеуі тіркеле алады. *Ауыл-да-ғы, көл-де-гі* деуге болады. *-Да, -де*-ден басқа жалғаудың соңынан үстеу келмейді де, *-да, -де* жалғауының соңынан *-ғы, -гі*-ден басқа үстеу келмейді. Екіншісі – *көл-дей, нар-дай* дегендегі *-дай, -дей* жалғауы. Мұнан кейін көптік үстеуі *-лар* келе алады. *Үй-дей-лер-і, нар-дай-лар-ы-н* сықылды.

Осы екі ескертудегіден басқа жердің бәрінде де жалғау жалғаулы сөздің аяғында ғана тұрады.

Үстеу де, жалғау да өздігінен пайдаға аспайтын, тек түбірлі сөзге қосылып қана тұра алатын болғандықтан, екеуін бір қосып **қосымша** дейміз. Үстеулі иә жалғаулы сөзді **қосымшалы сөз** дейміз.

Түбір сөз де, үстеулі сөз де сөздің өз басының мағынасын беретін болғандықтан, бұл екеуін бір қосып **негіз сөз** дейміз.

Түбір негізді **түп негіз**, үстеулі негізді **туынды негіз** дейміз. *Көл-де, көл-шік-те* деген екі сөздің негіздері алдыңғысында *көл*, соңғысында *көлішк*. *Көл* – түп негіз, *көлішк* – туынды негіз.

Түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің емлесі

Түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің әрқайсысы бір-бір тұтас сөз саналады да, өзге сөзден бөлек, әр түбір өзінің қосымшаларымен қосылып жазылады. Мысалы: *ор, орақшы, орақшының, көл, көлішк, көлішктерде*.

§ 17. Өлі қосымша

Қосымшалардың осы күнде де үстеулі сөз жасай алатынын немесе бір сөзбен екінші сөзді осы күні де байланыстыруға жарайтынын тірі қосымша дейміз.

Мысалы: *Темір-ші, ойн-а, колхоз-дың, ауыл-да* деген сөздегі **-шы, -а, -дың, -да** қосымшалары осындай тірі қосымшалар.

Бірқатар сөздердің түбір қанаты анық көрініп тұрса да, қосымша қанаты сол сөзден айырылып, басқа сөзге жалғауға келмейтін болады. Мысалы: *ертең* деген сөзде – *ерте, соңыра* деген сөз-де – *соң, жоңқа* деген сөзде – *жоң* түбірлері бөлек шығып-ақ тұр. Өйткені *ерте, жоң, соң* деген түбірлер жеке тұрып та қолданыла береді. Бірақ *ертең*-дегі **-ң**, *соңыра*-дағы **-ра**, *жоңқа*-дағы **-қа** ана сөздерден бөлініп, басқа сөзге жалғанбайды. Олар бір кезде тірі қосымша болып жүрген де, бүгінде қосымша болуды қойып, түбірмен бірігіп қатып қалған.

Осындай, бүгінде қолданылудан шығып қалған қосымшаларды **өлі қосымша** дейміз.

§ 18. Өлі түбір

Түбірдің де өлісі, тірісі болады. Мысалы: *күрес*, *жарыс* деген түбірлердің соңғы **-с**, **-ыс** дыбысы осы күні де тірі қосымша. Мұны *соқ* деген түбірге қоссақ, *соғ-ыс*, *айт* деген түбірге қоссақ, *айтыс* болады. Соңындағы **-с** үстеу болған соң, оның алдыңғысы – түбір болмақ.

Сонда, *күрес*, *жарыс* деген сөздердің түбірі *күре*, *жар* болып шығады. Бірақ қазақ тілі бүгінде *күресу*, *жарысу* мағынасындағы *күре*, *жар* деген түбірлерді білмейді. Сондықтан бұларды **өлі түбірлер** дейміз.

Үстеулі сөз бен жалғаулы сөздің түбірі өлісі де, үстеулі иә жалғауы өлісі де қосымшаларымен қосылып барып бір түбірге есептеледі.

Қосымшалардың тарихы

Қосымшалар тілге тура біткен нәрсе емес. Түбір сөздердің бірқатары басқа түбірмен қосақталып, жүре-жүре азып барып, қосымша болып кеткен. Мысалы: *оқушы-мын*, *оқушы-сың*, *оқушы-мыз*, *оқушы-сыз* дегендегі **-мын** қосымшасы **-мен** деген түбірден, **-сыз** қосымшасы **-сіз** деген түбірден азып барып жасалған. Қосымша болғаннан кейін түрі бұдан да гөрі өзгеріп, танымастай болып кете береді. Мәселен: *осы*, *мен* деген түбірден жасалған **-мын** қосымшасы қысқарып, тек **м** деген бір дыбыс та болып қалады: *жазамын* деп те, *жаза-м* деп те айтамыз; осыған қарағанда *ата-м*, *ана-м* дегендегі **м** қосымшасы да *мен* деген түбірден жасалған деуге болады.

Кіта-бы, *бала-сы* дегендегі **-ы**, **-сы** қосымшалары да *о(ол)*, *со(сол)* деген түрбілерден жасалып барып, танымастай болып өзгерген. *Жаза-тын*, *оқый-тын* деген сөздердегі **-тын** қосымшасын **-тұғын** (*жазатұғын*, *оқитұғын*) деп те айтамыз. Бұл қосымша **о** бастағы *тұрған* деген қосымшалы сөзден қысқарып барып жасалған.

Қосымшалардың бәрінің де жасалуы осылар тәрізді.

Осыларға қарағанда, бір кезде қосымша деген болмай, тілде өңкей түбір сөздер ғана болғандығы байқалады. Қосымша қолданбайтын, өңкей түбір сөз ғана жұмсайтын тілдер осы күнде де бар.

§ 19. Кіріккен түбірлер

Өлі түбірлі, не өлі қосымшалы сөздер сияқты, ішкі жігін бүгінде жоғалтып, бірігіп кеткен сөздердің бір сыпырасы түбір мен жалғаудан құралмай, өңкей түбірлерден құралған:

Мысалы: *ашудас сөзі* – *ашу+тас* деген екі түбірден,

күндіз – *күн+дүз (жүз, бет)* деген екі түбірден,

айаз – *ай+юз* деген екі түбірден,

белбеу – *бел+бау* деген екі түбірден,

қаралат* – *қара+ала+ат* деген үш түбірден құралған.

Осындай екі түбір, үш түбірден құралып тұрып, бір түбір болып кеткен сөздерді **кіріккен түбірлер** дейміз.

§ 20. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы

Кіріккен сөздер алғашқы қалпын жоғалтып, бірімен-бірі қиындасып кеткен. Қиындасқанда не екеуінің дыбысын бірыңғайластырып қиындасқан, не оның үстіне, аралығындағы дыбыстардың бірсыпырасын ысырмалап, қуып шыққан.

Мысалы: *белбеу* деген кіріккен сөзде *бел+беу* деген екі сөз қиындасып, бір сөз болып кету үшін, соңғысының **а** дыбысы **е** дыбысына айналып, алдыңғысының қалпына түскен. *Кішкене* деген кіріккен сөзде *ғана* қосалқысы жіңішкеріп, *кене* болғанының үстіне, *кіші* сөзінің соңғы **і** дыбысы түсіп қалып, қиындасқан. *Келі+сан* деген екі сөз бір сөз болып кіріккенде, *келі* сөзінің соңғы дауысты дыбысы (**і**) жоғалып кеткен.

Кіріккен сөздердің бәрі бірдей қиындасып үлгірмеген. Бірсыпырасы, мәселен: *қаралат*, *аяз* сияқты сөздер ізін таптырмастай болып, жымдасып, ішкі жігін жасырған. Енді бірсыпы-

* Бұл мысал кіріккен сөзге жатпайды. – *Құраст*.

расы, мәселен, *жермай*, *бесжылдық* сияқтылары әлі кірігіп жетпеген.

Ерте құралып, арасының жігін жоғалтып кеткен сөздерді кіріккен сөздердің **көнесі** дейміз.

Жаңадан құралып, әлі жігін жоғалтпағандарын – **жаңасы** дейміз. Кіріккен сөздердің көнесін қосып жазамыз. Жаңасының *қолғап* (*қол+қап*). *Күнбағыс*, *айғабақ*, *асқабақ*, *белбуар* (*белуар*) сияқты, бір мағына беретін дауыссыздарын қосып жазамыз да, бірқатарының емлесі әлі орнықпағандықтан, бірде олай, бірде былай жазылып келеді.

Кіріккен сөздердің қандайын қосып жазу керектігін **емле** сөздігінен қарау керек.

Түбірлердің құралу тарихы

Түбір сөздер бүгінде бөлшектеуге келмейді. Сондықтан олар біртұтас, сом нәрселер сияқты болып көрінеді. Бірақ байқап карағанда, түбір сөздердің де көбісі құрама болғандығы, бүгінде бөлшектерінің жігі білінбей кеткендігі байқалады.

Күндіз, *аяз*, *белбеу* сөздері сияқты бірқатар түбірлер екі түбір, үш түбірден құралып барып, жігін білдірмей, бір түбір болып кеткен.

Пышақ, *бүйрек*, *көкірек*, *жарыс*, *күрес*, *айт*, *қайт*, *өлтір*, *жамыл*, *жапсыр*, *кезе* сияқты бөлшектенбейді дейтін түбірлер: *пыш+ақ*, *бүйір+ек*, *көкір+ек*, *жар+ыс*, *күре+с*, *ай+т*, *қай+т*, *өл+тір*, *жам+ыл*, *кез+е* деген бір түбір, бір үстеуден, *жапсыр* сөзі *жап+с+ыр* деген бір түбір, екі үстеуден құралған.

Бұлардың ішінде *піш*, *бүйір*, *өл*, *жап*, *кез* деген түбірлер мен барлық үстеулер осы күнде де бар. Бұлар – тірі түбір, тірі үстеулер. *Жамыл* деген сөздің түбірі *жам*; бұл – *жап* деген түбірдің бір түрі. Ал *көкір*, *қай*, *ай* деген түбірлер біздегі *көкірек*, *қайт*, *айт* мағынасымен осы күнгі тілдердің бірқатарында әлі күнге шейін жұмсалады. *Жар*, *күре* деген түбірлер ешқайда да болмағанмен, соңындағы *-с* үстеуі бұлардың бұрын түбір болғанын айтып тұр.

Сонымен, түбір сөздердің де тұтастығы туа біткен тұтастық емес, бұрын құрама болып тұрып, келе-келе жігін жоғалтып барып тұтас сөз болып кеткендігі анықталды.

§ 21. Қиюлы сөз

Еңбеккүн, белбеу, қолғап, ашудас, жермай сияқты сөздердің әрқайсысы екі сөзден құралып, бір нәрсенің атын көрсетіп тұрғанын, сондықтан мұндайлардың әрқайсысы о баста екі сөз болғанмен, бүгінде бір сөз болып кеткенін білуші едік. Мұндай кіріккен сөздердің құрылысы осы күнгі қазақ тілінде екі түрлі. Бірін – **жалғасулы кіріккен**, екіншісін – **қиюлы кіріккен сөз** дейміз.

Жалғасулы кіріккен сөз тұтас күйінде тұрып-ақ тек жалғасып кірігеді. Ол – ана *қол+ғап, ашу+дас* сияқтылар. Мұнда *қол* сөзі мен *қап* сөзі, *ашу* (*аиқы*) сөзі мен *тас* сөзі бұзылмай-жарылмай ғана жалғасып барып кіріккен.

Қиюлы кіріккен сөздер ондай тұтас тұрып жалғаспайды, жарықшақталып, қиюы келтіріліп барып кірігеді. *Ауатком, аухалтер, партком* сөздері осындай қиюлы сөздер; *ау+ат+ком* сөзі *аудандық атқару комитеті* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Ау+хал+тер* сөзі *аудандық халық тергеушісі* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Парт+ком* сөзі *партия комитеті* деген екі сөздің қиюын келтіріп жасалған.

Қиюлы сөздердің құрылысы үш түрлі болады:

- а) буын қиюлылар,
- ә) әріп қиюлылар,
- б) аралас қиюлылар.

Қазатком сияқты қиюлы сөздер әр сөздің бас буынын қиып алып жасалған. *Қазақстан* дегеннің *қаз* – деген буынын, *атқару* дегеннің *ат* – деген буынын, *комитет* дегеннің *ком* – деген буындарын қиып алып, *қаз+ат+ком* деп құрастырған. Бұл – **буын қиюлы** болғаны.

ҚазПИ (Қазақстан Педагогика институты) сияқты қиюлы сөзде біреуінің бас буыны (*Қаз*), қалған екі сөздің бас буындары емес, тек бас әріптері ғана (*педагогика* сөзінің **п** әрпі, *институты* дегеннің **и** әрпі) алынып қиюланған.

Қиып алынғаны бірде буын, бірде әріп болып, араласып келгендіктен, мұндайды **аралас қиюлы** дейміз.

Қазақ баспасөзінен әлі орын теуіп жарымаған енді бір түрі бар, оны **әріп қиюлы** дейміз. *Халық комиссарының советі* деген

үш сөздің кілең бас әріптерін алып қосып, *ХКС* деген бір сөз жасауға болады. Міне, бұл – **әріп қиюлы** сөз болады.

Жазылғанда буын қиюлылар жай сөздерше жазылады. Мысалы: *ауатком*. Әріп қиюлылардың бар әріптері де бас әріппен жазылады. Мысалы: *ХКС*. Аралас қиюлылардың буын қиюлы жері кіші әріптермен, әріп қиюлы жері бас әріппен жазылады. *ҚазПИ* (*Қаз* деген буынның бірінші әрпі бас әріп болуы – жалқы есім болғаннан).

Қиюлы сөз жасау амалы қазақ тілінің Октябрьден бері тапқан олжасы. Сондықтан бұл – сөз жасаудың басқа түрлеріндей тегіс жайылып болмаған, жаңа нәрсе. Бірақ бұл өзі өте ыңғайлы болғандықтан, күннен-күнге көбейіп, қазақ тілінен де орнықты орын теуіп келеді. Сондықтан туынды сөздің қалай жасалатынын білу қандай керек болса, қиюлы сөздердің қалай жасалатынын білу де сондай керек.

Қиюлы сөздің жасау амалының сонылығына бола, мұны жатсынып жатырқауға болмайды. Өйткені жалғыз бұл емес, сөз құрудың басқа амалдарының да бәрі бір күнде пайда болмаған, әрқайсысы әр кезде шығып, тілдің байлығын өсіріп отырған. Үстеу жалғап, туынды сөз жасау, жалғау я қосалқы қосып, сөз қиындау амалы да қазақ тіліне туа біткен емес, оларды да тіл жүре-жүре тауып алған.

§ 22. Қосар сөздер

Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы: *бала-шаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сатыр, көзбе-көз, шай-пай, қап-қара, сап-сары*. Мұндай, **қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер** дейміз.

Құрылысына қарай, қосар сөздер мынадай бес арыс болады.

1. Теңдес қосар

Екі тең сөз бір қосақталса, теңдес қосар дейміз. Теңдес қосар үш түрлі: а) *Бала-шаға, қатын-қалаш, қыз-қырқын, бақсы-бәлгер,*

көзді-қарақты сияқтылар. Бұларды **мәндес қосар** дейміз. Өйткені оларда қосақталған сөздердің екеуі де бір мағынада болады.

Ескерту: *шаға, қалаш, қырқын, қарақ* сияқты сөздердің мағынасы бүгінде ұмытылып кеткен. Бұрынғы мағыналары қосағындағы *бала, қатын, қыз, көз* деген сөздердікімен бір.

б) *Үлкен-кіші, аға-іні, ұлы-қызы, азды-көпті, ұзынды-қысқалы* сияқтылар. Бұларды **қайшы мәнді қосар** дейміз. Өйткені бұлардағы қосақталған сөздердің мағыналары бір-біріне қайшы келеді.

в) *Тау-төбе, әке-шеше, аяқ-табақ, ән-күй, оқу-жазу, қалам-сия, кітап-қағаз, жыртық-тесік, ағаш-тас* сияқтылар. Бұларды **көрші мәнді қосар** дейміз. Өйткені бұлардағы қосақталған сөздер мағыналас та емес, мағыналары бір-біріне қайшы да емес. Бұлар бір-біріне мағыналары жуық, көрші сөздер. *Аяқ-табақ, ән-күй, жыртық-тесік* дегенде мағыналары шынымен жуық. *Ағаш-тас, қалам-сия* сияқтылар жұмсалатын орны жағынан жуық сөздер.

Теңдес қосар қосақталған сөздердің екеуінің мағынасын бір қосып, сөзге жалпылық ұғым береді. Жай тұрғанда *аяқ* дегеннің бір мағынасы, *табақ* дегеннің бір мағынасы бар. Екеуі бір қосылғанда **жалпы тамаққа арналған ыдыстың бәрі** деген мағына шығады. *Ұзын-қысқа* дегенде **ұзыны бар, қысқасы бар – бәрі** деген мағына шығады. *Азды-көпті* дегенде **азы-көбі – бәрі бірге** деген мағына шығады.

2. Сөздес қосар

Екі тең сөз бір қосақталмай, бір сөздің өзі екі қайтара айтылса, **сөздес қосар** дейміз. *Ұзын-ұзын, бара-бара, орны-орны, үй-үйдің, сатыр-сұтыр* сияқтылар сөздес қосар болады.

Сөздес қосар екі түрлі:

а) жалпы үні бірдей бір сөз бола тұрып, өңделуі екі түрлі болатын: *сатыр-сұтыр, қаңғыр-күңгір, жарық-жұрық, қабыл-құбыл* сияқтыларын **үндес қосар** дейміз.

б) *ұзын-ұзын, жылы-жылы, бара-бара, қарап-қарап, жүрген-жүрген, алатын-алатын, сөз-сөз(дің), үй-үй(де), қаңғыр-қаңғыр, сарт-сарт* сияқтыларын **өндес қосар** дейміз.

Үндес қосарда қосақталған сөздердің бірінің дыбысына өзгеше өң берілген болады. Мысалы: *сатыр-сұтыр* дегенде алдыңғысындағы **а** дыбысының орнына соңғысында **ұ** дыбысы қойылған. *Даңғыр-дүңгір* дегенде алдыңғысындағы жуан дыбыстың орнына екіншісінде жіңішке дыбыстар қойылған.

Үндес қосарда сөйтіп екі түрлі өң берілген бір сөз қосақталады. Өндес қосарда қосақталған екі сөз үндес болғанының үстіне өндес те болады, *сатыр-сатыр*, *даңғыр-даңғыр* дегенде қосақталған сөздердің дыбыстарында айырма жоқ.

Сөздердің бәрі де өндес қосар бола алады. Бірақ бәрі бірдей үндес қосар бола алмайды, **дыбыстың, түстің, қимылдың** түрін көрсететін бірқатар сөздер ғана **үндес қосар** бола алады.

Сөздес қосарлар істі, қимылды, мезгілді көрсетсе, ол істің, қимылдың, мезгілдің бір рет болып қоймай, қайта-қайта болғанын, көп болғанын білдіреді.

Сөйлей-сөйлей шешен болар деген – сан рет сөйлеп барып шешен болар деген болады. *Қараң етті* десек, бір рет қараңдаған, *қараң-қараң* етті десек, бірнеше рет қараңдаған болады. *Қалбаң етті* десек, бір рет, *қалбаң-қалбаң* етті десек, бірнеше рет қалбаңдаған деген болып шығады. *Ойнап шаршадым* десең, не қыламын деп шаршағаныңды ғана айтқан боласың да, *ойнап-ойнап* шаршадым десең, қайта-қайта ойнап, көп ойнап шаршадым деген болады.

Сөздес қосарлар нәрсенің, істің сыпатын, сынын көрсеткенде *ылғи, өңшең* деген мағынаны, **таңдамалы бір өңкейлік** мағынасын береді: *судың тайыз-тайыз жерлеріне түстім* деген – *ылғи тайыз жеріне түстім* деген сөз. *Алыс-алыс жерлерден, биік-биік таулардан* деген – *ылғи алыс жерлерден, өңшең биік таулардан* деген болады.

Сөздес қосар заттың атын көрсететін сөздер тура күйінде болмайды, тек бұрма күйінде ғана болады. Мұндайда *әрқайсысы* деген мағына – заттың әрқайсысын бөлек-бөлек алу мағынасы шығады: *ауыл-ауылға хабар айтылды* деген – **ауылдың әрқайсысына да хабар айтылды** деген болады. *Үй-үйдің арасы* деген – **үйдің әрқайсысының бір-бірімен екі арасы** деген болады.

Сөздес қосардың өндес түрі өзгермелі құбылыстарды көрсеткенде бірқалыпты өзгеріс екенін көрсетеді. Мәселен: *даңғыр-*

даңғыр деп, қайта-қайта жаңа бірқалыпта даңғырлауды айтамыз, *жарық-жарық* деп қайта-қайта жаңа бірқалыпта жарқылдағанды айтамыз.

Сөздес қосардың үндес түрі өзгермелі ала-құла қалыпты көрсетеді. Мәселен: *даңғыр-дұңғыр* деп, дыбыстың даңғыры мен дүңгірі аралас болғанда айтамыз. *Қалбаң-қалбаң* десек, бірқалыпта, *қалбаң-құлбаң* десек, түрлі қалыпта қалбаңдағанын айтқан боламыз.

3. Матаулы қосар

Қосақталған сөздердің өздері ғана бір-бірімен жалғасып тұрмай, арасында матастырып тұрған дәнекер болса, **матаулы қосар** дейміз. *Қолма-қол, жүзбе-жүз, көзбе-көз, ауызба-ауыз* дегендер матаулы қосар болады. Матаулы қосар да – сөздес қосар.

Матаулы қосар араға ешкімді салмауды немесе екі нәрсенің жалғастығын көрсетеді. *Көзбе-көз тұрып айттым* деген – көз алдында айттым (сырттан айтқаным жоқ) деген сөз. *Ақшаны қолма-қол бердім* деген – (біреуден бермей) өз қолымнан бердім деген сөз, *үйме-үй отырдық* деген – оның үйі мен біздің үйі жалғас (арасында басқа үй жоқ) болды деген сөз.

Матаулы қосар бола алатын сөздер тіпті аз. Бұлар, тегінде, *бас, көз, жүз, бет, ауыз, қол* деген сөздер ғана. Осыларға ұқсатып, *үй, ауыл* деген сияқты сөздерден де *үйме-үй, ауылма-ауыл* деген матаулы қосар жасалады.

4. Тіркеулі қосар

Өздігінен айтылмайтын бір сөз екінші бір сөздің артынан тіркеле қосақталса, **тіркеулі қосар** дейміз.

Жылқы-мылқы, шай-пай, нан-пан, астық-мастық, азық-мазық, ойын-пойын, өлең-сөлең дегендер, осындай **тіркеулі қосарлар**.

Тіркеулі қосардың негізгі мағынасы бір нәрсенің өзін, соған ұқсаған басқа нәрселерге қосып атау.

Жолға азық-мазық ала шығу керек деген – азық және соған ұқсағандарды ала шығу керек деген болады. Бірақ көбінесе бір нәрсені кемсіне сөйлегенде айтылады. *Ұйқы-тұйқыны қойып,*

жұмысты тез бітіру керек дегенде ұйқы сияқтыны қойып деген мағынада бола тұрып, ұйқыны кем тұтына сөйлеу мағынасы да бар; *бақсы-мақсының не керегі бар, доқтырға қарату керек – десек, бақсы сияқтылардың не керегі бар?* деген бола тұрып, *бақсы сықылды түкке татымайтындардың не керегі бар?* деген ұғым да аңғарылады. Сөз болған жердің бәрінен де тіркеулі қосар жасауға болады.

5. Қосақты қосар

Сөздің алдына бір буын қосылып айтылатыны да болады.

Қап-қара, қып-қызыл, ұп-ұзын, кіп-кішкене, дөп-дөңгелек, әп-әдемі, жап-жазық, ап-арық дегендер сияқты. Мұндайларды **қосақты қосар** дейміз.

Сөз қосақты қосар түрінде айтылса, сол сөзбен білдіретін сыпатты күшейтіп көрсетеді. *Ұп-ұзын* деген – *ұзын-ақ* деген сөз. *Әп-әдемі* деген *өте әдемі* деген сөз.

Тіркеулі қосардың тіркеуі де, қосақты қосардың қосағы да өз алдына бір сөз емес, тіркеп, қосақтап тұрған сөзді түгелімен иә бір бөлшегін өзгертіп жасалғандар.

Тіркеулі қосар жасау үшін мынаны істеу керек: *ат, ұйқы* сияқты дауысты дыбыстан басталатын сөздің алдына **м** дыбысын қосып *мат, мұйқы* түріне шығарып алып, осыны сөздің өз түрінің артына тіркеу керек. Сонда *ат-мат, ұйқы-мұйқы* деген тіркеулі қосар болып шығады. *Жылқы, бақсы* сияқты дауыссыздардан басталатын сөздің **басқы** дауыссызын алып тастап, соның орнына **м** дыбысын қою керек. Сонда *жылқы-мылқы, бақсы-мақсы* деген тіркеулі қосар жасалады. Сөздің соңғы дыбысы **м, н, ң** дыбыстарының бірі болса, тіркеу сөзге қойылатын **м-ның** орнына **с** не **п** дыбысы қойылып: *нан-пан, қалам-салам, өлең-сөлең* болады.

Қосақты қосар жасау үшін мынаны істеу керек: сөздің бас дыбысы дауысты болса, сол басқы бір дауыстының бас дыбысы дауыссыз болса, басқы бір дауысты, бір дауыссызын бөліп алып, осыған **п** дыбысын қосса, қосақ болады. Осыны сөздің алдыңғы жағынан қосақтап, *әп-әдемі, қып-қызыл* деген қосақты қосар жасаймыз.

Ескерту: *Ақ* деген сөздің қосақты қосары *аппақ*, *көк* деген сөздікі *көкпеңбек* болады.

Қосар сөздердің жазылуы

1. Қосар сөздердің бәрінің де ара-арасына сызықша қойылып жазылады: *бала-шаға*, *ұзын-қысқа*, *жыртық-тесік* деген сияқты.

2. Матаулы қосардың матауын алдыңғысына қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: *қолма-қол*, *көзбе-көз* сияқты.

3. *Аппақ*, *көкпеңбек* деген екі қосақты қосарды сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз.

§ 23. Қосалқы сөз

Қайсыбір сөздер түбірше, оңаша жұмсала алмай, басқа бір түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің біріне қосалқы болып ғана жүре алады. Ондай сөздерге көбінесе жаңадан үстеу де, жалғау да жалғанбайды. Осындай сөздерді **қосалқы сөз** дейміз. *Шейін*, *сайын*, *менен*, *да*, *қой*, *ақ*, *тым*, *әрең*, *бек*, *қас*, *өте*, *ең*, *тап* дегендер осы қосалқы сөздер.

Қосалқы сөзі бар түбір сөз бен қосымшалы сөзді **қосалқылы сөз** дейміз.

Қосалқы сөздердің тұратын орны екі түрлі:

Бірінде сөз түбірінің алдында тұрады. Ондайларын **дәйек қосалқы** дейміз. Дәйек қосалқылар: *тым* (ауыр), *әрең* (бітірдім), *бек* (жақсы), *қас* (батыр), *өте* (күшті), *ең* (оңайы), *тап* (осы) сияқтылар;

Бірінде түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің соңынан келеді. Ондайын **аяқ қосалқы** дейміз. Аяқ қосалқы болатын: (жазға) *шейін*, (ай) *сайын*, (қой) *мен* (сиыр), (оқу) *да*, (жазу) *да*, (сен) *ақ*, (көрдім) *ғой* сияқтылар.

Ескерту: 1. Қосалқылардың үстеулі сөзден жасалғандары да бар. Мәселен: *туралы* деген қосалқы *тура* деген түбірге *лы* деген үстеуіш жалғап жасалған, *өте* қосалқысы *өт* деген түбірге *-е* деген үстеу қосып

жасалған. Қосалқы сөзге қосымша жалғанбайды дегенде, мұндай қатып қалған, айырылмайтын ішкі қосымшаларын айтпаймыз, соның үстіне жаңадан жалғанбайтынын айтамыз.

Ескерту: 2. Қайсыбір қосалқылар жаңадан ғана жасалған да, әлі қосалқы әдетіне көндігіп үлгірмеген. Сондықтан ондайларының қосымша жалғап қоятындары бар. Мысалы: *дәл* деген қосалқыға *де* үстеуін қосып, *дәлде* деген туынды етістік жасауға болады. Бірақ мұндайлар – азғантай.

Дәйек қосалқылардың бәрі, аяқ қосалқылардың біразырағы өзі тағылып тұрған сөздің қара басының ғана мағынасын үстеу үшін жұмсалады. Мысалы: *сирек* деген сөзге *өте* қосалқысын тағып, *өте сирек* десек, *сирек* деген сөздің тек өз мағынасы ғана күшейеді. Бірақ бұдан төңірегіндегі сөзге келер-кетер жоқ. *Осы біреу-ақ* деп *ақ* қосалқысын тіркесек те осындай болады. Мысалы: *егін сирек шыққан екен* десек те, *өте сирек екен* десек те – бәрі бір *сирек* сөзінің жалғыз тұрғаны мен үстеуіш қосалқыланып тұрғанынан сөйлемдегі сөздердің қиыны қашпайды.

Аяқ қосалқылардың көпшілігі өзінің тағылып тұрған сөзінің өз мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол сөзді басқа бір сөзбен немесе бір сөйлемді басқа бір сөйлеммен байланыстырып, қиындау үшін жұмсалады.

Мысалы: *білу үшін оқимын* дегендегі *үшін* қосалқыны *білу* деген сөздің тек өз мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол сөзді кейінгі *оқимын* деген сөзбен байланыстыру үшін тұр. *Білу оқимын* десек, бұл екі сөз қиындаспас еді, *білу үшін оқимын* дегенде *үшін* қосалқысының арқасында қиындасып тұр.

Бір сөздің өз мағынасын ғана үстейтін қосалқыларды, үстеуге ұқсағандықтан, **үстеуіш қосалқы** дейміз.

Бір сөзді бір сөзбен, я бір сөйлемді бір сөйлеммен қиындастыру үшін тұратын қосалқыларды, жалғауға ұқсағандықтан, **жалғауыш қосалқы** дейміз.

Қосалқы сөздердің емлесі

1. Қосалқы сөздер өзін ерткен сөздерден бөлек жазылады.

Мысалы: *дәл өзі, тым жақсы, тақ сол, тым ауыр, ең оңайы, жазды ғой. Оқушы ғой, осы-ақ*, сендер ші? Көпке шейін, одан гөрі, сол құрлы, келген сайын, жолдасым мен, барған мен.*

2. Қайсыбір қосалқы сөздер мен қосымшалардың сыртқы түрі бірдей болады да, сондықтан оның қай жердегісі қосымша, қай жердегісі қосалқы екенін айыру қиын болады. Айыра алмаса, қай жерде қосымшаша қосып жазу керек те, қай жерде қосалқыша бөлек жазу керек екенін де айыра алмай, бірде олай, бірде былай жазу мүмкін. Жазуды осылай шатастырмас үшін ондайлар бір-ақ түрде – иә қосымшаша қосылып, я қосалқыша айырылып жазылады.

Мысалы: қосымшада да *мен* бар. *Қаламмен жаздым, атпен келдім* дегендегі *мен-дер* осындай қосымша. Қосалқыда да *мен* бар. *Ат пен түйе, барғанмен болмайды* дегендер сияқты. Жазуды қиындатпау үшін, *мен* болған жердің бәрін де қосалқыша бөлек жазамыз**.

Қосымшада да *ша, ше* бар, қосалқыда да *ша, ше* бар. *Патефон адамша сөйлейді* дегенде *-ша* қосымша. *Онда барғанша мында келсең болмады ма?* дегенде *-ша* бір түрлі қосалқы. *Үйге барғанша жүрдім* дегенде *ша* тағы бір түрлі қосалқы. Жазуды қиындатпау үшін *ша, ше* болған жердің бәрін де қосымшаша бірге жазамыз.

3. Қосымшамен түрлес бола тұрып, қосымша түрінде бір түрлі (қосылып), қосалқы түрінде бір түрлі (бөлек) жазылатын екі қосалқы бар: бірі – *да* (*де, та, те*), екіншісі – *ма* (*ме, ба, бе, па, пе*). **Да мен ма қосымша болса, қосылып жазылады да, қосалқы болса, қосылмай, бөлек жазылады.** Мысалы:

1. *Жылқыда жал бар.* Мұнда да қосымша болғасын, бірге жазылған. *Жылқы да, түйе де мал* дегенде *да* қосалқы болғасын бөлек жазылған.

* *Ақ* шылауы қазіргі емле бойынша дефис арқылы жазылады. – *Құраст.*

** *Мен* бұл күнде көмектес жалғауы ретінде келгенде ғана сөзге қосылып жазылады. – *Құраст.*

2. Сен онда барма! Мұнда ма қосымша болғасын, қосылып жазылған. *Сенің қаламың бар ма?* дегенде *ма* қосалқы болғасын бөлек жазылған. **Ма** қосалқысының соңынан қосымша жалғанса, *ма-ның* соңындағы *а* дыбысы *ы*, *і* дыбыстарына айналып, кейде тіпті жоғалып кететіні бар. Ондайда *ма* қосалқысы қосылып жазылады. Мысалы: *Барғансың ба?* дегенде *ба* бөлек жазылады да, *Барғанбысың?* дегенде *бы* бірге жазылады. *Барарсың ба?* десек *ба* бөлек жазылады да, *барамысың* десек *мы* бірге жазылады.

Бұл екі қосалқыны жалғаудағы түрінше жазбай, айырып жазатынымыз – сөздің мағынасын шатыстырмау үшін.

СӨЗ МҮШЕЛЕРІ

§ 24. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз

Сөйлем бір мүшелі де, көп мүшелі де болатын еді. Мәселен: *Қыс. Жердің үстін қар жапқан* деген екі сөйлемнің әуелгісінде бір-ақ сөз бар. Ол бір мүшелі сөйлем. Екіншісінде үш сөз бар. Бұл көп мүшелі сөйлем.

Сөздің құрылысы да **сөйлемнің құрылысы сияқты**. Жоғарғы екі сөйлемдегі *қыс*, *қар* деген екі сөз бөлшектеуге келмейді. Ондай сөзді бір мүшелі сөз дейміз. Ал *жердің*, *үстін*, *жапқан* деген үш сөзді бөлшектеп, түбірі мен қосымшаларына айыруға келеді. Мұндағы *жер-дің* деген сөзде екі бөлшек, *үст-і-н* дегенде үш бөлшек, *жап-қан* дегенде екі бөлшек бар. Бұлар көп мүшелі сөздер.

Сөз тұлғаларының қандайы болса да, бәрі де түбір, қосымша, қосалқы – үшеуінен құралады. Сондықтан бұл үшеуін **сөз мүшелері** дейміз. Сөз тек түбір сөздің өзі болса, бір мүшелі болады. Кіріккен сөз, қиюлы сөз, қосар сөз, қосымшалы сөз, қосалқылы сөздердің бірі болса, көп мүшелі болады.

§ 25. Түп мүше мен жамау мүше

Сөздің түп мағынасын беретін – түбір. Түбірсіз жерде сөз болмайды. Түбір бір өзі тұрып та, басқа мүшелерді ертіп алып та

сөз бола береді. Түбірден басқа мүшелер өздігінен сөз бола алмайды, тек түбірге жамалып тұрып, түбір сөзді толықтыруға жарайды. Сондықтан түбірді **түп мүше** дейміз де, қосымша мен қосалқыны **жамау мүше** дейміз.

§ 26. Жамау мүшелердің түр-түрі

Жамау мүше болатын – **қосымша мен қосалқы**. Қосымша мен қосалқының бір-бірінен айырмасы сол: 1) **Қосымша түбір** сөзге тығызырақ байланысқан. Сондықтан қосалқымен қабат келсе, түбір жағында қосымша тұрады да, қосалқы аяққа кетеді. Мысалы: *жылқының да, сиырдың да* дегенде **-ның, -дың** деген қосымшалар түбір жағында тұр да, *да* қосалқысы олардан соң келіп тұр. 2) Қосымшаның бәрі де түбірден соң ғана келеді; қосалқының ішінде түбірден бұрын келетіні де бар.

Мысалы: *нақ осының да қате* десек, *осы* деген түбірден *нақ* деген дәйек қосалқы бұрын келген; *-ның* деген қосымша түбірден соң келген; *да* деген енді бір қосалқы одан да соң келген.

Қосымшаның үстеуі, қосалқының үстеуіші өздері қосылған сөздің мағынасын толықтыру үшін жұмсалады да, қосымшаның жалғауы мен қосалқының жалғауышы өздері қосылған сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін жұмсалады. Үстеу мен жалғаудың, үстеуіш пен жалғауыштың сөз ішінде тұратын орны да басқа.

§ 27. Сөз мүшелерінің орны-орны

Сөз мүшелерін қалай-солай құрай салғанмен, сөз болмайды. Сөз қылып шығару үшін сөз мүшелерін белгілі тәртіппен орналас-тыру керек. Сөздің әр мүшесінің өзіне арнаулы орны бар. Сол арнаулы орнына қойылмаса, сөз болмайды.

Сөздің түп мүшесі – түбір. Түбірдің бір өзі де сөз болады, жамау мүшелердің қайсысы болса, сонысын алып та тұра алады. Жамау мүшелердің ішінде жалғыз дәйек қосалқы ғана түбірден бұрын келеді, өзгелердің бәрі де түбірден соң келеді. Сондықтан сөзде бір түбір, бір жамау мүше болғанда мына түрде болады:

		1	2
1. Үстеулі сөз	–	жеңіл-дік	
		1	2
2. Жалғаулы сөз	–	жеңіл-ге	
		1	2
3. Жалғауыш қосалқылы сөз	–	жеңіл де	
		1	2
4. Аяқ үстеуішті сөз	–	жеңіл ғой	
		1	2
5. Дәйек үстеуішті сөз	–	тым жеңіл.	

Сөзде жамау мүше біреу болмай, бірнешеу болғанда, мынадай тәртіппен орналасады:

Ең баста – дәйек үстеуіш (*тым*).

Екінші орында – түбір (*жеңіл*).

Үшінші орында – үстеулер (*дік*).

Төртінші орында – жалғау (*ке*).

Бесінші орында – жалғауыш (*шейін*).

Алтыншы орында – аяқ үстеуіш (*ақ*).

Мұны тізіп көрсетсек мынадай болады: *тым жеңіл-дік-ке шейін-ақ*.

Міне, осындағы сөз мүшелерінің бәрі де ішіндегі *жеңіл* деген бір мүшеге иегін сүйеп тұрғандар.

Ескерту: *Ақ* үстеуішін *-ақ* үстеуімен шатастырмау керек.

Жазуың жақсы-ақ екен; кітабың кітап-ақ екен дегендегі *-ақ* қосымша. Ал *сенің жазуың-ақ таусылмас екен; ерте тұрып-ақ келгенім* дегендегі *-ақ* қосалқы. Бұл екеуінің айтылудағы айырмасы сол – алдыңғысында *а* дыбысы ұзын, соңғысында қысқа шығады. Алдыңғы *ақ* қосымшасынан кейін *-мын, -мыз, -сың, -сыңдар, -сыз* қосымшалары, сұрау қосалқысы *ма* келе алады: *жақсы-ақ-сың ғой, жақсы-ақ-пысың* сияқты. Қосалқы *ақ*-тан кейін жамау мүше келмейді.

IV БӨЛІМ

СӨЗДІҢ ДЫБЫС ҚҰРЫЛЫСЫ

§ 28. Бір сөзді бір сөзден қалай айырамыз?

Сөйлегенде дыбыстаймыз. Сөзді естігенде сол дыбыстарды есітеміз. Сөз көп. Бірақ әр сөздің дыбысталуы әртүрлі. Сондықтан сөз қаншама көп бола тұрса да бірін-бірінен айыру қиын болмайды.

Бір сөзді екінші сөзден айырғанда, екеуінің дыбысталуында бір айырмашылық болғаннан айырамыз.

*Быж-тыж қып бай-жуанды осы маңда,
Кенеледі-ау кедей біткен бүгін таңда! –*
(Ілияс)

дегендегі *маңда* деген мен *таңда* деген бір емес, екеуі екі басқа сөз. Ұйткені екеуінің дыбысталуы екі басқа, сондықтан есітілуі де екі басқа болып тұр.

§ 29. Дыбыс деген не?

1. Бір сөз екінші сөзден өзге болу үшін біреуінің бір-ақ бөлшегінің өзгеше дыбысталуы жеткілікті, түгелімен өзгеше дыбысталуы шарт емес.

Жоғарғы *таңда* деген сөз бен *маңда* деген сөздің бір-бірінен өзгешелігі бір-ақ бөлшегінде: біреуінің басқы бөлшегі **т**, біреуінікі **м**. Қалған жағының дыбысталуы екеуінде де бірдей (бұл екі сөздің біріне-бірі ұйқасып тұрғаны да ішіндегі бөлшектерінің көбінің дыбысталуы бірдей болғаннан).

2. Біреуі ғана өзгерсе де сөзді өзгертіп (я сөз қылмай, иә басқа сөз қылып) жіберуге жарайтын сөз бөлшектерін дыбыс дейміз.

Маңда сөзіндегі **м** бөлшегі де, *таңда* сөзіндегі **т** бөлшегі де дыбыс; **м**, **т** сияқты бөлшектерді дыбыс дейтін себебіміз – бұлардың әрқайсысының дыбысталуы әр басқа болады. **м** бір түрлі дыбысталады да, **т** бір түрлі дыбысталады.

3. Әрбір сөз мүшесінде әрқайсысы әртүрлі дыбысталатын бір иә бірнеше дыбыс болады. *Бала* деген сөзде **б, а, л, а** деген төрт дыбыс бар, *жаз* деген сөзде **ж, а, з** деген үш дыбыс бар. *Жазсын* деген сөздің *-сын* деген мүшесінде **с, ы, н** деген үш дыбыс бар.

§ 30. Дыбыс пен мағына

1. Дыбыстары бірдей сөздердің, көбінесе мағыналары да бірдей болады.

*Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала,
Айдын көлді жағала! –*

деген үш жол өлеңнің әр жолында да *айдын* деген сөз бар. Үшеуінің де дыбыстары бірдей. Сондықтан үшеуінің де мағынасы бір. Үшеуі де бір сөз.

2. Сөз мүшелерінің дыбыстары бірдей болғанда, мағынасы әртүрлі болуы сирек кездеседі.

Ат (жылқы), *ат* (біреуді атайтын сөз), *ат* (мылтық ат) деген үш сөздің дыбыстарында айырма жоқ бола тұрып, мағыналары үшеуінде үш түрлі. Болмаса, мылтық *ат-ты* дегендегі, *ат* түбіріне жалғанған *ты* үстеуі мен *ат-ты суардым* дегендегі *ат* түбіріне жалғанған *ты* жалғауының дыбыстары бірдей бола тұрып, мағыналары екеуінде екі басқа. Мұндайлар көп көздеспейді. Кездесе қойса я сөз тұлғасына қарап, я сөз алқасына қарап, қай мағынада екенін ашып аламыз. Сөздің дыбыстас мүшелері аттас кісілер сияқты нәрсе. Екі кісінің аты бір болғаннан шатасып қалмайтынмыз сияқты, екі сөздің дыбыстары бірдей болғаннан да шатаспаймыз.

3. Бір сөз болу үшін дыбыстары да, мағынасы да бірдей болу керек.

а) **Дыбыстары бірдей болғанмен, мағынасы бірдей болмаса, бір сөз болмайды.** Жоғарғы *ат* түріндегі үш сөздің дыбыстары бірдей болғанмен, мағыналары әртүрлі болғандықтан, әрқайсысы өз алдына бір сөз болып тұр.

б) Мағыналары бірдей болғанмен, дыбыстары әртүрлі болса да бір сөз болмайды. *Адам* деген сөз бен *кісі* деген сөздің мағынасы бір. Сөйтсе де, дыбыстары түрлі болғансын, екеуі екі сөз болып саналады.

в) Бір ғана дыбысы басқа болса да, бір ғана дыбысы артық я кем болса да немесе бір дыбысы да басқа, иә артық-кем болмай-ақ, дыбыстарының тек тізілу тәртібі басқа болса да, сөздер бірінен-бірі басқа болады.

Зат деген сөзден *сам* деген сөздің бір дыбысы ғана басқа: біріндегі *з* дыбысының орнында бірінде *с* дыбысы бар. Осы бір дыбысы басқа болуының өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Ат* деген сөздің *сам* деген сөзден бір-ақ дыбысы кем, *сам* дегеннің бір-ақ дыбысы артық. Соның өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Сам* деген сөз бен *тас* деген сөздің дыбыстарында түк айырма жоқ: екеуінің дыбыстары да: **т, а, с** үшеуі. Солай бола тұрып, бұл екеуі екі сөз болып тұр, өйткені дыбыстардың тізілу тәртібі екеуінде екі басқа.

§ 31. Дыбыстардың саны мен сапасы

1. Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың сапасы бірдей бола тұрып, саны әлденешеу бола береді.

Баба деген сөзде де 4 дыбыс бар, *бөле* деген сөзде де 4 дыбыс бар. Бұл екі сөздің дыбыстарының жалпы саны бірдей. Бірақ сөйте тұрып, *бөле* деген сөздегі 4 дыбыстың сапасы да 4 түрлі, мұндағы 4 дыбыс **б, ө, л, е** біріне-бірі ұқсамайды; ал *баба* деген сөздегі 4 дыбыстың сапасы 4 түрлі емес, екі-ақ түрлі. Мұнда **а** мен **б**-ның әрқайсысы екі-екіден келіп төртеу болып тұр.

Бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының ұшы-қиыры жоқ, бірақ оның бәрінің бірдей сапасы әртүрлі бола бермейді. Сапасы әртүрлі болатын дыбыстар белгілі мөлшерде ғана болады да, көп болмайды.

Әр сөзде бірнеше дыбыстан болғасын, сөйлеген сайын бірнеше дыбыстан шығара беру керек болғасын, дыбыстың жалпы санының ұшы-қиыры болмайды. Бірақ сөзде кездесетін дыбыстың бәрінің бірдей сапасы әртүрлі бола бермейді. Сөйлеген кісінің әрқайсысы бір түрлі дыбыс та шығара бермейді. Бір

дыбыстың өзі әлденеше рет оралып соғып отырады. Кім сөйлесе де, не сөйлесе де, қанша сөйлесе де, бір сөйленген сөз болса, ондағы сапасы әртүрлі дыбыстар белгілі мөлшерден аспайды.

Илиястың небары 12 жол «Қойшы ойы» деген кішкене өлеңінде 488 дыбыс бар. Бірақ бұл 488 дыбыс 488 түрлі емес, мұнда небары 28-ақ түрлі дыбыс бар. Осы 28 түрлі дыбыстың бірі – 10, бірі – 50 рет қайталап барып 488 болған.

Қазақ тілінде де сапасы әртүрлі болатын дыбыстардың арнаулы саны бар.

§ 32. Қазақ тілінің дыбыстары

Қазақ тілінде сапасы 26 түрлі дыбыс бар.

Олар мыналар: **а, б, ш, ж, д, е, г, ғ, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, с, т, ұ, у, ұу, з, ы, ый.**

Бұлардың е-ден басқаларының бәрі де бірде жуан, бірде жіңішке болып, екі түрлі айтылады да, 51 дыбыстың орнына жүреді.

Дыбысталу түріне қарай бұл дыбыстар мынадай үш тапқа айырылады.

1. Дауысты дыбыстар;
2. Дауыссыз дыбыстар;
3. Сонор дыбыстар.

Дауысты дыбыс болатын – **а, е, о, у, ы, ұу, ый** – жетеуі.

Жазуда дауысты дыбыстардың жуанын бір әріппен, жіңішке-кесін бір әріппен таңбалаймыз да, дауыссыздар мен сонорлардың жуанын да, жіңішке-кесін де бір-ақ әріппен таңбалаймыз.

Дауыстылардың әріптері мыналар: Жуаны – **а, о, у, ы, ұу, ый.** Жіңішке-кесі – **ә, ө, у, і, үу, ій.**

§ 33. Дауыстылар

Қандай дыбыс дауысты болады?

Сөздің дыбысталуының түрлі болатыны әр сөздің ішіндегі дыбыстардың түрлілігінен деп едік. Осы әртүрлі дыбыстың әрқайсысы тек бір-ақ түрде дыбысталып қоймайды. Бір дыбыстың өзі әр орында әртүрлі – бірде бәсең, бірде қатан, бірде ұзын, бірде

қысқа, бірде ащы, бірде солғын, бірде тегіс, бірде көтеріңкі – басылыңқы түрде дыбысталуы мүмкін.

Сөздің осындай өзінше әні болады.

Мысалы:

Жазба (кітап)
(кітапты) *жазба!*
(қыс па?) *жаз ба?*

деген үш сөздің дыбыстарының түрі де, тізілу тәртібі де бірдей. Сөз мүшелерінің саны мен реті де бірыңғай: үшеуінде де түбірдің дыбыстары **ж, а, з**, үшеуінде де бір-бір жамау мүше бар, оның дыбыстары да бірдей. Солай бола тұрса да, бұл үш сөздің дыбысталуында айырма бар: **үшеуінің әні үш түрлі**. Сондықтан дыбыстарының түрі бір болса да, әні түрлі болғасын, бұл үш сөздің үш түрлі екенін сеземіз.

Әр сөйлемнің, әр сөздің басын, аяғын, мағынасының түрлі бояуын көрсетіп тұратын өзінің әні болады.

Сөзге ән беретін – **дауысты дыбыстар**.

Дауысты дыбыс әнделеді де, дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс әнделмейді. Сөздің даусын керегіне қарай шақтап отыратын осы дыбыстар болғандықтан, бұларды **дауысты дыбыстар** дейміз.

§ 34. Дауыстылардың түр-түрі

Дыбыстардың әрқайсысы әртүрлі бола тұрып, бірінің дыбысталуы біріне өзгелерінен гөрі жуығырақ болып отырады. Мысалы, дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауыстылар бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуығырақ болады. Сондықтан дыбыстарды үйір-үйір қылып топтауға болады. Дауысты дыбыстардың өзді-өзін де осылай үйір-үйірге бөлуге болады.

А. Дыбыстау түріне қарай дауыс дыбыстар үш тап болады:

- 1. Толық дауыстылар;**
- 2. Келте дауыстылар;**
- 3. Қосынды дауыстылар.**

Толық дауысты болатын: **а/ә, е, о/ө,**

Келте дауысты болатын: **ы/і** мен **ұ/у,**

Қосынды дауысты болатын: **ыу/іу** мен **ый/ій**.

Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады.

Келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан, бірде сапасынан айырылып, жоғалып кетеді де, бірде – әнмен айтқанда – толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі ғана.

Қосынды дауыстылар бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: **үу – ү+у, ый – ы+й**. Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп, екі дыбыс болып кетеді.

Б. Жасалу түріне қарай, дауыстылар екі тап болады.

1. Ерін дауыстылары;

2. Езу дауыстылары.

о/ө мен **ү/ұ** ерін дауыстылары болады;

а/ә, ы/і, е дыбыстары езу дауыстылары болады.

Ерін дауыстыларын шығарғанда ерін сүйриіп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйримейді.

Дауысты дыбыстардың дыбысталу түріне қарай, жіктелуі мен жасалу түріне қарай жіктелуінің екеуін қосып, таблицаға салсақ, мынадай болады.

	Ашық дауыстылар		Келте дауыстылар		Қосынды дауыстылар	
	еріншілдері	езушілдері	еріншілдері	езушілдері	еріншілдері	езушілдері
Жуаны	о	а	ү	ы	үу	ый
Жіңішкесі	ө	ә, е	ұ	і	үу	ій
Барлығы	2	3	2	2	2	2
	5		4		4	
	9					

ДАУЫССЫЗДАР

§ 35. Қандай дыбыс дауыссыз болады?

Дыбыс екі түрлі болады: бірі – салдыр, бірі – үн. Жолсыз жерде бара жатқан арбаның дыбысы, есікті жауып қалғанда шығатын дыбыс сияқтылар салдыр болады. Домбыраның, сыбызғының, ауызбен салған әннің дыбысы сияқтылар үн болады. Дыбыстың осы екі түрі сөз дыбыстарында да бар.

Сөз дыбыстарының қайбіреулері ана домбыраның, сыбызғының, ауызекі салынған әннің дыбысы сияқты, үн дыбыс болады. Ол – өзіміз көрген дауыстылар.

Өңшең дауысты дыбысты қатарынан тізіп айта берсек, сөздеріміз де өлеңсіз салынған ән сияқты, жігі жоқ, жапсары жоқ, бір шұбатылған үн болар еді. Онда бір сөзді бір сөзден айыра да алмас едік. Бір сөзді бір сөзден айыртып тұрған – сөз мүшелерінің жік-жік болып, әр жігі өз алдына дыбысталып тұрғандығы. Сөз мүшелерін жік-жік қылып тұрған – үн мен салдырдың белгілі мөлшерде араласып отырғандығы. Сөз дыбыстарында ана арбаның салдыры сияқты болып шығатын да дыбыстар бар. Сөздің дыбысталуын түрлендіруде кеуде орын ұстайтын осындай дыбыстар. Сондықтан олардың түрі де көп.

Осындай салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды **дауыссыз дыбыстар** дейміз.

Дауыссыздар мыналар: **қ, к, ш, с, т, п, б, д, з, ж, г, ғ.**

§ 36. Дауыссыздардың түр-түрі

1. Үнділер мен үнсіздер

Дауыссыз дыбыстың бәрі де егіз болады. Егіздің бір сыңарының дыбысы тек салдыр болады да, бір сыңарының дыбысында сол салдырға болар-болмас үн қосылған болады.

Дыбысы тек салдыр болып шығатын сыңарын **үнсіз дауыссыз** дейміз.

Дыбысында салдырға үн аралас болатын сыңарын **үнді** дейміз.

Дауыссыз дыбыстың егіздері

әр егіздің	Үнсіз сыңары	қ	к	ш	с	т	п
	Үнді сыңары	ғ	г	ж	з	д	б

2. Үздіктілер мен үздіксіздер

Дыбысының созымды-созымсыздығына қарай дауыссыздар екі тарау болады:

- а) үздікті,
- б) үздіксіз.

	Үздіктілер				Үздіксіздер	
Үнсіздер	қ	к	т	п	ш	с
Үнділер	ғ	г	д	б	ж	з

Үздікті дауыстылар үздік-үздік шығады да, созымға келмейді. Үздіксіздер шұбатылып шығады да, созып айтуға келеді.

3. Көмей дауыссызы, тіс дауыссызы, ерін дауыссызы

Дауыссыз дыбыс дегеніміз – салдыр дыбыс деп едік. Сол салдыр қалай пайда болады? Қай жерде пайда болады?

Салдыр ауыздың ішінде пайда болады. Ауыздың бір жері бір жеріне я соғып қалады, я жуысып қалады. Салдыр шығатыны осыдан. Ауыздың әр жерінің салдыры әртүрлі болады. Мәселен, екі ерін біріне-бірі соғып, не жуысып қалса, бір түрлі салдыр болады; тіл тіске соғып қалса, не жуысып қалса, екінші түрлі салдыр болады; тіл көмейге соқса, я жуысса тағы бір түрлі салдыр болады.

Қай дыбыс шыққанда ауыздың қай жері салдырласа, сол жерді сол дыбыстың шығатын жері дейміз.

п, б дыбыстары ерінде болатын салдыр; сондықтан бұл екеуін ерін дауыссыздары дейміз.

қ, к, ғ, г дыбыстары тілдің көмейде соққан салдырынан пайда болады; сондықтан бұл төртеуін **көмей дауыссыздары** дейміз.

т, д, с, з, ш, ж дыбыстары тілдің үстіңгі күрек тіске не соғып қалуынан, не жуысып қалуынан пайда болады; сондықтан бұл алтауын **тіс дауыссыздары** дейміз.

Дауыссыздардың шығатын орнына қарай жіктелу кестесі, сонымен мынандай болады:

	Көмей дауыссыздар	Ерін дауыссыздары	Тіс дауыссыздары
Үнсіздері	қ к	п	т ш с
Үнділері	ғ г	б	д ж з

4. Жабысыңқы дауыссыздар мен жуысыңқы дауыссыздар

Дауыссыздар бір жерден шыға тұрып та әртүрлі болуы мүмкін. Мәселен, **т** дыбысы да, **с** дыбысы да тілдің үшінші үстіңгі күрек тіске не жабысқан (соқтыққан), не жуысқан салдырынан пайда болады. Бұл екеуінің екі түрлі болуы – жабысқандағы салдыр мен жуысқандағы салдырдың екеуі екі түрлі болғаннан, **т** дыбысы шығарда тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысып қалады; ал **с** дыбысы шығарда тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабыспайды, тек жуысады.

Ауыздың екі жері бір-біріне жабысып ашылғаннан пайда болған дыбысты **жабысыңқы дауыссыз** дейміз.

Жабыспай, тек жуысқаннан пайда болған дыбысты **жуысыңқы дауыссыз** дейміз.

Үздікті дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жабысыңқы болады. Үздіксіз дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жуысыңқы болады.

Жабысыңқы дыбыстардың салдыры есікті жауып қалғандағы иә ашып қалғандағы секілді болады да, бір жауып, бір ашып тұрмасаң дыбыс шықпайды. Бір жауып, бір ашып тұрғаннан шыққан дыбыс болғасын, үздік-үздік болып шығады.

Жуысыңқы дыбыстардың салдыры үздіксіз болатыны – мұнда сыбызғының түтігінен өткендегідей, ауа тар қуыстан сүзіліп өтеді де, жолы бекітілмейді. Сондықтан соза беруге келеді.

5. Сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстары

Жуысыңқы дыбыстар, дыбысталу түріне қарай өзара:

а) сыбыр дыбыстары;

б) сыбыс дыбыстары деген екі жікке айырылады.

Сыбыр дыбысы болатын – **с** мен **з**, сыбыс дыбысы болатын – **ш** мен **ж**.

Бұлай аталған себебі – **с** дыбысы сыбырлап сөйлегенде де анық есітіліп тұрады; **ш** дыбысы – ысқырып сыбыс бергендегі дыбысқа ұқсас.

6. Дауыссыздар таблицасы

Дауыссыздардың жоғарыда айтылған түрлерінің бәрін жиып, бір таблицаға салсақ, мынандай болады:

Жасалу түріне қарай		Жабысыңқы	Жуасыңқы	
Созымдылығына қарай		Үздікті	Үздіксіз	
Дауысталуына қарай			Сыбыр	Сыбыс
Үн түріне қарай	Үнсіз Үнді	Қ К П Ғ Г Б	Т С Д З	Ш Ж
Шығатын орнына қарай		Арғы-бергі ----- Ерін көмей	Тіс	

СОНОРЛАР

§ 37. Қандай дыбыс сонор болады?

Дауыстылар мен дауыссыздарды салыстырғанда, оңайлық үшін бірін үн дыбыс, бірін салдыр дыбыс деп өте шығып едік.

Шынында, дауысты дыбыстың өзі де салдырдан аман болмайды. Дауыстылардың бірі – **а**, бірі – **е**, бірі – **о** болып әртүрлі айтылуының өзі, бұлардың үні әртүрлі болғаннан емес, салдыры әртүрлі болғаннан.

Сөйтіп, дауысты дыбыстарда да үн мен салдыр аралас болады, үнді дауыссыздарда да салдыр мен үн аралас болады.

Дауыстылар мен үнді дауыссыздардың бар айырмасы сол: дауыстыларда үн басым болады да, салдыр шағын болады; үнді дауыссыздарда салдыр басым болады да, үн кеміс болады.

Бұлардан басқа, үні мен салдыры тең бірқатар дыбыстар бар, оларды **сонор дыбыстар** дейміз.

Сонор болатын: **у, й, р, л, м, н, ң** – жетеуі.

Сонорлар, дауыстылардай әнделмейді, дауыссыздардай егізделмейді.

§ 38. Сонорлардың түр-түрі

Сонор дыбыстар алдымен **1) тура жолды, 2) айналма жолды** болып екі жікке айырылады.

Тура жолды болатын – **у** мен **й** екеуі.

Айналма жолды болатын – **р, л, н, ң, м** бесеуі.

1. Тура жолды сонорлар

а) Шығатын орындары.

Сонор **у** еріннен шығады;

Сонор **й** таңдайдан шығады.

б) Жасалу түрі мен созымдылығы. Екеуі де жуысыңқы дыбыс, сондықтан екеуі де созуға келетін үздіксіз дыбыстар.

у дыбысы шығарда екі ерін біріне-бірі жуысады.

й дыбысы шығарда тілдің үстіңгі жағы таңдайға жуысады.

у-дің шығатын жері де, жасалу түрі де дауысты ұ дыбысына жақын;

й-дің шығатын жері мен жасалу түрі дауысты **і(е)** дыбысына жақын; жалғыз-ақ айырмасы сол: у дыбысында екі ерін ұ дыбысындағыдан гөрі, й дыбысында тіл мен таңдай **і** дыбысындағыдан гөрі бір-біріне жуысыңқырайды. Сондықтан ауа жолының өткелі таралып, салдыры ұ мен **і**-дегіден гөрі болар-болмас артық шығады.

ұ дыбысы мен у дыбысының, **і** дыбысы мен **й** дыбысының шығатын орындары да, жасалу түрі де бір болғандықтан, екеуінің дыбыстары да жақын болады. Сондықтан екеуі қатар келгенде бірігіп кетіп, бір дауысты болып кете береді.

у мен **й** дыбыстарын тура жолды сонор дейтін себебіміз – бұлар шығарда ауа тура шығып кетеді; мұрынға кетіп, не ауыз ішінің өзінде бұрылып, бұлтақтамайды.

2. Айналма жолды сонорлар

Айналма жолды сонорлар у мен **й** дыбысынша, тура шығып кеткен демнің салдыры емес, бұрылып, айналып өтетін демнен шыққан салдырлар.

Сонор дыбыстар шығарда ауа жолы артықша тар болмағандықтан, бәрінің де салдыры дауыссыздардан аз, үні көп болады да, осынысымен дауыстыларға бір табан жуық болады. Бірақ айналма жолды сонорлардың жолы тура болмағандықтан, салдыры у мен **й**-ден гөрі көбірек болады.

Айналма жолды сонорлар өзара екі арыс:

- а) мұрын жолды айналма: бұл – **н, м, ң**;
- б) ауыз жолды айналма: бұл – **р** мен **л**.

а) Мұрын жолды айналма сонорлар

Шығатын орындары: **н** дыбысы д шығатын жерден (тілдің үшінің үстіңгі күрек тіске соғуынан), **ң** дыбысы ғ мен г шығатын жерден (тілдің көмейге жуысуынан), **м** дыбысы б дыбысы шығатын жерден (еріннен) шығады. **н** дыбысының д-ға, **ң** дыбысының ғ мен г-ге, **м** дыбысының б-ға ұқсамайтын себебі сол – бұларда дем тура ауыздан шықпай, кеңсірікпен айналып

барып, мұрыннан шығады. Мұрын жолды айналма дейтініміз осыдан.

б) Ауыз жолды айналма сонорлар

Ауыз жолды айналма сонорлар шығарда дем мұрынмен айналып өтпейді, ауыздың өзінен шығады. Бірақ басқа дыбыстардай тура шықпайды, ауыздың өзінің ішінде-ақ бұлтарып жүріп барып шығады.

л дыбысы шығарда тілдің үші, **д** дыбысындағыша, үстіңгі күрек тіске жабысып тұрады да, тілдің екі бүйірі азуға тимей тұрады. Шығатын дем екі жарылып, тілдің екі бүйіріндегі осы қуыстан өтеді. **р** дыбысы шығарда тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрады да, үші үстіңгі қызыл иектің жоғарғы жағына бір тиіп, бір қашып, жыбыршып тұрады.

Айналма жолды сонорларды шығатын орнына қарай атағанда, **н** күрек тіс дыбысы, **ң** көмей дыбысы, **м** ерін дыбысы, **л** азу дыбысы, **р** қызыл иек дыбысы болады.

3. Айналма жолды сонорлардың жасалу түрі

Айналма жолды сонорлардың жасалу түрі екі жақты – жабысыңқы, жуысыңқы келеді. Дыбыстау мүшелерінің бір жағы жабысып жатады да, бір жағы жуысып жатады.

н дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, бірақ мұрын жолы ашық болып, дем сонымен келеді.

ң дыбысында тілдің көмекей жағы көмейге тиер-тимес болады да, мұрын жолы ашық тұрып, демнің көбі сонымен кетеді;

м дыбысында екі ерін бір-біріне жабысады да, мұрын жолы ашық тұрып, ауа сонымен кетеді;

л дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, екі бүйірі үстіңгі азуға тимей тұрғансын, дем осы қуыспен кетеді;

р дыбысында тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрғанмен, үші үстіңгі қызыл иекке бір тиіп, бір қашып тұрғасын, дем осы ашылмалы-жабылмалы жолдан үздік-үздік шығып тұрады.

Сонорлардың шығатын орнына, жасалу түріне, шығатын жолына қарай жіктелуінің бәрін бір жерге жиып, таблицаға салсақ, мынандай болады:

		Шығатын орындары									
		ерін		тіс				таңдай			көмей
				күрек тіс		азу					
шыға- тын жолы	ауыз	у	-	-	-	-	л	й	р	-	-
	мұ- рын	-	м	-	н	-	-	-	-	-	ң
		ту- ра	ай- нал- ма	ту- ра	ай- нал- ма	ту- ра	ай- нал- ма	ту- ра	ай- нал- ма	ту- ра	ай- нал- ма

§ 39. Дыбыс қалай шығады

Қай дыбыс та болса, бір нәрсенің толқып, дірілдеуінен пайда болады.

Жүріп бара жатқан арбаның доңғалағы жерге соқтығып дірілдейді. Доңғалақ арбаның басқа бөлшектерін толқытады. Осының бәрінен қосылып салдыр пайда болады.

Домбыра тартсақ, ішек дірілдейді. Осы дірілден дыбыс пайда болады.

Сыбызғы тартқанда үрген демнің күшімен сыбызғының түтігі де дірілдейді, түтіктің ішімен кеткен ауа да ұйлығып толқиды. Осы дірілдеу, толқудан дыбыс пайда болады. Сырнай тартқанда оның тілшелері дірілдеп, желбіреді. Сырнайдың даусы – осы тілшелердің даусы.

Толқыған нәрсенің қатты толқуы мен жай толқуына, жиі толқуы мен сирек толқуына қарай, дыбыс та бірде күшті, бірде әлсіз, бірде ащы, бірде қоңыр шығады.

Толқып дыбыс шығарған нәрсені толқытатын бір күш болу керек. Домбырада ішекті қолмен қағып толқытамыз; сыбызғыда ауаны ауызбен үріп толқытамыз; сырнайда, ауыз сырнай болса, мұның тілшесін де ауызбен үріп дірілдетеміз. Ал көрігі бар қол сырнай болса, ауызбен үрудің орнына, көрікке үргізіп барып тілшелерін дірілдетеміз.

§ 40. Дыбыстаушы аппаратымыз

1. Өкпе, ауыз, мұрын

Адамның дыбыс шығаратын аппараты да сырнай мен сыбызғыша жасалған.

Өкпе сырнайдың көрігінше ісініп-басылып, ауаны біресе сыртқа теуіп, біресе ішке тартып тұрады. Өкпенің айдаған ауасы кеңірдектің ішімен келіп, я ауыздан, я мұрыннан шығады. Ауаны толқытатын – осы өкпенің күші.

Жұтқыншақ пен еріннің екі арасынан әр жерден ауа ағынына кедергі ұшырайды. Осыдан түрлі салдыр пайда болады. Сөйлегенде шығатын дыбыстар – осы салдыр.

Домбыраның түбі, сыбызғының түтігі шыққан дауысты зорайту үшін керек. **Ауыздың іші мен мұрынның ішінің қуыстары да сол құсап шыққан дыбысты зорайтып тұрады.**

2. Кедергі мүшелер

Ауа ағынына кедергі бір жерден ұшырамайды. Сыбызғының тесігін, домбыраның пернесін басқандағыдай қыдырыстап, бірде еріннен, бірде тіс түбінен, бірде таңдайдан, бірде көмейден бөгеліп, ауа ағыны кедергіленеді. Осыған қарай және кедергілеу түріне қарай, дыбыс та түрлі-түрлі болып шығады.

Екі ерін бір-біріне қабысып, не жуысып қалса, осыған іркіліп, не сығылып қалған ауаның салдырынан ерін дыбыстары пайда болады.

Тіл деген ауыз ішінің ұзына бойына созылып жатқан мүше. Тілдің әр жері әртүрлі қимылдап, бірде кеңсірікке, бірде таңдайға, бірде тіске соғып немесе жуысып кедергілей береді. Сондықтан дыбыстың көбі тілдің қимылынан пайда болады. Бірақ тіл дыбыстарын бірінен-бірін айыру үшін, қай жерде бөгелсе, сол жердің атымен атап, **тіс дыбыстары, таңдай дыбыстары, көмей дыбыстары** дейміз.

3. Ауыз жолы мен мұрын жолы

Кішкене тілдің арғы түбінде жоғары қарай кеткен бір тесік бар. Осы тесікпен ауыздан мұрынға, мұрыннан ішке қарай дем

қатынайды. Кішкене тіл – сол тесіктің қақпағы – бірде тесікті жауып тұрады да, бірде төмен салбырап, тесікті ашық қалдырады. Тесік жабық тұрса, іштен шыққан ауа ауызбен кетеді, ашық тұрса, мұрын жолымен кетеді.

Осыған қарай, дыбыстардың бірқатары ауыз жолды, бір сыпырасы мұрын жолды болады.

4. Дыбыстың үнді болатыны неліктен?

Кеңірдектің көмейге тақалып келіп біткен жерін **жұтқыншақ** дейміз. Жұтынғанда жоғарылы-төменді қозғалып тұратын алқымдағы томпақ осы жұтқыншақ болады. Жұтқыншақтың ішінде сыртқа шығатын ауаның жолына кесе-көлденең құрылған бір шымылдық бар. Шымылдық екі жағына қарай ортасынан жарылып ашылады. Осыны дауыс шымылдығы дейміз.

Дауыс шымылдығы керіліп те, іркіліп те тұра алады. Іркіліп тұрса, арасы ашық болады да, ауа ағыны осы ашықтан еркін өтеді. Онда үн болмайды. Керіліп тұрса, екі қанаты бір-біріне қабысып, арасында сызат қана қалады да, ауа ағыны осы сызаттан сығылып өтіп, шымылдықты желбіретеді. Күйге келтіріп қойған домбыраның ішегіндей керулі тұрған шымылдықтың желбіреуінен ызыңдаған үн пайда болады. **Дыбыстың үнді болатыны осы дауыс шымылдығының желбіреуінен.**

Дауысты, сонор, үнді дыбыстар шығарда, ауыз ішіндегі салдырдың үстіне дауыс шымылдығының желбіреуінен пайда болған үн қосылады. Үнсіз дауыссыздарда дауыс шымылдығы желбіремейді.

5. Дауыс шымылдығының өз салдыры h дыбысы

h әрпі қазақ әліппесінде бар бола тұрса да, жоғарыда, қазақ дыбыстарын жіктеген жерде, мұны сөз қылмай өттік. Өйткені бұл дыбыс қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды. Араб-парсы тілдерінен келген *қатарман* сияқты сөздерде болса да, ондайлар тіпті аз.

He-he-he; ah; uh, myh, oha! – дегендер сияқты одағай сөздерде ғана **h** дыбысы кездеседі. Бірақ одағайларда кездесетін дыбыстың ұшы-қиыры жоқ. Атқа лық-лықтағанда, көлікті тұрғызарда, қойды шақырғанда айтылатын одағай сөздердің дыбыстарын жазып та болмайды. Ондайдың бәрін бірдей тілдің айрықша дыбыстарының қатарына қосуға болмайды.

h дыбысы қалай шығады?

Дауыс шымылдығы ірку күйінде тұрып-ақ біріне-бірі жақындаңқырауы мүмкін. Осындай ірку шымылдықтың арасынан сүзіліп өткен ауа ағынының сыбдыры **h** дыбысы болады.

Сөйтіп **h** дыбысы дегеніміз – ірку туған дауыс шымылдығының өз салдыры болып шығады.

6. Дыбыстау аппараты қалай жасалып шыққан?

Адамда бар дыбыс шығаратын аппарат (өкпе, ауыз, мұрын, тіл, тіс, ерін) басқа жәндіктерде де бар. Сондықтан сиыр мөңіреп, түйе боздап, ит үріп, дыбыс шығара алады. Бірақ адам сөйлейді де, адамнан басқа жәндіктің ешқайсысы да сөйлемейді, оларда тіл жоқ. Өйткені анау дыбыс шығаратын мүшелердің негізгі қызметі дыбыс шығару емес. Ерін, тіл, тіс сияқтылары – **ас сіңіру, дәм сезу** мүшелері. Өкпе мен кеңірдек **дем алыс мүшелері**. Бұлардың құрылысы дыбыс шығаруға ыңғайлы болған соң, сөйлеу аспабы етіп, адам өзі ыңғайлап алған.

Қурайды сыбызғы қылып тартамыз. Өйткені оның ішінің қуыс болуы үріп дыбыс шығаруға қолайлы. Бірақ жерге өсіп шыққан қурай сыбызғы болу үшін шықпаған, сыбызғы болу үшін қуыс болмаған, сонда да оның қолайлылығынан пайдаланып, адам оны кесіп, тесіп музыка аспабы жасап алған. Осы қурайды икемдеп сыбызғы жасап алғаны секілді, адам өзінің ас сіңіру, дем алу мүшелерін де бейімдеп, дыбыстау аспабы, дыбыстап сөйлеу аспабы жасап алған. Бара-бара бұл аспап жетісіп, осы күндегідей түрлі дыбыстарды дәл шығара алатын болған.

СӨЗДІҢ БУЫН ҚҰРЫЛЫСЫ

§41. Буын деген не?

1. Сөздің әр дыбысы өз алдына дыбысталып, бірінен-бірінің іргесі бөлек бола тұрса да, жеке дыбыс **жеке бөліп айтуға келе бермейді**.

Мысалы: *балалар* деген сөздің бас дыбысын (б-ны) бөлек айтар болсақ, не **бы** деп, не **ыб** деп ғана айта аламыз. Осы *балалар* деген сөздің соңғы дыбысын (р-ды) бөлек айтамыз десек те, не **ыр** деп немесе **ры** деп ғана айту мүмкін. **бы, ры** деп айтқанда **б** мен **р**-дың соңынан, **ыб, ыр** деп айтқанда, алдынан дауысты **ы** дыбысын қосып отырмыз. Ұйткені дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс, алдынан не артынан бір дауысты дыбыс қоспай, өздігінен бөлек айтылмайды.

2. Сөз ішінде де дауыссыздар мен сонорлар дауысты дыбыстардың төңірегіне жиналып тұрады да, **әр дауысты дыбыс өзіне ерген дауыссыздары, сонорларымен бірігіп, бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады**.

Мысалы: *ба-ла* деген сөзде осындай екі үйір бар; *бала-лар* дегенде үш үйір бар.

3. **Сөзді бөліп-бөліп айту керек болғанда үйір-үйіріменен бөлсе, дыбыстары өзгермейді**. Үйірін бұзып бөлсе, омыртқаны буынсыз жерден бөлгендегідей болып, сөздің дыбыстарының бірі үзіліп, біріне артық дыбыс қосылып, қалпы бұзылады.

Балалар деген сөзді *ба-ла-лар* деп өз жігінен бөлмей, *б-ала-ла-р* деп, **б**-ны бір бөлек, **р**-ды бір бөлек айтам дегенде сөздің дыбыс қалпы бұзылып тұрғаны осы буынсыз жерден бөлгеннен.

4. **Сөзді дыбыстарының қалпын бұзбай, бөлшектегенде пайда болатын дыбыс үйірлерін буын дейміз**.

Балалар деген сөзде 3 буын бар:

1) *ба*, 2) *ла*, 3) *лар*.

5. Буынға толмаса немесе дыбыстары буын-буын болып құралмаса, сөз айтуға келмес еді. Сондықтан буынға толмайтын, не буын-буын болып жіктелмейтін сөз болмайды.

Сөз не бір буынды немесе көп буынды болады. *Бал* деген сөз бір буынды; *ба-ла-лар*; *ба-ла-лар-ға* деген сөздер көп буынды.

6. Сөз мүшелерінің ішінде еш уақытта да бөлек жұмсалмайтыны – қосымша. Сондықтан **қосымшаның буынға толмайтыны да болады**. Мысалы, **қара-й-қара-й** дегендегі **-й** қосымшасы **қара-п, оқы-п** дегендегі **-п** қосымшасы осындай буынға толмайтын қосымшалар.

Түбір мүше мен қосалқы мүшенің буынға толмайтыны болмайды.

§ 42. Бір буында қандай дыбыс, қанша дыбыс болады?

1. Дауысты дыбыс

Балалар деген сөздегі **б** мен **р** дыбыстарының бөлек айтылмауы буынға толмағаннан. Бұларды **бы, ры** түрінде немесе **ыб, ыр** түрінде айтуға болатыны – бұлай айтқанда буынға толғандықтан. **б, р** дыбыстары дауысты дыбыссыз буын бола алмай тұр. **бы, ры, ыб, ыр** деп айтқанда дауысты дыбыс қосылып, буын жасап тұр.

Сөзді буынды қылатын – дауысты дыбыс. Сондықтан:

а) Дауысты дыбыссыз буын болмайды;

б) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады;

в) Дауысты дыбыстың әрқайсысы да бір-бір буынға ие бола алады. Сондықтан бір буында бірден артық дауысты болмайды және

г) Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады.

Бал деген сөзде дауысты дыбыс біреу;

Бала деген сөзде дауысты дыбыс екеу;

Балалар деген сөзде дауысты дыбыс үшеу.

Балаларға деген сөзде дауысты дыбыс төртеу.

Осыған қарай, *бал* деген сөз бір буынды.

Ба-ла деген – екі буынды, *ба-ла-лар* деген – үш буынды; *ба-ла-лар-ға* деген төрт буынды болып тұр.

2. Дауыссыз бен сонор

а) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады деп едік. Ондай буында дауыссыз бен сонордың бірі де болмайды.

Мысалы: *о-қы, е-кі, а-ға* деген сөздердің бас буындарында **о, е, а** деген дауыстылардың өзді-өзінен басқа дыбыс жоқ.

б) Дауыссыз бен сонор бір буында бір-бірден болуы да, екі-екіден болуы да мүмкін. **Ат** деген буында бір дауыссыз, **ән** деген буында бір сонор бар. **Хат** деген буында екі дауыссыз, **нар** деген буында екі сонор бар.

Бір буында екіден артық дауыссыз да, екіден артық сонор да болмайды.

в) Бір буында дауыссыз бен сонор аралас келсе, бір-бірден де болады; *лақ, қал, айт* деген буындарда бір сонор, бір дауыссыздан бар немесе екі дауыссыз, бір сонор, я бір дауыссыз, екі сонор да болады; *қайт, жорт* деген буындарда екі дауыссыз бір сонордан, *мұрт* деген буын мен *құ-майт* деген сөздің соңғы буынында екі сонор, бір дауыссыздан бар.

Екі соноры бар буында дауыссыз бірден артық болмайды; екі дауыссызы бар буында сонор бірден артық болмайды.

3. Дыбыстарының санына қарай 4 түрлі буын бар

Сонымен, **дыбыстардың санына қарай, қазақ сөзінің буындары: а) бір дыбысты, б) екі дыбысты, в) үш дыбысты, г) төрт дыбысты** болып шығады.

а) Буын бір дыбысты болса, бір дауысты дыбыстың бір өзі бір буын болып тұрады. *О-қы, е-кі* деген сөздердің бас буындары осындай бір дыбысты буын.

б) Буын екі дыбысты болса, бірі дауысты, бірі дауыссыз немесе бірі дауысты, бірі сонор болады. *Ат, ел, да-ла* деген буындар екі дыбысты буындар.

в) Буын 3 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, не бірі дауысты, екеуі сонор немесе бірі дауысты, бірі дауыссыз, бірі сонор болады. *Хат, қар, мал, айт* деген буындар осындай 3 дыбысты буындар.

г) Буын 4 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, бірі сонор болады немесе бірі дауысты, бірі дауыссыз, екеуі сонор болады.

Жұрт, мұрт деген буындар осындай 4 дыбысты буындар. Қазақ сөзінің бір буынында төрттен артық дыбыс болмайды.

§ 43. Буынның түр-түрі

Дауысты, дауыссыз, сонор дегендер – дыбыстардың бір буынға сыйысып тұра алатын түрлері. Дыбыстың осы 3 түрінің қайсысы бар, қайсысы жоғына, қайсысы қай орында тұратынына қарай, буын да әртүрлі болады.

Қазақ тіліндегі буындар алты түрлі:

1. Жалаң буын немесе Ды буын.
2. Ашық буын немесе (Дз/Ср+Ды);
3. Жеңіл тұйық буын немесе (Ды+Дз/Ср);
4. Жеңіл бітеу буын немесе (Дз/Ср+Ды+Дз/Ср);
5. Ауыр тұйық буын немесе (Ды+Ср+Дз);
6. Ауыр бітеу буын немесе (Дз/Ср+Ды+Ср+Дз).

1. Жалаң буын – (Ды)

Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алатынын жоғарыда бір-екі рет айтып едік. **Осындай бір дауысты дыбыстың бір өзінен болған буынды жалаң буын дейміз.**

Бұл буынды жалаң дейміз. Үйткені мұнда дауысты дыбыстың жалаң өзі ғана бар да, басқа дыбыс жоқ.

Ішінде қандай дыбыс барын көрсету үшін **Ды** дейміз. Ол дауысты дегеніміз. **Ды** дегенде «дауысты» деген сөздің бар әрпін жазбай, қысқартып, тек бас дыбысы (**Д**) мен аяқ дыбысы (**ы**) ғана жазылған.

Жалаң буын немесе **Ды** буын, не сөздің басы буынында ғана келеді немесе бір өзі бір сөз болып кездеседі.

А-қын, ә-кел, е-рік, о-рын, ө-кіл, ұ-зын, ү-лес, ы-зың, і-шік деген сөздердің бас буындары осындай жалаң буындар.

О, осының дұрыс! Е, солай де! А, нағыл дейсің? дегендегі бас әріппен жазылған о, е, а буындары да жалаң. Бұларда жалаң буынының бір өзі бір сөз болып тұр.

Сөздің ортасы мен аяғында жалаң буын еш уақытта да келмейді.

2. Ашық буын (Дз/Ср+Ды)

Екі дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауыссыз не сонор болып, соңғысы дауысты болса, ашық буын дейміз.

Иә, де, не, со, бұ деген сөздер осындай ашық буындар. *Ба-ла, те-ре-зе, жа-ға-ла* деген сөздердің бар буындары да ашық.

Бұл буынды **ашық буын** дейміз. Үйткені мұнда буынның басы дауыссыз бен сонордың бірінен басталады да, аяғы дауысты дыбыс болып, ашық тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауыссыз** не + **Дауысты** дейміз. Бірақ жазғанда көп орын алмас үшін «дауыссыз» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз, «сонор» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз; не **Дз**, не **Ср** деудің орнына қысқартып, **Дз/Ср** дейміз. «Дауысты» деген сөзді **Ды** деп қысқартып, барлығын **Дз/Ср+Ды** деп таңбалаймыз.

Ашық буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

3. Жеңіл тұйық буын (Ды +Дз/Ср)

Екі дыбысты буынның бас дыбысы дауысты болып, соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, тұйық буын дейміз: *ат, от, ер, ән, ес, ұл, ұр, ық, іс* сөздері осындай тұйық буындар.

Мұны тұйық буын дейміз. Үйткені мұнда буынның басы дауыстыдан басталады да, аяғы дауыссыз не сонор болып тұйықталады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауысты+Дауыссыз** не **Сонор** дейміз. Бірақ жазғанда көп орын алмас үшін «дауысты» деген сөзді қысқартып **Ды** дейміз. «Дауыссыз» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз. «Сонор» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз, «не Дз, не Ср» деудің орнына қысқартып, **Дз/Ср** дейміз де, барлығын **Ды+Дз/Ср** дейміз.

Тұйық буын, не бір өзі бір сөз болып, не сөздің бас буынында ғана келеді.

4. Жеңіл бітеу буын (Дз/Ср+Ды+Дз/Ср)

Үш дыбысты буынның бас дыбысы дауыссыз не сонор, екінші дыбысы дауысты болып, үшінші дыбысы тағы дауыссыз не сонор болса, жеңіл бітеу буын дейміз.

Қар, жел, тұр, сыз, жон сөздері мен жаң-быр, сын-дар, құн-дыз сөздеріндегі буындар осындай бітеу буындар.

Бұл буынды **жеңіл бітеу буын** дейміз. Үйткені мұнда буынның басы мен аяғы дауыссыз бен сонор (не екеуі де сонор, не екеуі де дауыссыз, не біреуі дауыссыз, біреуі сонор) дыбыс болады да, ортасы дауысты дыбыс болып бітеу тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін (Дз/Ср+Ды+Дз/Ср) дейміз.

Бітеу буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

5. Ауыр тұйық буын (Ды+Ср+Дз)

Үш дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауысты, ортадағысы сонор, аяғындағы дыбысы дауыссыз болса, ауыр тұйық буын дейміз.

Айт, ант, елт, ерт, аңқ деген сөздер осындай ауыр тұйық буындар. Ішінде қандай дыбыстар болатынын көрсету үшін **Ды+Ср+Дз** дейміз.

6. Ауыр бітеу буын (Дз/Ср+Ды+Ср+Дз)

Төрт дыбысты буынның алдыңғысы дауыссыз не сонор, екіншісі дауысты, үшіншісі сонор, төртіншісі дауыссыз болса, **ауыр бітеу буын** дейміз.

Қарт, қант, сүйт, жорт, күмп деген сөздер осындай ауыр бітеу буындар.

Соңғы екі түрлі буынның бір өзгешелігі сол – бұл екеуінің соңғы дыбысы қашан да үнсіз дауыссыз болады (*айт, қант* сияқты), үнсіз болғанда, көбінесе **т** дыбысы болады.

Ауыр буындардың ұшырайтын орындары өздері тектес жеңіл буындардікіндей; ауыр, тұйық буын не бір өзі бір сөз болып (*айт, ерт* сияқты) немесе тек бас буында ғана келеді (*айт-ты, ерт-кен* сияқты). Ауыр бітеу буын бір өзі бір сөз болып та келеді (*құрт, сүйт* сияқты), сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді (*кент, Жар-кент, Жар-кент-ке* сияқты).

§ 44. Буынның жылысуы мен кірігуі

1. Буын-буынның жігі бір қалыпта тұра бермей, сөз ішінде ауысып отырады.

Мысалы: *ал-ды, айт-ты, жаз-ды* дегенде басқы буынның соңында **л, т, з** деген сонор, дауыссыз дыбыстар бар. Бұлардың алдыңғысы жеңіл тұйық, ортаңғысы ауыр тұйық буындар да, соңғысы бітеу буын. Бірақ *а-ла-ды, ай-та-ды, жа-за-ды* дегенде олардың соңғы дауыссызы, не соноры келесі буынға көшіп, өздері басқа түрге көшкен: **жеңіл тұйық буын – жалаң буынға, ауыр тұйық буын – жеңіл тұйыққа, бітеу буын – ашық буынға айналған.**

Немесе *бара алмайды* дегенде (ауыз екі айтқанда) *бара* деген сөздің соңғы дауыстысы мен *алмайдының* басқы дауыстысы бірігіп кетіп, *баралмайды* болған да, бір буынның саны кеміген.

2. Сөз ішінде не сөйлем ішінде буын жігінің ауысуы екі түрлі болады:

Бірінде – **буындар жылысады.**

Екіншісінде – **буындар кірігеді.**

а) Тұйық буын мен бітеу буыннан кейін жалаң, не тұйық буын келіп, екі арасында дауыс тынысы болмаса, буындар жылысады.

Мысалы: *ат, айт* (тұйық буындар), *жаз, қайт* (бітеу буындар) деген буындардан кейін **а** (жалаң), **ар** (тұйық) деген буындар келіп, арасында дауыс кідірмесе, *ат-а, айт-а, жаз-а, қайт-а, ат-ар, жаз-ар, қайт-ар* болудың орнына *а-тар, ай-тар, қай-тар, а-та, жа-за, қай-та* болады.

Буындар жылысса, бір буынның дыбысы екінші буынға ауысады да, буынның жалпы саны кемімейді.

б) Жалаң буын мен ашық буыннан кейін жалаң не тұйық буындардың бірі келіп, арасында дауыс үзілмесе, буындар кірігеді.

Мысалы: *ата ене, аға еке, жақсы ат* деген сөздер айтуда *атене, агеке, жақсат* болып кетеді.

Буындар кіріксе, буын-буынның шегі өзгеріп қана қоймайды, саны да кемиді.

Буындар жылысса, тек шегі өзгереді.

Бір сөздің ішіндегі буындар, ретіне қарай, жылысып отырады (*жаз-ды, жа-за-ды* сияқты).

Бірақ бір сөздің өз буындарының кірігері кірігіп болған болады да, сондықтан буынның кірігуі екі сөз түйісіп қалған жерде ғана ұшырайды (*жақсы ат* сияқты).

§ 45. Буынның жуаны мен жіңішкесі

1. Қазақ тілінің дыбыстарының е-ден басқалары бірде жуан, бірде жіңішке болып екі түрлі айтылады.

Мысалы: *сыз* деген сөздің дыбыстары жуан, ал *сіз* дегенде сол дыбыстар жіңішке айтылып тұр. Осы сияқты *ор* дегенде жуан айтылған дыбыстар *өр* дегенде жіңішке айтылып тұр.

2. Қазақ тілінде бір дыбыстың өзінің жуан түрі бір дыбысқа, жіңішке түрі бір дыбысқа татиды. Сондықтан бір дыбыстан екінші дыбыстың басқа түрлі айырмасы болмай-ақ, тек бірі жуан, бірі жіңішке болуына қарай, бір сөз екінші сөзден айырылады.

Мысалы: ана *ор* деген сөз бен *өр* деген сөздің екеуінің дыбыс-тары бірдей. Жалғыз-ақ айырмасы – алдыңғысында **о** мен **р** жуан да, соңғысында сол **ө** мен **р**-дың өзі жіңішке. Осы бірінде жуан, бірінде жіңішке айтылғанының өзі-ақ, басқа ешбір айырма болмаса да, екі сөзді бірін-бірінен айыруға жарап тұр. *Сыз, сіз* деген екі сөз де осындай бірінің дыбыстары жуан, бірінікі жіңішке айтылғаннан ғана бір-бірінен айырылып тұр.

Осындай сөз айыруға жарайтын болған соң, дыбыстың жуан түрі мен жіңішке түрінің екеуі екі дыбысқа татыған болады.

3. Қазақ тілінде бір дыбыстың жеке басы бөлініп шығып жуан да, жіңішке де бола алмайды. Бір буындағы дыбыстар түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке болады. Екінші сөзбен айтқанда, **қазақ тілінде жуан, жіңішке болатын жеке дыбыс емес, буын.** *Ор* деген сөздің **о**-сы ғана жуан болып, **р**-ы жіңішке айтылмайды. **О** да, **р** да – екеуі де жуан айтылады, *өр* дегенде **ө** мен **р**-дың екеуі де жіңішке айтылады. Өйткені екеуі де бір буында.

Сыз деген сөздің де бір дыбысы ғана жуан емес, **с, ы, з** дыбыстарының үшеуі де жуан, *сіз* деген сөздің тек бір ғана **і** дыбысы емес, үш дыбысы бірдей жіңішке. Өйткені үшеуі де бір буында. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан, бірі жіңішке бола алмайды, не түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке ғана бола алады.

4. Қазақ тілінде бір буындағы дыбыстар тегісімен жуан, не тегісімен жіңішке болатын болған соң, **жазғанда да дыбыстың жуан-жіңішкелігін таңбаламай-ақ, буын-буынның ғана жуан-жіңішкелігін таңбалаймыз.**

с дыбысы мен **з** дыбысына *сыз* деген жуан буында да, *сіз* деген жіңішке буында да бір-ақ түрлі әріп жазамыз. Екінші сөзбен айтқанда, **с, з** дыбыстарының қай жерде жуан, қай жерде жіңішке айтылатынын жазуда айырып көрсетпейміз. Сонда да *сыз* болып жазылғанда **с** мен **з**-ны жуан оқимыз да, *сіз* түрінде жазылса, бұларды жіңішке айтамыз. Өйткені *сыз* буынының жуан айтылатындығын көрсету үшін **ы** әрпі жазылған да, *сіз* деген буынның жіңішке екендігін білдіру үшін **і** әрпі қойылған. **і, ы** әріптері өз дыбыстарының ғана жуандығы мен жіңішкелігін көрсету үшін тұрған жоқ. Ол – бүтін буынның жуан-жіңішкелігін көрсетуге қойылған қарақшы.

5. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан болса, бәрі жуан, бірі жіңішке болса, бәрі жіңішке болатын болғандықтан, **жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбаласақ, сонымен бүтін буынның жуан-жіңішкелігін таңбалаған боламыз.**

Ор деген буында екі дыбыс бар. Екеуі де жуан айтылады, бірақ жазуда екеуінің бірдей жуандығын көрсетпей-ақ, біреуінің ғана **о** дыбысының ғана жуандығы көрсетілулі. *Өр* деген буындағы екі дыбыстың екеуінің бірдей жіңішкелігі көрсетілмей-ақ, біреуінің ғана – **ө**-нің ғана жіңішкелігі көрсетілген. Осы біреуінің жуандығын көрсеткеніміз, екеуінің де жуандығын көрсетуге жарап тұр. Біреуінің жіңішкелігіне ғана салған таңбамыз екеуінің де жіңішке екендігін айтып тұр. *Сыз, сіз* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін көрсетумен үш дыбыстың *тарт, сұрт* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігіне салынған белгі төрт дыбыстың жуан-жіңішкелігін

көрсетуге жарап тұр. Өйткені *ор* деген буындағы **о** жуан болса, одан бөлініп, сол буындағы **р**-дің жалғыз басы жіңішке бола алмайды. *Сіз* деген буында тұрған **с** мен **з** жуан болғанда, ол екеуінен бөлек шығып **і**-нің бір өзі жіңішке бола алмас еді. Сондықтан жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуандық-жіңішкелігін айырумен, сол буындағы барлық дыбыстың жуандық-жіңішкелігін айырып шығамыз.

6. Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін айырып таңбалағанда, әр буынның дауысты дыбысының ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбалаймыз.

Ор, өр деген буындардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін дауысты дыбысын бірінде (жуанында) **о** түрінде, бірінде (жіңішкесінде) **ө** түрінде айырып таңбалаймыз. *Сыз, сіз* деген буындарда да дауысты дыбысты бірінде **ы** әрпімен, бірінде **і** әрпімен таңбалап, сонымен буынның жуан-жіңішкелігін айырамыз. Өйткені буын сайын бір-бір дауысты дыбыс болады. Ал дауыссыз бен сонор бір буында біреуден де, екеуден де бола береді, тіпті болмай да қалады. Сондықтан буын жүрген жерде бір-бірден жүретін дауысты дыбысты айырып таңбалау қолайлы. Оның үстіне дауыстының саны азғантай. Сондықтан дауыстылардың жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп алсақ та, әліппемізде әріптің саны тым көбейіп кетпейді.

Ескерту: Егер бұлай етпей, дыбыс біткеннің бәрінің бірдей жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп жазатын болсақ, онда әліппеміздегі барлық әріптің саны 51 болар еді де, осы күнгіден екі есе көп болар еді. Қазақ сөзін жазуға онда да болар еді. Бірақ әріптің тым көптігі басы артық салмақ болып, қиындық келтірер еді. Дыбыс біткеннің бәрінің емес, тек дауыссыздары мен сонорлардың ғана жуандық-жіңішкелігін жазуда айырып таңбаласақ та (дауыстылардың жуан-жіңішкесін айырмай-ақ) болар еді. Онда әрпіміздің саны **h**-ны қоспағанның өзінде – 45 болар еді. Бұ да көптік етер еді. Сондықтан шама келгенше, әріп санын азайту үшін тек дауыстылардың ғана жуан-жіңішкелігін айырып

таңбалап, әрпіміздің санын 33-ке түсіргенбіз (**ыу, іу, ый, ій**-лерді де бір-бір әріпке санағанда).

Қазақ тілінде жуандық-жіңішкелік жеке дыбыстар емес, буында ғана болған соң, дауысты дыбыстардың да әрқайсысына екі әріп алып әурелемей-ақ, буын-буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бір-ақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізден де азайтып, 26-ға түсіруге болар еді.

7. Бір сөздің ішіндегі буындардың бірі жуан, бірі жіңішке бола беруі мүмкін. Мысалы, *Телжан* деген кісі атында екі буын бар. Оның алдыңғы *Тел* деген буыны жіңішке де, соңғы *жан* деген буыны жуан. *Қа-лен* деген кісі атында да екі буын бар. Мұның алдыңғысы *Қа* деген буыны жуан да, соңғы *лен* деген буыны жіңішке. Кісі аты емес, жай сөздерде де осындай бір буын жіңішке, бір буын жуан бола береді. *Кө-гал* деген сөздің алғашқы буыны жіңішке де, соңғысы жуан, *Қо-рен* деген сөздің бірінші буыны жуан да, екіншісі жіңішке.

Сөйтіп әр дыбыстың өз алдына салдыры болғаны секілді, әр буынның өз алдына жуан, жіңішкелігі болады.

Саварть редактор: Q. ÇUBAN иль.

Ответ. редактор Джубяков.
Ответ. выпускающий Бегалиев.
Технич. редактор Бейбулов. Художник Иккешми.
Ответ. корректора Ашкеев, Бегалиев.

Сдано в производство 22-V-1935 г. Формат бумаги 62X94, 1/8 лозн
Подписано к печати 26-V-1935-г. Об*ем 2,75 п-л.
Казиндат № 2539 Тираж 5000 экз.
Уполномзито № 1-1209 Знаков в 1п-л 45320

г. Алма-Ата. „Подграфингга“, Зак. № 503-5000

V БӨЛІМ

СӨЗ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚИЫНДАСУЫ

§ 46. Буынның күші. Сөз екпіні

1. Буын – сөздің өз алдына айтуға көнетін бөлшегі. Сондықтан әр буын әртүрлі үнмен айтуға келе береді. Сөздің әр буыны жуан да, жіңішке де бола алатыны секілді күшті де, әлсіз де болып айтылады. *Қағазды олай жазба!* дегенде соңғы сөздің *жаз* деген буыны күшті айтылады да, *ба* деген екінші буыны одан әлсіз айтылады. Ал *кітап әуелі жазба болады да, содан кейін басылып шығады* дегенде *жазба* деген сөздің соңғы *ба* деген буыны алдыңғы *жаз* деген буынынан күшті айтылады.

2. Сөздің әр буыны әртүрлі күшпен айтыла тұрып, соның ішінде әр сөздің бір буыны басқасынан ала-бөле күшті айтылады. *Мектеп* деген сөздің екінші (соңғы) буыны күшті айтылып тұр. *Мектеп-тер* дегенде үшінші буыны күшті айтылып тұр. *Мек-теп-те-рі* дегенде де үшінші (*те*-деген) буыны күшті айтылып тұр.

Әр сөзде осындай бір буынның ала-бөле күшті айтылуын сөздің екпіні дейміз. Күшті айтылған буынды екпінді буын дейміз.

3. Сөз екпінінің қай буында екенін жазуда көрсету керек болса, екпінді буындағы дауысты дыбыстың әрпінің үстіне көлбеу сызықша (‘) қойылады. Мысалы, *мектеп*, *мектептер*, *мектептері*.

4. Әрбір түбір сөзде, әрбір қосымшалы сөзде бір-бір екпін болады. Мысалы:

Түбірлер: *бала*, *қалам*, *жаз*.

Қосымшалар: *Балалар*, *баламын*, *жазамын*.

5. Дәйек қосалқылардың бәрінде де бір-бір екпін болады да, дәйек қосалқысы бар түбір сөз бен қосымшалы сөздің екпіні азайып, көбіне, мүлде жоғалып кетеді. Мысалы:

Тым жақсы, өте тығыз, қып-қызыл, әрең жетерсің.

6. Аяқ қосалқыларда екпін болмайды. Мысалы: *жазғанмен бітірмегенсің* (қосалқы – *мен*), *жаза ғой* (қосалқы – *ғой*).

Ескерту: *сияқты, секілді (сықылды)* дейтін аяқ қосалқыларға қосымша жалғанса, екпін пайда болады да, екпін ретіне қарай, бірде өзінде, бірде қосымшасында болады. Мысалы: *сияқтылар, сықылдының, сол сықылданба*. Көмекші етістік деп аталатын қосалқылар да осылар сияқты. *Жаза бер, жаза берсең*.

7. Түбір сөздің екпіні қосымша жалғанғанда, кейде қосымшасына көшеді де, кейде өзінде тұрып қалады: *ал, алма, алмассың*.

8. Қазақ тілінде түбір сөздің екпіні соңғы буынында болады. Қосымшалы сөздерде де екпін, көбінесе, аяқта болады. Бірақ қайсыбір қосымшалар екпінді өзіне жолатпайды да, сонан екпін аяққа бара алмай тоқтап қалады. *Ауыл, қала, колхоз* деген түбір сөздердің, *егіндік, шаруашылық, күзетші* сияқты қосымшалы сөздердің бәрінің де екпіндері соңғы буындарында. Ал *бүгін сен күзетші* дегенде *күзетші* сөзінің екпіні ортаңғы буынында, *оқимын, жазбақсың* дегендерде де соңғы *-мын, -сың* қосымшалары екпінді жоғалтпай тұр.

Ескерту: Екпінді жолатпайтын қандай қосымшалар екені кейін өз тұсында көрсетіледі.

9. Әр буын өз алдына айтуға келетін болған соң, буын-буынының жігін аша айтуға да, қоса айтуға да болады. Бір сөздің буындарының ара-арасын қоса сөйлейміз де, сөз-сөздің жігіне тура келгенде буын жігін де аша сөйлейміз.

Мысалы: *жас+ат* деген екі буын тұр. Екеуінің басын қосып айтпақ болсақ, алдымен бұл екі буын бір сөздікі ме, жоқ, екеуі екі сөз бе? – соны ашып алуымыз керек. Екеуі екі сөз болса, осы тұрған жапсарын аша сөйлейміз. Онда *жас ат (жас жылқы* деген мағынада) болады. Ал бұл екі буын бір сөздікі болса, осы тұрған жігін жаба сөйлейміз. Онда *жасат* (бір нәрсені істет) деген болады. Сөйтіп, бір сөздің буындарын жылыстырып байланыстырамыз да, сөз-сөздің жігіне тура келгенде жылыстырмай тоқтап, буын жігін аша сөйлейміз.

10. Сөз-сөздің жігіне дауыс тоқтай бермейді. Сондықтан **жалғыз тұрған буындар бір сөздікі ме, жоқ, әр сөздікі ме? – Оны сөз екпінінен айырамыз. Бір сөздің буындары бір-ақ екпінге қарайды.**

Мысалы: *су-ал-ма-ған* деген төрт буын тұр екен. Бұл төртеуі бір-ақ сөз болуы да, екі сөз болуы да, үш сөз болуы да мүмкін.

Төртеуі бір-ақ екпінге қатар тұрса, *суалмаған сиыр* дегендегідей, бір-ақ сөз болғаны.

Төрт буында екпін екеу болса, *бұл құдықтан су алмаған* дегендегі сияқты, екі сөз болғаны.

Бұл төрт буында үш екпін болып, төртеуі үш сөздікі болуы да мүмкін. *Онда су ал, маған!* болады.

Міне, осы үш түрлі ұласудың ең соңғысында ғана *маған* деген сөздің алдында дауыс тоқтайды. Мұнда *су* мен *ал*-дың арасында, алдыңғы екеуінің қай жерінде де дауыс үзілмейді.

Сонымен, **екпін – бір сөздегі буындарды тарқатпай, матастырып ұстау үшін керек болып шығады.**

§ 47. Сингармонизм. Үндестік заңы

1. Сөз де тұтас, сом нәрсе емес, сөйлем сияқты жік-жік, мүше-мүше болатынын білетінбіз. Мүшелері бір-бірімен қиындасып, ілініспесе, сөйлем – сөйлем болмай, сөгіліп кететіні сияқты, мүшелері өзара матаспаса, сөз де болмай сөгіліп кетеді. Сөйлем мүшелерін бір-біріне ұштастырып, байлап беретін **жалғау, жалғауыш, сөз тәртібі** сияқты, амалдары болса, сөз мүшелерін де тарқатпай, қосып ұстайтын дәнекерлер болады.

Жоғарыдағы **буындардың жылысуы мен кірігуі, сөз екпіні** дегендердің бәрі де осы сөз мүшелерін өзара байланыстырып тұрған дәнекерлер болатын.

Сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуі. Бұл заңды сингармонизм дейміз.

Сингармонизм – грек сөзі. Қазақшалағанда – үндесу деген болады.

2. Үндесу екі түрлі.

Бірінде – түбір мүшенің соңғы буыны жуан айтылса, қосымшалардың бар буыны да жуан айтылады; түбірдің соңғы буыны жіңішке болса, қосымшалар да жіңішке айтылады.

Мысалы: *колхоз* деген, соңғы буыны жуан түбірге жалғанған қосымша буыны жуан болады да, *мектеп* сияқты соңғы буыны жіңішке түбірге жалғанған қосымша жіңішке айтылады:

колхоз-ым-ыз-дың,

мектеб-ім-із-дің.

а) Қосымша буындары жуан айтылғанда дауысты дыбыс **а** болса, жіңішке түрінде **а**-ның орнына **е** дыбысы келеді. *Бала-лар* (қосымша *-лар* – жуан, дауыстысы – **а**), *бөбек-тер* (қосымша *-тер* – жіңішке, дауыстысы – **е**);

б) Қосымша буындары жуан айтылғанда **қ, ғ** дауыссыздары болса, жіңішке түрінде бұлардың орнына **к, г** дауыссыздары келеді.

ат-қа, мал-ға (қосымша жуан, дауыссыз – **қ, ғ**), *мектеп-ке, үй-ге* (қосымша жіңішке, дауыссызы – **к, г**);

в) **-нікі (-дікі, -тікі), -кер (-гер)** дейтін қосымшалар, түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне ермей, өнемейіне бір түрде – жіңішке түрде кездеседі.

Колхоз-дікі болғаны – біз-дікі болғаны ғой деген мысалда *хоз* деген буыннан кейін де, *біз* деген жіңішке буыннан кейін де бір түрде (*-дікі* түрінде) қосымша жіңішке болып тұр. Осы сияқты *жұмыскер, жауынгер* сөздеріндегі *-кер, -гер* қосымшалары да жуандамайды.

г) **ақ** дейтін қосымшада түбірге ермей, кіл жуан түрде ғана болады; *жақсы-ақ, кісі-ақ* деген сияқты бөлек жазылады.

Ескерту: *Ақ* деген мұндай орында қосымша болса да, *осы біреу-ақ* дегендегі қосалқы *ақ*-тан айыру қиын болғандықтан, қосалқыша бөлек жазылады.

Қой, қор, наз дейтін қосымшалар да осы *ақ* сияқты – түбірі жіңішке болса да, жіңішкермей, *әзілқой, бейнет-қор, әнназ* түрінде болады. Бұларды осылай естілуінше жуан күйінде жазамыз.

д) Түбірдің соңғы буыны жуан бол, жіңішке бол, оған үндеспейтін қосымша жалғана қойса, бұдан кейінгі қосымшалар осы тоң мойын қосымшаның ауанымен не жуан, не жіңішке болады. Мысалы: *колхоз-дікі-нің* (қолқоз-дікі-ның емес), *кісі-ақсың зой* (кісі ақсің зой емес).

е) Түбірдің соңғы буынына немесе тоң мойын қосымшаға еріп жуандаған, не жіңішкерген қосымша буындарының бәрін де естілуінше – жуан жерінде жуан, жіңішке жерінде жіңішке жазамыз; *бар-сын* болса (*сін* емес), *-сын* жазамыз да, *кел-сін* болса (*сын* емес) *-сін* жазамыз.

ж) Көп буынды түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың **а** дыбысы екені мен **ә** дыбысы екені дұдамал болса немесе дұдамал болмай-ақ, анық **ә** дыбысы болса да, қосымша жуан түбірге жалғанғандағыдай жуан айтылады да, **а** мен **е**, **қ** мен **к**, **ғ** мен **г**-нің бірі келетін қосымшаларда **а**, **қ**, **ғ** жазылады. Оңайлық үшін ондай түбірдің соңғы буынына да **ә** жазылмай, **а** жазылады: *кітап-қа* (*кітәп-ке* емес), *Әлиядан* (*Әлиеден* емес), *Ілиясыңа* (*Ілиәсіңе* емес), *Күлашқа* (*Күләшке* емес).

3. Үндесудің екінші түрінде:

а) Түбір мүшенің соңғы дыбысы үнсіз дауыссыз болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы (сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарынан басқалары) да үнсіз болады.

Мысалы : *ат+(-ға/-қа) – ат+қа* (*атға* емес)

мектеп+(-ге/-ке) – мектеп+ке (*мектепге* емес).

б) Түбірдің соңғы дауыссызы үнді болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссызы да (сыбыр не сыбыс емесі) үнді болады.

Мысалы: *колхоз(-ға/-қа) – колхоз-ға* (*колхозқа* емес); *тұз(-дың/-тың) – тұз-дың* (*тұз-тың* емес).

Қосымшаның бас дыбысы дауыссыз болмай, сонор болса, ретіне қарай, бірде сонор, бірде үнсіз дауыссыз, бірде үнді дауыссыз болып, алмасып отырады. Сонда:

а) Түбірдің соңғы дыбысы дауысты болса, қосымшаның бас дыбысы сонор ғана болады. Мысалы: түбірдің аяқ дыбысы **а** мен **е** (*бала*, *бөле*), қосымшаның бас дыбысы **л**, **н**, **м** (*лар*, *лық*, *ла*, *ны*, *нікі*, *ма*, *мын*) болса, *бала-лар*, *бөле-лік*, *ба-ла-лау*, *бала-ны*, *бөле-*

нікі, бөле-ме, бала-мын болады (-дар, -тар, -ды, -ты, -ба, -па болмайды).

б) Түбірдің соңғы дыбысы л-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы л мен м сонорларының бірі болса, қосымшаның бас дыбысы дауыссызданбайды, сонор (л мен м) болады.

Мысалы: *қар, тау, тай* деген түбірлерге қосымша *қар-лар, тау-лар, тай-лы, қар-мен, тау-мен, тай-ма* түрінде жалғанады.

в) Түбірдің соңғы дыбысы л болса, л-дан басталған қосымша д болады да, м-нан басталған қосымша м күйінде қалады:

мал-дар (-лар емес), бірақ *ал-ма* (ба емес).

г) Түбірдің соңғы соноры мұрын жолды болып, қосымшаның бас дыбысы да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болса, қосымшасының бас дыбысы мұрын жолды сонорға айналады: *құм-ның, ұн-нан, таң-мын*.

Бірақ бір буынды қосымшаның аяқ дыбысы, көп буынды қосымшаның бас буынының соңғы дыбысы мұрын жолды сонор болмаса, түбірдің соңғы сонорына жалғас келген қосымшаның басқы соноры үнді дауыссызға айналады: *құм-дар, ұн-ды, таң-ба, ұн-дікі* сияқты.

д) Түбірдің соңғы дыбысы **қ, к, п** дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болса, мынау үшеуі үнді түрге көшіп, **ғ, г, б** дыбыстарына айналады:

ақ – ағ-ы, көк – көг-і, көп – кө-бі.

Үндесудің бұл түрлерінің бәрінде де есітілуінше жазамыз.

е) Түбірдің соңғы дауыссызы сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарының үндісі болып, қосымшасының бас дыбысы үнсізі болса, айтуда түбірдің соңғы дауыссызы үнсізденеді, бірақ мұны жазуда елемейміз:

айтуда: *ос-са, ес-се* болғанмен,

жазуда: *оз-са, ез-се* деп жазамыз.

Түбірдің соңғы сыбырлысы қосымшаның басқы сыбыстысына еріп, сыбысты болатыны бар. Сонда да түбірді өзгертпей, сыбырлы жазамыз: *колхошшы, башшы* болып айтылғанмен, *колхозшы, басшы* деп жазамыз.

ж) Қосымшаның бас дыбысы сыбыр не сыбыс дыбыстары болса, түбірдің соңғы дыбысына ермей бір қалыпта тұра береді: *жаза-сың, жүр-сің, мал-шы* сияқты.

з) Түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз болып, қосымша жалғыз-ақ дауыссыз, не сонор болса, екеуінің аралығына **ы, і** дыбысы қатыстырылады:

кітап+м – кітаб+(ы)м, жаз+п – жаз(ы)п, айт+с – айт+(ы)с.

Қосымша жалғыз у дыбысы болып, түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, бұлардың арасына қыстырылған келте дауысты дыбыс **ы, і** болмай **ұ, ү** болады:

Жаз + у – жаз(ұ)у; кез + у – кез(ү)у.

Түбірдің соңғы дыбысы келте дауысты **ы, і** болып, қосымша у дыбысы болса да, түбірдің соңғы келте дауысты **ы, і** дыбыстарын **ұ, ү** дауыстыларына айналдырамыз:

оқы + у – оқуу; ер + у – еруу.

Мұндай жерлерде келте дауысты **ы, і, ұ, ү**-лер сонор у мен бірігіп кетеді де, екеуі қосылып бір-ақ дауысты дыбыс болады. Әліппемізде бұған лайық әріп жоқ болғандықтан, мұндай қосынды дауыстыны **ұу, үу** түрінде қос-қос әріппен таңбалаймыз.

и) Түбірдің соңғы дыбысы **н** болып, қосымшаның бас дыбысы **к, ғ, қ, г** дауыссыздарының бірі болса, түбірдің аяғындағы **н** соноры **ң** болып айтылатыны бар, бірақ жазуда мұны елемей, **н** жазбай, **н** жазамыз:

Ақан+ға – Ақанға болып жазылады (Ақаңға емес).

Жөн+ге – жөнге болып жазылады (жөңге емес).

к) Түбірдің соңғы дыбысы **н** болып, қосымшаның басқы дыбысы ерін дыбыстарының бірі болса, түбірдің аяғындағы **н** дыбысы **м** дыбысына айналып кететіні бар. Бірақ ондай орындарда түбірінше **н** жазамыз. Мысалы:

өн+бе деген өмбе болып естілсе де, өнбе деп жазамыз; жан+мын деген жаммын болып естілсе де, жанмын деп жазамыз.

л) Түбір дыбыстары мен қосымша дыбыстарының үндесу бағыты екі түрлі: **бірінде** – түбірдің соңғы дыбысының, не соңғы буынының ауанына қарай қосымша дыбыстары өзгереді, **екіншісінде** – қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгереді. **Алдыңғысын ұмтыла үндесу дейміз де, соңғысын тартына үндесу дейміз.**

Үндесу салдарынан болған дыбыс өзгерістерінің жазу ережесін қорытқанда мынадай болады:

Түбір дыбыстарының ықпалымен қосымша дыбыстары өзгерген ұмтыла үндесу болса, қосымша дыбыстарын өзгерген күйінде естілуінше жазамыз.

Ескерту: Түбірдің аяғындағы сыбыс дыбыстарының тепкісімен өзгерген сыбыр дыбыстары бұған кірмейді (*аш-ша* емес, *ашса*).

Қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгерген тартына үндесу болса, мұны елемей, түбір дыбысын оңаша күйдегісінше жазамыз: *баишылар* емес, *басшылар*; *тұмба* емес *тұнба*; *сыңған* емес, *сынған*.

Ескерту: Қосымшаның басқы дауыстысының ықпалымен **қ, к, п** дыбыстарының **ғ, г, б** дыбыстарына айналып үнденетіні бұған кірмейді (*көкі* емес *көгі*).

4. Үндесу сөз мүшелерінің ғана емес, сөйлем мүшелерінің де байланысын көрсетеді. Сондықтан бір сөздің ықпалы екінші сөзге де тиеді: *бері ғара, келе ғал* сияқты. Мұндайды жазуда елемей, *бері қара, келе қал деп* жазамыз. Сүйтіп, екі тең сөздің бір-біріне тигізетін ықпалын жазуда елемейміз.

5. Кіріккен сөздердің көнесін, өлі қосымшалы сөздерді, кісі аттарының қосындыларын, дыбыстарының үндескен түрінде, естілуінше жазамыз. Мысалы:

Жамбас (*жанбас* емес), *жоңқа, жаңқа* (*жонқа* емес), *ашудас* (*ашутас* емес), *Ешиан* (*Есжан* емес), *Имамбай* (*Иманбай* емес).

Ескерту: Күрделі сандардың әр сөзі жеке сөзге саналады да, әрқайсысы өз алдына ғана түбірінше жазылады. Мысалы: *он бір* (*омбір* емес), *бір мың тоғыз жүз отыз алтыншы жыл, февральдың он бесі*.

ЖАҢА ГРАММАТИКАНЫҢ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ ЖАЙЫНАН*

I. Сөйлемнің сазы

Сөйлемнің түр-түрі толып жатыр. Сондықтан әр түрін айырып, таптастыруға болады. Мысалы, жай сөйлем, жайылма сөйлем, күрделі сөйлем, т.т. немесе леп, сазды сөйлем. Мұның алдыңғы үшеуі сөйлемнің қандай мүшелері бар, қандай мүшелері жоқ болу жағынан, екінші сөзбен айтқанда, сөйлемнің қандай мүшелерден құралғанын, қысқасы, сөйлемнің мүше құрылысы жағынан қарап айырғандағымыз. Соңғысы олай емес, басқа түрлі белгісіне қарай айырғандығымыз.

Сөйлемнің тек бастауыш мүшесі мен баяндауыш мүшесі ғана болып, тұрлаусыз мүшесі болмаса, оны жалаң сөйлем дейміз. Мысалы: *бала оқиды*. Мұнда бастауыш – *бала*, баяндауыш – *оқиды*. Бұл екеуінен басқа мүше бұл сөйлемде жоқ. Егер, *бала жақсы оқиды* десек, онда бастауыш пен баяндауыштан басқа *жақсы* деген тұрлаусыз мүше де бар болып шығады. Бұл *оқиды* деген мүшені анықтап тұр. Тұрлаусыз мүшесі болғандықтан, бұл сөйлем жайылма сөйлем болады. Осы сияқты *ақылды бала жақсы оқиды* деген сөйлем де жайылма болады. Өйткені мұнда бірінші – *ақылды*, екінші – *жақсы* деген тұрлаусыз мүшелер бар. Жайылма сөйлемнің тұрлаусыз жетегі бар мүшесін жайылма мүше дейміз. Сөйлемнің бір мүшесі тек жайылма болып қоймай, өзі бір сөйлем болып құралса, өзін сөгіп алып ішін ақтарғанда, бірі бастауыш, бірі баяндауыш болып шықса, ондай сөйлемді күрделі сөйлем дейміз. Мысалы, *ақылы көп бала жақсы оқиды*. Бұл сөйлемнің бастауышы – *бала*. Баяндауыштың жетегі тек *көп* деген сөздің өзі емес. Мұның өзі бір сөйлем: *ақылы – бастауыш, көп – баяндауыш, бұл 2 сөз*

---

* Бұл материал алғаш рет «Ауыл мұғалімі» журналының 1937 жылғы 1-3 сандарында жарияланған. Қ.Жұбанов мұнда өзінен бұрынғы қазақ тіліндегі грамматика авторларының бірқатар анықтамалары мен қолданған терминдерін сынға алған. 1966 жылғы «Ғылым» баспасында жарияланған Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты кітабында, сол кездегі саяси жағдайға байланысты, аталған мақаланың біраз жері (7-8 бет) қысқартылып берілген болатын. Осы басылымға біз 1937 жылғы жарияланған тексін қысқартпай беруді жөн көрдік. – *Құраст.*

бір қосылып, сөйлем болады да, сол сөйлем күйімен барып *бала* деген бастауышқа анықтауыш болады. Осы сияқты, сөйлемнің басқа мүшелері де күрделі бола береді.

Сөйлем түрлерінің басқаларын қоя тұрып, осы *жалаң, жайылма, күрделі* деген үш түрінің өзін қалайша таптастырғанымызды көру қиын емес. Біреуі – тұрлаусыз мүшесі болғасын жайылма атанған, енді біреуі – бір мүшенің өзі жайылма бола тұрып, бөтен жайылмалардай емес, бір сөйлем болып құрылғандығына қарай, күрделі деп атанған. Қысқасы, сөйлемді бұлайша таптастыру – сөйлем мүшелерінің белгілі түрде құралуына қарай таптастыру болып шығады. Сөйлемді екінші түрде таптастыруға да болады. Сөйлемді қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқ деп, немесе қай мүшесі қалай құрылған деп айырмай-ақ, айтқанда оны қандай *үнмен*, қандай *сазбен* айтқанымызға қарай да таптастыруға да болады. Мысалы, *сен оқысайшы* деген сөйлемді бір түрлі сазбен айтсақ, бұйырып айтқан болады да, екінші түрлі сазбен айтсақ, жалынып айтқан болып шығады. Міне, мұнда біз сөйлемнің бұйрық ретінде айтылғаны мен жалыныш ретінде айтылғанын қалай айырып отырмыз? Қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқтығына қарап па? – жоқ, олай емес. Өйткені екі түрлі айтқанда да сөйлем мүшелері өзгерген жоқ, екеуінде де мүше екеу-екеуден; оның бірі – бастауыш (*сен*), екіншісі – баяндауыш (*оқысайшы*). Құрылысы жағынан мұның екеуі де жалаң сөйлем. Оның үстіне екеуінің мүшелерінің құрылысы ғана емес, сөздері де бірдей. Сөйте тұрып, *осы сен оқысайшы* деген бір сөйлемнің өзін екі түрлі айтқанда екі түрлі мағына ұғамыз. Бұл екі түрлі мағына қалайша білініп тұр? Сөйлемнің әнінен, үнінен (сазынан). Өйткені сөйлемдегі сөздердің мағынасы түрленсе ғана дыбыс сазы (әні) түрленеді. Сөзде бос тұрған нәрсе жоқ, бәрі де бір керекке жарап тұрады. Дыбыс сазы да сөздің бір керегін өтеп тұрады. Бұл арада дыбыс сазының әртүрлі болуы мағынаның әртүрлі болғанын көрсетіп тұр.

Сөздің мағынасын түрлендіру үшін бірде оған басқа бір сөз әкеліп қосамыз. Мысалы, *көк* дегенге *қара* деген сөзді қоссақ, қандай көк екені анықталып, жасыл, көк не басқа көк емес, *қара көк* екені байқалады.

Бірде басқа бір түгел сөз болмай-ақ, қосалқы қосып *шым көк* дейміз. Мұнда *көк* дегеннің қанық түс екені ашылады.

Бірде қосымша жалғап, *көгіс*, *көгілдір* сияқты түрге енгіземіз. Мұнда да түстің көкке бейім екені аңғарылады.

Енді бірде сөз мағынасын түрлендіру үшін жаңа сөз де, қосалқы да, қосымша да қоспай, сөздің тек әнін (сазын) құбылтамыз.

– *Менің кітабымның түсі көк.*

– *Көк? Қой, қайдан көк болсын, қара шығар.*

Міне, мұндағы екі сөйлемде де *көк* деген сөз бар. Бірақ алдыңғы сөйлемдегі *көк* пен соңғысының басындағы *көктің* айтылуында *айырма* бар. Өйткені алдыңғы сөйлемдегі *көк* мойындай айтылған, соңғы сөйлемдегі бірінші *көк* сұрай, күмәндана айтылған. Сондықтан екеуінің әні екі түрлі болып тұр. Сұрау мағынасын білдіру үшін кейде, осылай, сөзді сұрауға арналған әнмен айтамыз да қоямыз, кейде, оның үстіне, кімде? не? қай? сияқты сұрау қосалқылардың бірін артынан қосамыз. Мысалы, *Қай бала? Оқушы бала. Оқушы бала ма? Я, оқушы бала. Әнші бала ше? Ол бала кетіп қалыпты.* Сұрай сөйленген сөздердің, сөйлемдердің өзіне тән арнаулы әні болады. Сұрау екендігін осы әнінен білеміз.

Осы сияқты, бір сөздің өзін қандай көңілмен айтуымызға қарай, әртүрлі сазбен айта аламыз. Бұйырғанды, жалынғанды, опынғанды, мақтанғанды, зекіргенді, т.т. осындайларды бәрін көбіне сөздің сазымен (әнімен) білдіреміз. Дыбыс сазы болмаса, сөздер көп нәрсені білдіре алмай қалар еді.

Сөйлеу деген – біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлеушінің тыңдаушыға беретін хабары өзіне әртүрлі әсер ететін болады. Өзінің бір жақын не дос адамының өлгенін хабарлап тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қайғы туғызады. Өзінің бір жолдасының бір ірі табысын сөз қылып тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қуаныш, шаттық енгізеді. Қолынан келетұғын бір істі кезінде істемей, енді істеуге мезгілі өтіп кеткенін білдіріп тұрған болса, сөйлеушінің осы хабарының өзі өзіне опық туғызады т.т. Сөйлеуші бірдеменің жайын хабарлай тұрып, сонымен бірге, сол хабары өз басына қандай әсер ететінін де – қайғыратынын, қуанатынын, опындыратынын т.т. да, көбінесе қоса білдіреді. Өйткені сөйлеуші тас емес, тірі адам, сезімі бар, жүрегі бар адам. Сондықтан оған дүниедегі болып жатқан

әртүрлі құбылыстар әртүрлі әсер етпей қоймайды. Біріне қуанады, біріне салқын қанмен қарайды. Рас, кейде сөйлеуші өзіне хабарының қалай әсер ететінін тыңдаушыға білдірмей, жасыруы немесе теріс білдіруі де, қуанбай тұрып, қуанған адамша сөйлеуі, күлкісі келіп тұрып, жылап сөйлеуі не жылағысы келіп тұрып-ақ күліп сөйлеуі мүмкін т.т.

Осының бәрінен де сөйлеушінің өз хабары өзіне қандай әсер еткенін білдіретін немесе қандай әсер қылып көрсететін амалы – сөздің әні, дауыс сазы. Ол өзінің қуанғанын да, күйінгенін де, опынғанын да... немесе бұл хабары өзіне түк әсер етпегенін де – осының бәрін де (шын болсын мейлі, жалған болсын мейлі) білдіргісі келсе немесе білдірмеске лажы болмаса, тек дауысын құбылтып, сөзінің әнін, сазын түрлендіріп қана білдіре алады. Мұндай әсерлердің қайсыбіреулерін қосалқы қосымша, одағай сөзбен де білдіреді. Сонда да ең мықты амалы дауыс сазы болады. Сөйтіп, адамның көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай немесе қалай тиген қылып көрсеткісі келетінін білеміз.

Адамның көңілінің қобалжуының түрі көп, тіпті ұшы-қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдың – дауыс сазының да түрі көп. Мұның бәрін бұл арада тізіп жатудың керегі де шамалы, бұл жерде оған әліміз де келмейді. Сондықтан бұларды топтастырып қана көрсетпекпіз.

Сөздің дауыс сазын негізінде үш ірі топқа айыруға болады.

1. *Хабар сазы*. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп, өзіне бұл хабардың қандай әсер еткенін сөйлеуші білдірмеске немесе білдірмегенін, сөз осы хабар сазымен айтылады. Мұнда дауыс тыныш бір қалыппен, әр сөз сөйлемнің қай мүшесі екеніне, өзінің байланысқан сөзінен қаншама аулақ тұрғанына қарай ғана (сөйлемнің жетек мүшесі, жетекші мүшесінің өз әні болады; қай орында тұрғанына, хабарда қандай орын ұсталғанына қарай, бұл әнінің өзі тағы өзгеріп отырады (әнделіп қояды), әрине. Бұлай аталған сөздің өзінің түрлі бояуы болмақ. Онысын елемедік. Сөйлем осы сазбен айтылса, **хабар сазды сөйлем** дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына ноқат (.) қоямыз.

2. *Леп сазы*. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп қоймай, оның үстіне, бұл хабар сөйлеушінің өзіне белгілі бір түрде әсер еткенін – қуантқанын, мұңайтқанын, таңдандырғанын, опындырғанын т.т. да қоса білдіргісі келсе, сөйлеуші сөзін осы леп сазымен айтады. Мұнда дауыс, анағыдай тыныш әнделмей не көтеріңкі, не басыңқы, шұбалыңқы, не жиылыңқы түрде, әйтеуір, бір есеппен айтылады.

Сөйлем осы сазбен айтылса, **леп сазды сөйлем** дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына леп белгісін (!) қоямыз.

3. *Сұрау сазы*. Сұрала сөйленген сөз осы сазда болады. Сұрау есімдік, сұрау қосалқыларды сөзге қосып айтсақ та, қоспасақ та, бәрібір, сұрай сөйленсе, сөз осы әнмен айтылмақ. Осы сазбен сөйленген сөйлем **сұрау сазды атанады**. Жазуда мұның соңынан сұрау белгісін (?) қоямыз.

Сөйтіп, дауыс сазы деген – қосалқы, қосымша қосып білдіретіміз сияқты, сөз мағынасының түрленгенін білдіретін бір амал болып шығады. Сөйлемді *хабар сазды, леп сазды, сұрау сазды* деп таптастыру, сөйтіп, берген хабарына айтушының өзі қалай қарайтындығын, өзінің көңілін қандай сазбен білдіргеніне қарай, қысқасы, сөйлемді дауыс сазына қарай таптастыру болады.

Жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, сабақтас сөйлем т.т. әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, сұрау сазды да бола береді. Мұның керісінше бұл соңғылардың әрқайсысы жалаң да, жайылма да, сабақтас та т.т. бола береді. Өйткені сөйлемді жалаң, жайылма, күрделі жеткіліксіз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына, сөз құрылысына қарай таптастырғанымыз да, хабар сазы, сұрау сазы деп жіктеу – сөйлемнің дауыс құрылысына, әніне, сазына қарай таптастырғанымыз. Сондықтан мүше құрылысы, тіпті сөздігі (лексикасы) жағынан бір-ақ түрлі болатын сөйлем, сазы жағынан түрлі-түрлі болуы мүмкін. Өйткені бір сөздің өзі түрліше әнделе береді. Мүше құрылысына қарай жіктеу мен дауыс құрылысына қарай таптастырудың екеуі бір сөйлемнің басына сыймастай нәрселер емес, бұл – тек бір нәрсенің өзін екі түрлі өлшеуішпен өлшегендік қана. *Ұзын бойлы қараша жігіт* деп бір жігіттің өзін екі айырып сыпаттауға болады. Сонда ұзын бойлы болған жігіт қараша болмайды екен

деп ойласақ, дұрыс болмас еді. Өйткені ұзын бойлылық пен қарашалық бір жігіттің басына сыймастай сыпаттар емес; бір жігіттің өзі-ақ әрі *ұзын бойлы*, әрі *қараша* болуы мүмкін. Бұл екі түрлі сыпаттау бір жігітті белгісіне қарай айырғандық. Бірі – *ұзын бойлы* деу – бойына қарай, екіншісі – *қараша* деу түсіне қарай сыпаттағандық. Осы сияқты бір сөйлемнің өзін екі түрлі белгісіне қарай екі түрлі жіктеуге болады. Ал енді бұларды тек хабарлы, лепті, сұраулы деп бұрынғыша атай салмай, «саз» деген сөзді енгізіп, терминді шұбалтудың қанша қажеті болады?

Бұлай аталған себебі – сөйлемді бұлайша таптастырудың негізі терминнен-ақ көрініп тұрсын дегендік. Жалаң, жайылма, жеткіліксіз, бастауышсыз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына жіктелгенін білдіріп тұратын болса, бұларда да дауыс сазына қарай таптастыру барлығы ашылып тұрсын дегендік.

Бұрынғы грамматикаларда бұлардың қандай принципке сүйеніп жасаған топтастыру екенін не ашпай кететін еді, немесе мағынасына қарай таптастыру дейтін, мәселен, «Тіл-құралда».

Қандай негізге сүйеніп таптастырылғаны ашық айтылмаса, мұның не екенін айыра алмай, ана мүше құрылысына қарай таптастырудан мұның нендей айырмасы барын біле алмай, оқушылар бірімен-бірін шатастырып, араластырып алады.

Мағынасына қарай таптастыру десе, дұрыс болмайды. Үйткені сөйлемнің мағынасы тек дауыс сазы түрленгенде ғана түрленіп отырмайды, сөздері өзгерсе де өзгереді. *Бала оқиды* деген жалаң сөйлем мен *бала жақсы оқиды* деген жайылма сөйлемнің мағынасы бір деуге болмайды. Сөйлемнің дыбысын қозғасаң да, сөзін қозғасаң да, әнін қозғасаң да, бәрібір, оның мағынасы да осымен бірге қобалжымақ. Екінші жағынан, тек лепті сөйлемнің өзі бірде қуану мағынасын, бірде мұңаю мағынасын, т.т. бере береді. Сондықтан мұны мағына жағынан бір тапқа жатқызып, бір атпен атау дұрыс болмас еді. Ал сазына қарай айырғанда, леппен сөйлеудің түрі де, мағынасы да көп болғанмен, әнінде, сазында бір тектілік бар. Мұның бәрі де не қызғын, не солғын әуезбен – әйтеуір тепе-теңдіктен айырылған сазбен айтылады. Мағынаға қарағанда сұрау форманың өзі де тек сұрау мағыналы бола бермейді. Әңгіме мағынаның өзінде емес. Өйткені біздің қарайтынымыз мағына жүйесі семантика емес, грамматика.

Сондықтан біздің мақсатымыз мағынаны баяндау емес, мағынаны қандай амалмен білдіреміз – осыны баяндау болу керек. Сөйлемнің бұл жағы мағынаны дауыс сазымен білдіру жағы. Сондықтан таптастыру да, термин де осы негізге құрылуға тиіс.

«Саз» деген сөзді қосқан себебіміз осы. Бұрынғы *аңызды сөйлем* деп аталып жүрген түрді *хабар сазды* деу себебіміз – оңайына, ұғымдысына қашқандық. Аңыз деген сирек қолданылатын сөз. Оның мағынасы жұрттың көбіне анық емес. Термин арнаудың мағынасы тек бір категорияны екінші категориядан айыру ғана емес, нендей категория екенін де өзі айтып тұратын қылу, категорияны түсінуге де атсалысу. Көптен келе жатқан әдебиеті бар елге бұл соңғы мақсатты орындап отыру қолайлы соға бермейді. Бірақ біз сияқты грамматика категориялары енді-енді байқалып келе жатқан жұртқа мұның қиындығы жоқ.

II. Сөйлемнің тұрлаусыз (айқындауыш) мүшелері

Бұрынғы грамматикалардағы бір сөзбен *тұрлаусыз мүшелер* делініп жүрген сөйлем мүшелері жаңа грамматикада *айқындауыш* деп аталған. Өйткені бұл мүшелердің өзгешелігі тұрлаулы-тұрлаусыздығында емес, басқа жағында. Бұларды А.Байтұрсыновтың «Тіл-құралында» анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш деген үш тапқа айырып, үш түрлі терминмен атайтын. Т.Шонановтың кітаптарында олай үшке айырмай, екі ғана жікке айырып, бірін анықтауыш, екіншісін толықтауыш деп өте шыққан. А.Байтұрсыновтың толықтауыш, пысықтауыш деп екі жікке айырғанын Т.Шонанов айырмай, бір-ақ топқа иіріп, бір-ақ толықтауыш деген терминмен атайды. Біздің грамматикамызда бұлардың қанша жікке айырылатындығын жоғарғы кластарға қалдыра тұрып, алдымен бәрін қосып, бір-ақ сөзбен «айқындауыш» деп аталған.

Кәне, неліктен бұларды әр жазушы әртүрлі атап жүр? Неліктен біз, бұрынғыларша жіктемей бөлек кеттік?

Оның себебі болды. Бұлар өзара нешеу болса да, бәрінің арасында бір жақындық бар. Бастауыш пен баяндауыш – сөйлемнің іргесі. Сол екеуі сөйлем болмайтынды сөйлем болдыру үшін керек. Ал мыналардың қай-қайсысы да сөйлем болмай тұрған

сөздерді сөйлем болдыру үшін емес, сөйлем болып тұрған сөз тіркестерінің үстіне жамалып, бастауыш пен баяндауыштың мағыналарын бұрынғыдан гөрі ашығырақ, айқынырақ аңғарту үшін керек. Сондықтан бұлардың бәрін қосып, бір топқа иіріп, бір атпен атап алу – бұлардың өзара айырмашылығы болса, ондай ішкі бөліктерін кейін тағы тарау-тарауға айыру керек болды. Осы күнгі орыс грамматикалары да осылай етіп жүр. Бірақ олардың «пояснительные слова» деп атаған тобын онан әрі жіктеу жолы бір басқа да, біздікі бір басқа. Олар әуелі айқындауыш деп, мағынасына қарай бір атап алып тұрып, оның ар жағындағы ұсақ жіктерін айырғанда тағы да мағынасына қарай жіктеп, себеп айқындауыш, орын айқындауыш, мезгіл айқындауыш, т.т. деп таптастырады. Бұлай жіктеу сыңаржақты болады. Ұйткені айқындауыш деген аттың өзі мағынасына қарай қойылған; онан кейін, сол айқындауыштың өзін тағы да мағынасына қарай айырғасын – сөздердің формалану, тіркесу жағын есепке алмағасын, бір өңкей мағынашылдық жолына түсіп кеткендік болады. Тілде жалғыз мағына ғана емес, форма да бар. Дұрысын айтқанда, әр мағына әртүрлі формаға түсіп отырады. Оның үстіне бір мағынаның формасы біреу ғана болмай немесе бір форманың мағынасы біреу болып қоймай, бұлардың арасында қайшылықтар болып отырады. Сондықтан грамматиканы тек мағына жүйесіне негіздесе де немесе тек форма жүйесіне негіздесе де, тілдің табиғатын көрсете алмайтын сыңарезулік болады. Грамматиканың қай жерінде болса да мағына, форманың екеуін де естен шығармай отыру керек болатыны осыдан. Бұл, әрине, қиынырақ, бірақ осылай етпесе, дұрыс шықпайды.

Мағынаны да, форманы да, екеуін де ескеру керек деген – әр категорияның өзінің мағынасы мен формасын қабаттастырып, қатар алып отыру керек деген емес. Бір категорияның өзін мағынасына қарай бір таптастырсақ, одан кейін әр мағынаны формасына қарай тағы таптастырып алу немесе ретіне қарай, кейде формасына қарай бір таптастырып алып, онан кейін әр форманы мағынасына қарай тағы да бір таптастырып алу дұрыс. Тілдің табиғатына осы лайық.

Біз осылай етіп отырамыз. Біз мағынасына қарай, әуелі *айқындауыш* деп бір бөліп алып, онан кейін сол айқындауышты

формасына қарай тағы да тарау-тарауға айырып отырамыз. Формасына қарай алынған тарау-тараудың әрқайсысын оның ар жағында мағынасына қарай тағы да жік-жікке айырып отырмыз. Сөйтіп, біздің таптарымыз тілдің баспалдақтап өсетіндігіне лайық түрде сатылы таптастыру болып отыр. Бұрын бұлардың қай-қайсысын да бір қабат өлшей салған үстірт таптастырулар ғана болушы еді.

Тілдің өсуі ала-құла келеді. Бір жағы ілгері, бір жағы кейін жатады да, сөздің мағынасы мен формасының арасы да үздік-созық келеді. Сондықтан жалғыз мағынаға ие жалғыз ғана формаға сүйенген өлшеу, тіпті форма мен мағынаның екеуін қабаттастырып өлшеушілік – мұның қай-қайсысы да – тілді өлшеуге жарамай жүреді. Тіл қай жерде ондай өлшеуге сыймай қалушы еді де, қай жерде толмай қалушы еді. Осы кемшілікті қайталамау үшін, біз баспалдақтап таптастыру әдісін мақұл таптық.

Олай болғанда, айқындауыш мүшелердің бәріне ортақ қасиеті барлығына қарап, бұларды бір топқа иіріп, бір сөзбен атау керек болғанда, бұрынғы тұрлаусыз мүшелер деп, бір сөзбен атағанның өзі жетпейтін бе еді? Неліктен оған жаңа термин шығарып, айқындауыш деп атау керек болды?

Тұрлаусыз мүше деп атау – өз орнында, бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүше деп атаған жерде, жеткілікті болса болар, бірақ бұл арада жеткіліксіз болады. Өйткені бастауыш пен баяндауыш деген терминдер бұл мүшелердің тұрақты-тұрақсыздығына қарап емес, сөйлемде қандай қызмет атқаратындығына қарай қойған аттар. Сөйлемде баяндау қызметін атқарып тұрғанына қарай баяндауыш деп атағанымыз сияқты, басқа мүшелерді айқындап тұрғанына қарай айқындауыш деп атау дұрыс болады.

Қашан да, қайда болса да таптастырудың негізгі шарты – бір негізге құралған, бір өлшеумен өлшенген болу.

Мысалы, қатар тұрған екі ағаштың біреуін құлаштап өлшеп, бес құлаш екенін біліп, екіншісін қарыстап өлшеп, елу қарыс екенін біліп алып, онан кейін бұл екі санды қосып: «*Екі ағаштың ұзындығы елу бес қарыс*» деуге де, «*елу бес құлаш*» деуге де болмайды. Өйткені мұндағы *елу бес* деген сан бір өңкей өлшеулерден пайда болған қосынды емес, әртүрлі өлшеуден құралған.

Сондықтан бұл күйінде екеуін қосып, бір санмен атауға болмайды. Егер бұл екі ағаштың екеуі қосылғанда қандай ұзындық пайда қылатынын санмен көрсеткіміз келсе, не қарыстап қана, не тек құлаштап қана өлшеп немесе қарыштап өлшегенді құлашқа, болмаса, құлаштап өлшегеннен шыққан санды қарысқа айналдырып, бір өңкейлеп алып, сонан кейін ғана неше құлаш екенін немесе неше қарыс екенін айтуға болады.

Қай нәрсені өлшегенде де бір өңкейлеп алмай болмайды. Сөйлемде де осылай. Сөйлемнің бірқатар мүшесін мағынасына қарай атап тұрып, енді бірқатарын тұрақты-тұрақсыздығына қарай атаушылық жаңағы қарыс пен құлашты қосып жіберіп санаған сияқты болады. Осындай болмасын десек, бастауыш пен баяндауышты мағынасына қарай топтап, *айқындауыш* деп атаған жөн.

Қазақ тілінің бұрынғы грамматикаларында айқындауышты бірде үш топ қылып, бірде екі топ қылып көрсететіндігін жоғарыда айтып едік. Олардың таптастыруы неге дұрыс емес? Енді осыған келелік. А.Байтұрсынов бұларды *тек мағынасына* қарай айырған. Онда да қазақ тілінің өзі тудырған мағыналары емес, орыс тілінің мағынашыл грамматикаларындағы жіктеулерді әкеліп, өлшемей-шақтамай, қазақ тілінің мойнына қамытша кигізе салған. А.Байтұрсыновша сөйлемнің басқа бір мүшесін анықтап тұрған сөзді *анықтауыш* дейміз; толықтап тұрған сөзді *толықтауыш* дейміз, пысықтап тұрған сөзді *пысықтауыш* дейміз.

Міне, А.Байтұрсыновтың бар айтқаны осы ғана. Бұлардың әрқайсысының пормысында, басқа сөздермен қатынасуында қандай айырмашылық бар – оны А.Байтұрсынов сөз қылмайды. Сондықтан әлгідей қылып түсіндіру – анықтап тұрған болса – анықтауыш, толықтап тұрған болса – толықтауыш, пысықтап тұрған болса – пысықтауыш дейміз деп таптастыру «сыйыр дегеніміз – сыйыр» деп түсіндіргеніміз сияқты жалаңаш тавтология болады. Шынында, анықтаудың пысықтаудан, толықтаудан қандай айырмасы бар екенін А.Байтұрсыновтың өзі де түсіне алмаған. Осының кесірінен «Тіл-құралға» сүйенген мұғалімдер анықтауыш пен пысықтауыштың, пысықтауыш пен толықтауыштың арасын аша алмаушы еді. Үйткені бір сөздің өзі бір мағынада,

бір пормада тұрып-ақ бірде анықтауыш болып немесе бірде пысықтауыш, бірде толықтауыш болып саналушы еді. Мысалыға *жақсы* деген сын есім мен *екі* деген сан есімді алалық, *жақсы бала*, *екі бала* деген тіркестерде бұларды анықтауыш дейді. Ал *жақсы келдің*, *екі келдің* деген тіркестерде сол *жақсы* мен *екі*-нің өзін пысықтауыш дейді. Сонда анықтауыш пен пысықтауыштың ара-арасын олар, өздері мағынасында деп біледі.

Сол мағынасының өзін-ақ қарастыралық. *Жақсы* деген сөз *бала* деген сөздің мағынасын айқындағанда, *жақсы* мағынасында болып, *келдің* деген сөздің мағынасын айқындағанда, жаман мағынасында болып тұра ма? Немесе, *екі* деген сөз, *бала* деген сөзге қосылғанда, сан мағынасын беріп тұрып, *келдің* деген сөзге қосылғанда сан мағынасын бермей, түс мағынасын беріп тұра ма? Болмаса, *екі* деген санның мағынасын бермей, басқа бір санның мағынасын беріп тұра ма? – Жоқ, мұның екеуінде де *жақсының* да, *екінің* де мағыналары өзгерген жоқ.

Жақсы деген сөз *бала* деген сөзге қосылғанда, *бала* деген заттың жақсылығын *келдің* деген сөзге қосылғанда, келгендіктің жақсылығын, келу деген істің жақсылығын ғана көрсетіп тұр. Мұның екеуінде де жақсылықтан басқа мағына жоқ. Осы сияқты, *екі* деген сөз де *бала* деген сөзге қосылғанда, *бала* екеу екендігін, *келдің* деген сөзге қосылғанда, келудің екеу екендігін көрсетіп тұр. *Жақсылық* деген – сыпат, *екі* деген – сан, белгілі бір затқа жабысып қалған нәрселер емес. Бірде бір зат жақсы болса, екіншіде екінші бір зат жақсы болады. Адамның да жақсысы болатыны сияқты, малдың да жақсысы болады, істің де жақсысы болады. Оның мағынасы қандай нәрсені, қандай ұғымды сыпаттауына қарап, бірде жақсы, бірде жақсы емес болып кетпейді. Зат бол, іс бол – бәрінің де тек жақсы екендігін ғана көрсетеді. Осы сияқты, *екі* деген сөз белгілі бір санды ғана көрсетеді. Ол – бірде адамның саны, бірде келудің, кетудің, қысқасы, бір істің саны бола береді. Сондықтан ол санмен – бұл арада *екі* деген санмен, – санауға келетін ұғымдардың қайсысын айқындауына да бола береді. Баланы санайсың ба, бұзауды санайсың ба, біреудің келген-кеткенін санайсың ба, тіпті аспандағы жұлдызды санайсың ба? – бәрібір. Екінің сан мағынасына оның келер-кетері жоқ. *Бала* деген сөзге қосақталғанда да, *келдің* деген сөзге қосақталғанда

да, екі сөзі бір-ақ мағынада – сан мағынасында. Сондықтан оны зат есімді айқындаса да, етістікті айқындаса да, екеуінде де бір-ақ түрлі айқындауыш мүше деп түсінуге болады. Біздің грамматиктеріміз олай қылудың орнына, орыс тілінің заңына еліктеп, орыс тілінде *жақсы* мен *екі* деген сөздер бір жерде, өздерінің айқындалушы сөздермен жарасып, сын есім түрінде, енді бірде өз айқындауыштарымен морфология жағынан жараспай, наречие түрінде болатындығына қарап, бір жақсының өзін немесе бір екінің өзін екіге айырып, бір жерде анықтауыш, бір жерде пысықтауыш деген.

Қазақ сөздерін бұл негізбен таптастыра бастағанда мұнымен ғана қанағаттанбай, бұдан да әрі кетуге болар еді. Онда сол *жақсы* мен *екі* деген сөздің бір жерде еркек жынысты сөз, бір жерде әйел жынысты сөз екенін де айыру керек болар еді. Өйткені орыс тілінде бұл сөздер бір жерде *хороший*, *два*, бір жерде *хорошая*, *две* болып, анықталатын сөзінің ыңғайына қарап не еркек жынысты, не әйел жынысты болады. Соған қарап, біз де *жақсы жігіт* дегендегі жақсы еркек жынысты да, *жақсы қыз* дегендегі жақсы әйел жынысты деуге немесе *екі жігіт* дегендегі екі – еркек жынысты да, *екі қыз* дегендегі екі – әйел жынысты деуге болар еді. Әрине, бұл ғылым болмас еді, ойын болар еді. Өйткені мұнда сөздерді таптастырғанда әр сөздің өз басының ерекшелігіне қарай таптастырудың орнына, оны айқындалушы сөзінің түріне қарай таптастыру болып шығар еді.

Жақсы бала, *екі бала* деген мысалдарда айқындалушы – *бала*. Бұл – зат есім. Соған қарап, *жақсы*, *екі* сөздерін, өзінің не болғанына қарамастан, морфологияда – сын есім, синтаксисте – анықтауыш десек. *Жақсы келдің*, *екі келдің* деген мысалдарда айқындалушы сөз – *келдің* деген етістік болғандықтан, *жақсы* мен *екі* сөздерін өз басының не болғанына қарамай-ақ, морфологияда – үстеу, синтаксисте пысықтауыш десек, бұл ана, *жақсы жігіт*, *жақсы қыз* деген уақытта, өз басының белгілеріне қарай шешпей, қай жыныстың жақсылығын көрсетуіне қарап, өмірде бойына еркектік пен ұрғашылық бітіп көрмеген *жақсы*, *екі* деген сөздерді бір жерде еркек, бір жерде ұрғашы сөз деп айырған сияқты болар еді.

Сөзді былай таптастыруға болмайды. Айқындалушысы қандай сөз болғанына қарап, айқындауышты таптастыру – адасқандық.

Айқындауыштың өз басының қандай екендігіне қарап қана таптастыруға болады. Біз осылай етіп отырмыз.

Жақсы деген сөз бен *екі* деген сөз еркектің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? Әйелдің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? Немесе заттың я істің жақсы мен екеулігін көрсете ме? Онда біздің ісіміз жоқ. Осы жақсы, екі деген сөздердің өз басы қандай күйге түседі? – сонысына қарап қана, бірде сөйлемнің ана мүшесі, бірде мына мүшесі деп таптастырамыз. Дұрысы да осы болу керек.

«Тіл-құралда» бірімен-бірі шатасып жүрген мүшелер жалғыз анықтауыш пен пысықтауыш қана емес еді. Пысықтауыш пен толықтауыш та шатаса беруші еді. Қалтасынан түсті десек, *қалтасынан* деген сөз толықтауыш болып саналатын еді де, шалқасынан түсті десек, *шалқасынан* деген сөз – пысықтауыш болып саналатын еді. Екеуі де шығыс жалғаулы сөздер бола тұрып, сөйлемнің бір түрлі мүшесі болмай, әртүрлі мүшесі болып кетуші еді. Сондықтан мұндайлардың қайсысы анықтауыш, қайсысы пысықтауыш, қайсысы толықтауыш екенін айыру қиын еді. Қиын ғана емес, айырудың мүмкіншілігі жоқ еді. Олай ету мұғалімдерді, оқушыларды тек шатастыру үшін, сандалту үшін ғана болмаса, сөйлем мүшесін айырып білу үшін керегі жоқ еді.

«Тіл-құралдың» сөйлем мүшелерін айыруға өлшеу қылатын жалғыз құралы сұрау болатын. Сөйлемнің әр мүшесінің әртүрлі сұрауы болады деп түсіндіреді де, сонан кейін анықтауыштың сұрауы: *қандай?* пысықтауыштың сұрауы *қалай?* *нешік?* *қайтіп?* *неліктен?* *не үшін?* т.т. деп, сұрау болған жердің бәрін тізетін. Бұл сұраулар бірде мүшеге тура келсе, екіншіде екінші мүшеге тура келеді. Сондықтан сөйлем мүшелерін сұрауға сүйеніп қана айыра алмай, жұрттың басы қатушы еді. Мысалы, *тас үй* деген сөз тіркесінде *тас* деген сөз анықтауыш. «Тіл-құралда» мұны анықтауыш дейді. Бірақ «Тіл-құралдың» анықтауышқа арналған сұрауларының ішінде бұған лайық сұрау жоқ. Өйткені *тас* деген зат есім, зат есімнің сұрауы *не? кім?* дегендер ғана болады деп, «Тіл-құралдың» өзі жазады. Сондықтан *мынау не үй?* деп сұрап, оған: *бұл тас үй* деп жауап беруге де болады. Қазақ тілінде сөз таптарының бәрі де баяндауыш бола

алады. Сондықтан баяндауышқа сұрау болған жердің бәрін де беруге болады. Бірақ «Тіл-құрал» сөйлем мүшелерін айырарда қазақ тілінің өз заңына сүйенбей, басқа тілдерге арналған заңдарға сүйеніп, баяндауыштың жайын бұрмалап кеткен. Сондықтан «Тіл-құралша» тек сұрауға ғана сүйенсек, анықтауыш пен толықтауыш былай тұрсын, баяндауышты да тауып алуға болмайды. Өйткені бастауыштың сұрауы – *кім?* мен *не?* деп үйреткеннен кейін, *кім? не?* деген сұрауларға жауап болатын сөз тек бастауыш болу керек болады. Бірақ қазақ тілінде олай емес. *Мынау кісі. Мынау кітап* деген сөйлемдерде *кісі, кітап* деген баяндауыштар зат есім болғандықтан, *мынау кім, мынау не?* деген сұрауларға жауап болып тұр. Бастауыш пен баяндауыштың өзін «Тіл-құралда» осылайша шатастырып қойса, тұрлаусыз мүшелерге келгенде онан да жаман шатастырған. Өйткені бір сөздің өзі бірнеше түрлі сұрауларға жауап беруі мүмкін. Ал «Тіл-құрал» сұрауларды күні бұрын сөйлемнің әр мүшесіне үлестіріп қойғандықтан, «Тіл-құралша» бір сөздің өзі ана мүше де, мына мүше де бола беруге мүмкін. Мысалы, *Кітап оқығанда жарық сол жағынан түссін* деген сөйлемдегі кітап оқығанда деген мүшелерге әртүрлі сұрау қоюға болады: *не қылғанда? қайткенде? қашан?* дегендер сияқты; «Тіл-құралша» *қайткенде? не ғылғанда?* деген сұрауларға жауап болғандықтан, *оқығанда* деген сөз толықтауыш болу керек. Сонымен қатар, *қашан?* деген сұрауға жауап болғандықтан, сол оқығанда деген сөздің өзі мезгіл пысықтауыш та болу керек. *Оқуға барам* дегендегі *оқуға* деген сөз *қайда?* деген сұрауға да, *не үшін?* деген сұрауға да жауап бола алады. Сондықтан ол толықтауыш та, пысықтауыш та бола алады. «Тіл-құралша» істің мекенін көрсететін сөз мекен пысықтауыш та болу керек. Сонымен қатар, *кейде? неден? кімнен?* деген сұрауларға жауап болатын сөздер толықтауыш болу керек. Сондықтан *ауылдан келдім, қалаға барам* дегендегі *ауылдан, қалаға* дегендер *қайдан? қайда?* деген сұрауларға жауап болып, шыққан я мандайланған орынды көрсететін болғандықтан, мекен пысықтауышы да болу керек. Сонымен қатар, сұрауына қарай (*қайда? қайдан?*) толықтауыш та болу керек. *Әкем үйде* десеңіз, *үйде* деген сөз баяндауыш болады. Бірақ «Тіл-құралша» пысықтауыш та болады. Сөйтіп,

«Тіл-құралдың» жолымен сөйлем мүшелерін сұрауға ғана сүйеніп табамын десеңіз, шешілмейтін шиіе түйінге қаласыз.

Шонанов Телжанның жазған кітаптарында сөйлем мүшелерін айыру мәселесі «Тіл-құралдағыдан» оңайланбаған, қайта онан көрі де шатақты көбейтіңкіреген. Өйткені Телжан өзінің баяғы «Сырттан оқытатын техникум» деген, «Тіл дамыту» деген кітаптарында грамматиканы формашылдық жолына салмақ болған еді. Грамматика категорияларын белгілегенде мағынаны есепке алмай, тек формаға сүйеніп қана белгілемек болған еді. Осылай формашыл, сыңарезулікке түскенінің үстіне пормашыл грамматиканың басты-бастыларымен таныс болмағандықтан және қазақ тілінің өз формаларын жеткілікті түрде тексермей, басқа тілдердің формаларын негізге алғандықтан, бұл талабынан іс шықпаған еді. Осы күнгі 3-4 класқа арналған грамматикасында Телжан ондағы формашылдығының ізімен түгел кетіп отыра алмай, бір жағынан Афанасьев, Шопошниковтардың кітаптарына еліктеп, мағынашыл ағымға түсіп, оған бұрынғы формашылдығын қоса қабаттап, екеуін араластырып, қойыртпа жасап алыпты. Сондықтан сөйлем мүшелерін белгілегенде, бірде мағынашыл түрде, бірде формашыл түрде белгілеп, бір ізбен шыға алмай, адасумен болыпты. Кейде өзінің не айтып отырғанын ұмытып кетіп, бұрынғы «Тіл-құралдан» көргеніне де кетіп қалып, өзіне-өзі қайшы да соғып отырыпты. Бұл сөзіміз жалаңаш жала сияқтанып көрінбес үшін мысал келтірелік.

Телжан 3-4-кларстарға арнаған «Қазақ тілі» деген кітабының 16-17-18-19 беттерінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жайын түсіндірмек болған. Бірақ мұндағы түсіндіргені тұрлаусыз мүшелер емес, сұрауға жаттықтыру ғана болып шыққан. Өйткені кітабының атын грамматика деп атай тұрса да, шынында, грамматика қылып жазбай, бағыты теріс бақылау әдісімен жазып, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін бұл арада бақылаумен ғана тынған. Мұнда тұрлаусыз мүшелерді жіктемеген де, атын да қоймаған. Бұл кітаптың 59–60 беттерінде сөйлем мүшелерінің жайын сөз қылып, тұрлаусыз мүшелер анықтауыш және толықтауыш деген екі жікке айырылатындығын айтқан. Бұған қарағанда, Телжан бұрынғы пысықтауыш деп аталатын тұрлаусыз мүшені осы екеуіне теңеп, бөліп жіберген. Сөйтіп, «Тіл-құралдың» пысықтауыш деп атайтын мүшесін Телжан

керексіз деп, шығарып тастаған. Бірақ сөйте тұрып, сол кітабының 85-бетінде сөйлем мүшелерінің тұратын орындары жайында сөз қылғанда былай дейді: *«кімді? нені? деген сұрауларға жауап беретін табыс жалғаудағы толықтауыш, анықтауыштың тіке алдында тұрады. Қимыл пысықтауыш болмаса, баяндауыштың тіке алдында тұрады»* (34 жылғы басылуы, 85-бет. Мұндағы сөйлем мүшелерінің орындары жайында айтқан сөздерінің бәрі де дұрыс емес. Онысын бұл арада сөз қылмай қоя тұрып, *қимыл пысықтауыш* дегенін ескерсеңіз, Телжанның өзіне-өзі қарсы келгенін байқауға болады. Өйткені ол *пысықтауыш* деген болады деп, еш жерде де жазбайды. Тұрлаусыз мүшелер не анықтауыш, не толықтауыш қана болады дейді. Сөйтіп отырып, бұл арада *қимыл пысықтауыш* дегенді қайдан әкелгенін, кім білсін? (әрине, оны «Тіл-құралдан» алғанын айтып жатудың да қажеті жоқ қой).

Енді Телжанның анықтауыш пен толықтауышты қалай түсіндіргеніне келелік. Кітабының 59 бетінде былай деп жазады: *«Сөйлем басқа мүшелерінің белгісін, санын, сан ретін анықтайтын сөзді анықтауыш дейді»*.

Анықтауыш қандай? қалай? қайтін? не қылған? неше? (қанша?) ненің? нешінші? қай? (қайсы?) деген сұрауларға жауап береді. Көбінесе сын есім анықтауыш болады». Кітабының 60-бетінде толықтауыш жайын әңгіме қылып келіп, былай дейді: *«Баяндауышты толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш дейді. Толықтауыш септеу сұрауларында (неге? кейде? қайда? неден? кімнен? қайдан? кіммен? қашан? нені? кімді? кімде? неде? қай кезде?) жауап береді. Толықтауыш сөйлемде баяндауышпен байланысты»*.

Кәне, бұдан не көреміз? Бұдан Телжанның жазылмайтын шырғалаңға түскенін, өзі түскенімен тұрмай, бүтін оқушыларды, оқытушыларды қоса түсіргенін көреміз. Өйткені анықтауышты бір түрлі, толықтауышты бір түрлі өлшеумен белгілеген. Анықтауышты мағынасына қарай (сөйлем мүшелерінің белгісін, санын, сан ретін анықтайтын сөз деп) белгілейді де, толықтауышты олай қылмай, сөйлемнің қай мүшесімен байланысатынына қарай белгілейді (баяндауышты толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш дейді деп). Бір сөздің өзі әрі баяндауышпен байланысып, әрі баяндауыштың белгісін, санын,

сан ретін (сан реті деген саны болмай ма екен?) көрсетіп тұрса, Телжанша, ал сөз анықтауыш та, толықтауыш та болу керек. Өйткені белгісін, санын көрсететін сөз анықтауыш болу керек те, баяндауышпен байланысқан сөз толықтауыш болу керек. Сондықтан *жаяу келдім, екі келдім* дегендегі *жаяу* мен *екі*, келудің *белгісі* мен *санын* көрсеткендіктен, анықтауыш болу керек. Сонымен қатар, *келдім-мен* (баяндауышпен) байланысып тұрғандықтан, толықтауыш та болу керек.

Кәне, енді қалай адаспасақ болады? Бұл шатағын жеңілдетпек болып, Телжан жәрдемге сұрауларды алып келді. Бірақ сұраудың ұшы-қиыры жоқ қой. Сондықтан сұраудың бәрін келтіре алмаған. Мысалы, *неліктен? нендей?* сияқты сұраулардың көбі жоқ. Сондықтан *құстай ұшады* дегендегі *құстай* деген сөз, *күн ыстық болғандықтан, біз суға түстік* дегендегі *болғандықтан* сияқты сөздерді анықтауыш пен толықтауыштың қайсысына қосатынын Телжанның өзі білмесе, ешкім де білмейді. Өйткені бұлар анықтауыш деуге де, толықтауыш деуге де сия береді (әрине, Телжанша). Телжанның өзі кітабының 75-бетінде *күн ыстық болғандықтан* дегенді анықтауыш бағыныңқы деген. Сұрауына қарасақ немесе септеуіне қарасақ, бұл да шығыс жалғаулы сөз сияқты. Толықтауышты түсіндіргенде септеу сұрауларына жауап береді дей тұрып, септеудің бірі болған ілік жалғаудың сұрауын (кімнің? ненің?) анықтауыштың белгісіне апарып қосқан. Сондықтан *біздің мектеп* дегендегі *біздің* деген сөз, Телжанша, анықтауыш та, толықтауыш та бола береді. Өйткені *кімнің? ненің? қай?* деген сұрауларға жауап берсе, анықтауыш болады дейді. *Біздің* деген сөз бұл арада *қай?* деген сұрауға жауап болып тұр. Сондықтан ол Телжанша анықтауыш болу керек. Сөйте тұрып, ол сілтеу сұрауларына жауап берсе, толықтауыш болады дейді. Бұған қарағанда, *біздің* деген ілік жалғау болғандықтан, толықтауыш та болу керек (Шынында, Телжанның өзі ілік жалғаулы сөздің қай жерде қандай сұрауға жауап болатынын онша айыра алмайтын болса керек, өйткені кітабының 17-бетінде *біздің мектеп* дегендегі *біздің* деген сөздің сұрауын *қай?* деп түсіндіреді де, келесі 18 бетінде *біздің колхоз* дегендегі *біздің* деген сөздің сұрауын *кімнің* деп түсіндірмейді).

Телжанның кітабының айтуына сүйенгенде, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін табудың өзі тұрлаусыз. Мысалға толықтауышты алалық. Телжанша, толықтауыш баяндауышпен байланыста болу керек. Бұл – бір! Екінші, септеу сұрауларына жауап беру керек. Бұл септеу сұрауларының ішінде ілік жалғау жоқ-ақ болсын. Кәне, осының бәрін де дұрыс деп-ақ танылды. Сонда осы өлшеумен толықтауышты табуға болар ма? Мәселен, бір сөз септеу сұрауларына жауап бере тұрып, өзі баяндауышқа байланысты болмаса қайтеміз? Онда мұны анықтауыш демекпіз бе, толықтауыш демекпіз бе? Телжанның кітабында бұған жауап жоқ. Ал бұл мүмкін нәрсе. Өйткені қазақ тілінде септеу сұраулары тек баяндауышқа байланысты сөзде ғана болмай, басқа жерде де ұшырап отырады. *Мен сенен бұрын келдім* дегенде, *сенен* деген сөздегі шығыс жалғау баяндауышқа байланысты емес, баяндауыш болмай тұрған *қарсы* деген сөзге байланысты. *Маған тиісті жұмысты бөліп қой!* дегендегі *маған* деген септеулі сөз баяндауышқа байланысып тұрған жоқ, тиісті анықтауышқа байланысты тұр. Кәне, осылардағы *сенен*, *үйге*, *маған* деген септеулі сөздерді, септеу сұрауларына жауап береді деп, толықтауыш деуіміз керек пе? Жоқ, баяндауышқа байланыспай тұр деп, толықтауыш емес дейміз бе? Онда бұлар қай мүше болмақ? Шешілмейтін шырғалаңға түскен дейтін осы болады.

Кәне, бұрынғы грамматикалардың, оның ішінде А.Байтұрсынов пен Т.Шонанов грамматикаларының тұрлаусыз мүшелерді айыру жөнінде шырғалаңға түсу себебі неліктен?

Оның себебі:

1. Қазақ тілін өз заңымен қарастырмай, басқа тілдердің заңдарын, дұрысында, заңдары емес, басқа тілдер жайында жазылған кітаптардың сөздерін солайымен көшіріп әкеліп, қазақ тілінің алдына төге салғаннан;

2. Сөйлем мүшелерін тек сұрауына қарай ғана айыруға болады деп сеніп, сұрауларға көтере алмайтын жүк артқаннан;

3. Оның үстіне, Телжанда принципсіздік, бір ізбен жүрмеушілік бар. Сөйлем мүшелеріне қоятын саны бірыңғай болмай, біреуіне бір өлшеу, екіншісіне екі өлшеу алып, қарыстап өлшегенді құлаштап өлшеген санға қосып, былықтырып жіберген. Сондықтан толықтауышқа қойған критерийі анықта-

уышқа да келетін болып, анықтауышқа қойған критериіне толықтауыш та сыйып кететін болып шыққан. Осының бәрі қосылып, оқушылар мен оқытушыларды шырғалаңға салған.

Біз бұл жолмен кете алмадық. Оқушылар мен оқытушыларды шырғалаңға салғымыз келмеді. Сондықтан тұрлаусыз мүшелерді топтастырғанда, соқырға таяқ ұстатқандай анық критерий беру керек болады.

Біз әуелі сөйлем мүшелерін мағынасына қарай таптастырдық. Бұл жағынан сөйлем мүшелері: *бастауыш*, *баяндауыш*, *айқындауыш* деген үш топқа айырылады. Бастауыш пен баяндауыштан басқа мүшелердің бәрін де айқындауыш деп атадық. Онан кейін айқындауыш мүшелерді айқындауыш сөздерге *қалайша*, *қандай* амалмен байланысатынына қарай, екі ірі жікке айырдық: жалғаусыз, тура күйде тұрып-ақ айқындауыш болғандарын анықтауыш дедік; жалғау не жалғауыштың күшімен басқа бір сөзге жетектеліп, соны айқындап тұрған болса, ондайларын толықтауыш дедік. Сондықтан мұның алдыңғысы тура айқындауыш, соңғысын бұрма айқындауыш деуге де болатын еді. Бірақ біз бұрынғы қолданылып жүрген терминдерді тастамай-ақ қоялық деп, алдыңғысын анықтауыш, соңғысын толықтауыш деп атап отырмыз.

Міне, осы арасын жақсы түсіну керек. Біздің *анықтауыш* деген терминіміздің бұрынғы анықтауыш жайындағы ұғыммен, біздің толықтауыш деген терминіміздің бұрынғы толықтауыш жайындағы ұғымымен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Өйткені біз анықтауыш, толықтауыш деп атағанда, анықтайтын не толықтайтын болғаннан емес, тек даяр тұрған көне терминді жаңа мағынамен алып отырмыз. Біз ондай мағынамен анықтауыш не толықтауыш деп отырғанымыз жоқ. Мағына жағынан мұның екеуі де айқындауыш. Сондықтан біздің анықтауыш, толықтауыш деген терминдерімізді бұрын Байтұрсыновтағы, болмаса Шонановтағы анықтауыш, толықтауыш дегендермен шатастырмау керек. Бұрынғы грамматикалардың анықтауыш дегендерінің бірқатары бізде толықтауыштың қатарына қосылып кетіп отыр. Мәселен, ілік жалғаулы сөзді Байтұрсынов та, Шонанов та анықтауыш деген еді. Біз жалғаулы сөздің бәрін де толықтауыш деп атағандықтан, ілік жалғаулы сөздерді де толықтауышқа қосып отырмыз. Сөйтіп, бізде *аттың жалы* дегендегі *аттың*

деген сөз толықтауыш болып саналады. Байтұрсыновта бірде пысықтауыш, бірде толықтауыш деп саналатын. Шонановтың толықтауыш қатарына қосылатын сөздердің бірқатары бізде анықтауыш болып кетер еді. Мысалы, *бүгін келдім* дегендегі *бүгін* деген сөзді А.Байтұрсынов пысықтауыш (мезгіл пысықтауыш) дейді де, Шонанов толықтауыш дейді. Біз мұны анықтауышқа қосып отырмыз. Өйткені бұл жалғаусыз сөз. Қай сөздің жалғауы, жалғауышы бар, қай сөздікі жоқ екендігін жұрттың бәрі де көре алады. Бұдан ешкім де шатаспайды. Олай болса, анықтауыш пен толықтауышты жаңа грамматикаша айырудан да ешкім шатаспақ емес.

Қазақ тілінде табыс жалғау мен ілік жалғау кейде жалғанбай, тасаланып тұрады; барыс, шығыс жалғауларда да тасалану болады, бірақ бұл сирек кездеседі. Мысалы, *хат жаздым*, *қала мектебі* дегендегі *хат* деген сөз табыс септеулі, *қала* деген сөз ілік септеулі сөздер. Толық күйінде бұлар *хатты жаздым*, *қаланың мектебі* болар еді. Олай болмай, алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау тасаланып тұр. Сондықтан осындағы *хат*, *қала* деген сияқты, жалғаулары тасаланып тұрған сөздер де жаңа грамматикаша толықтауыш болады. Мұндай тасаланып тұрған жалғауды тауып алу да қиын емес. Тура күйде сияқтанып тұрған сөздердің ілік не табыс жалғаулары бар-жоғын білу үшін, мұндай жетек сөздердің жетекшісі мен аралығына басқа бір сөз салып байқауға болады. Мысалы, *хат* деген сөз бен оның жетекшісі *жаздым* деген сөздің аралығына *бүгін* деген сөзді қыстырсақ, *қала* деген сөз бен *мектебі* деген сөздің аралығына *үлгілі* деген сөзді қыстырсақ, алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау бар екендігі анықталады. *Хат бүгін жаздым*, *қала үлгілі мектеп* деп айтуға болмайды. *Хатты бүгін жаздым*, *қаланың үлгілі мектебі* деп қана айтуға болады. Өйткені табыс жалғау мен ілік жалғау жетекші сөзге жалғас тұрған жетек сөзде ғана тасаланып тұра алады. Бұлардың осы жалғас тұрғандығын бұзып, арасына сөз салсақ, жалғауы жарыққа шығады.

Міне, осындай орындарда табыс жалғау мен ілік жалғаудың, бірінде шығыс жалғау мен барыс жалғаудың тасаланып тұра алатындығын ғана ескеру керек.

Сөйтіп, жаңа грамматикада анықтауыш, толықтауыш делінген категориялар мағынасына қарай жіктеуден туған емес, сөздердің бір-бірімен байланысу амалына, екінші сөзбен айтқанда, сыртқы белгісіне қарай ғана жіктелгеннен туған таптар. Бірақ бұған қарап, біздің таптастыруымыз тек форма жағына қарай таптастыру екен деп түсінуге болмайды. Өйткені бұл біздің таптастыру басқышымыздың бір сатысы ғана. Мұның ар жағында анықтауыштардың өзін бірнеше, толықтауыштардың өзін бірнеше тапқа айырып, онда да жалғасу амалына қарай айырып алып, онан кейін тағы да әр амалдың беретін мағынасына қарай тағы таптастырамыз. Сонымен, біздің таптастыруымызда сөйлем мүшелерінің мағынасы да, формасы да ақсамайтын болады. Барлық айырмасы – тек сол бұрынғылар не тек мағынаны есепке алып, не тек формасына қарап, немесе екеуін сапырылыстырып таптастыратын болса, біз мағынаны да, форманы да түгел ескере отырып, оның үстіне принципті араластырып былықтырмай, баспалдақтап таптастырамыз. Соның арқасында бұл таптастыру әрі түсінуге оңай, әрі тілдің табиғатына лайық болып шығып отыр.

III. Шылаулар

Қосымша. Қосалқы. Үстеу. Жалғау. Жалғауыш

Бұрынғы грамматикалардан жаңа грамматиканың бір айырмашылық жері – бірқатар терминдерінде. Бірде бұрынғы терминдердің орнына басқа, жаңа термин алынған. Бірде бұрынғы терминдерді бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада қолданған. Енді бірде бұрынғы терминнің орнына емес, жаңа ұғымдарды айтатын жаңа терминдер пайда болған.

Кане, неліктен бұлай болды?

Бұрынғы жұрнақ деген терминнің орнына үстеу деген термин алынған. Бұрынғы үстеу деген термин, бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада, бұрынғыша айтқанда, жұрнақ мағынасында алынған. Онан кейін, бұрынғы қосалқы дейтін терминді бұрынғы өз мағынасында қолдана отырып, оның үстіне, бұрын қосалқы қатарына қосылмайтын бірқатар сөздерді

де енді қосалқы деп атандырған. Онысын, бұрынғы грамматикаларда жоқ **дәйек қосалқы**, **аяқ қосалқы** деген таптастырулар пайда болған. Сонымен қатар, бұрынғы бірде **демеу**, бірде **жалғаулық**, бірде үстеу қатарына қосылып жүрген бірқатар сөздер жаңадан **жалғауыш**, **үстеуіш** атанған. Бұлайша «өзгерту» неге керек болды? Мұның бұрынғыдан нендей артықшылығы бар? Осыған келелік.

Үстеу. Бұрын «Тіл-құралда» үстеу атанып, онан кейінгі грамматикаларда бірде ұшырап, бірде ұшырамайтын сөз таптарын байқап қарасақ, бір сөз табына сыйысатын нәрселер емес екен. Мысалы, анау **айқындауыш мүшелер** мәселесінде айтылып кеткен, «*жақсы*», «*екі*» сияқты сөздерді бір жерде бір сөз табына, екінші жерде екінші сөз табына қосқандықтан бұлар бірқатар орында үстеу деп те аталған. Бұрын «жақсы бала» дегендегі «*жақсыны*» сын есім деп, «*екі бала*» дегендегі «*екіні*» сан есім деп тұрып, «*жақсы келдің*», «*екі келдің*» дегендегі «*жақсы*» мен «*екіні*» **сын есім** ия **сан есім** демей, үстеу деуші еді. Мұнысы, әрине, дұрыс емес еді. Өйткені «*жақсы*» сөзі бір-ақ түрлі сөз табы бола алады да, бір өзі екі бірдей тапқа жата алмайды. Бір мал тек сиыр ғана немесе тек жылқы ғана бола алады да, әрі сиыр, әрі жылқы бола алмайды. Сол сияқты «*жақсы*» деген бір сөз әрі **сын есім**, әрі **үстеу**, «*екі*» деген бір сөз әрі **сан есім**, әрі **үстеу** бола алмайды. Олай болса, «*жақсы*» деген не **сын есім** ғана, не **үстеу** ғана, немесе басқа бір сөз табы ғана бола алады. «*Екі*» деген де не тек **сан есім**, не тек **үстеу**; не басқа бір сөз табы ғана бола алмақ. Оның қайсысы екендігі жөнінде таласып жатудың қажеті де жоқ қой деймін. «*Жақсының*» **сын есім** екендігі, «*екінің*» **сан есім** екендігі даусыз ғой деймін. Сондықтан «*жақсы*» мен «*екі*» сияқты сөздер үстеу категориясынан шығып қалады.

Онан кейін, «*ең*», «*нақ*», «*тым*» дегендер сияқты сөз мүшелерін «Тіл-құрал» үстеу табына жатқызған. **Үстеудің** ішінде бұларды **нықтаулық үстеу** деп атаған. «Тіл-құралдың» **үстеу** табына қосқан сөздерінің барлығын алып қарағанда, мұның **үстеу** деп отырғаны – орыстың «**наречие**», ғылым тілімен айтқанда – **адвербиум** дейтін категория сияқты. Олай болса, бұл сөйлем мүшесі бола алатын сөз табы. Мысалы, орыс тіліндегі (*очень*), (*точно*) сияқты формалар осындай **наречие** болады да,

өзі сөйлем мүшесі болады. «Тіл-құралдың» да үстеу деп атаған сөздерінің көпшілігі, мысалы, «жақсы», «екі», «мана», «шалқасынан» деген сияқтылардың бәрі де сөйлем мүшесі бола алатын сөздер. Ал мына **нықтаулық үстеу** деп аталып отырған «тым», «ең», «нақ» сияқтылар сөйлемде өз алдына мүше бола алмайтын, тек басқа бір түбір сөзге, онсыз да мүше болып тұрған сөзге қосылып қана жүре алатын нәрселер. Сөйлемге мүше бола алмайтын сөз мүшелерін сөйлемге мүше бола алатын сөз таптарымен теңестіруге болмайды. Бұлар басқа сөздерге қосақталып қана жүре алатын «Тіл-құралдың» өзінде де қосалқы деп аталған, тапқа тиісті нәрселер болып шығады. Сондықтан үстеу категориясынан бұлар да шығып қалды.

«Тіл-құралдың» үстеу деп атаған сөздерінің бірқатары, мәселен, «сайын», «таман», «есе», «арқылы» сияқтылар әуелі-ақ «Тіл-құралдың» өзінде бір жерде үстеуге қосылса, екінші жерде жалғаулықтарға, үшінші жерде демеулерге қосылған. Сөйтіп, бұларды қандай категорияға қосқанын «Тіл-құралдың» өзі де біле алмай, шатасқан. Сондықтан бұларды бірде **үстеу**, бірде **жалғаулық**, бірде **демеу** деген. Әрине, бұлай болуының мүмкіншілігі жоқ. Бұлар не **үстеу**, не **жалғаулық**, не **демеу**, немесе басқа бір нәрсе ғана бола алады. Бұлар тұрған орны жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да, қай жағынан да бізде **жалғауыш**, **үстеуіш** деп аталған. «Тіл-құралда» әр жерде әртүрлі аталып жүрген топқа жататын сөздер екен. Солай болғансын, үстеу табынан бұлар да шығарылады. А.Байтұрсыновтың **үстеу** деп атаған сөздердің бірқатары – **көсемшелер** де, енді бірқатары – **септеулі есімдер**. Әрине, бұларды да өз үйіріне қосу керек болды. Сонымен, **үстеу** қатарынан бұлар да шығып, өзінің дағдылы қалыбынша, бірде **көсемше**, бірде **есім** болып жөніне кетті.

Сөйтіп, А.Байтұрсыновтың **үстеу** деп атаған категориясында қалып қойған сөздер «мана», «әлгі», «енді», «кешкі» сияқтылар ғана болды. «Әрі», «бері», «жоғары», «ілгері», «кейін» сияқты сөздер де осы қатарға қосылады.

Кане, бұл сөздерді қалай деп атау лайық? Біздіңше, **үстеу** деп атаудың түк мәнісі жоқ сияқты. А.Байтұрсыновтың **үстеу** деп атағаны – орыстың **наречие** дегенін (қазақшалағанда,

сөздің үсті деген сөз) тікелей аударылып алған ғана болады. Орыстар да бұл терминді жасағанда мұнымен атаған категориясының сырына түсінгендіктен емес, Байтұрсыновтарша, бұрынғы латын, грек грамматиктерінің терминдерін сол күйінде аударып салған болатын. Орыстың **наречие** дегені – латынның (адвербиум), гректің (епиррема) дегендерінің тура аудармасы болатын. Бірақ ол ескі грек, латын грамматиктері қаншама ерте заманда болып, қаншама аңқау да болса, бұл терминді тауып қойған деуге болады. Өйткені латында етістікті **вербиум**, гректе **рема** дейді. Бұл **вербиум**, **рема** деген сөздердің өзі, жай қолдануда **сөз**, **сөйлеу** деген мағынада болады. **Адвербиум**, **епиррема** деген сөз таптары етістікке байланысты ғана сөздер болғандықтан, оларды етістікке тән сөздер деп атаған. **Адвербиум**, **епиррема** етістіктің жанындағы деген сөз. Орыстар да соларға еліктеп, алғашқы әзірде етістікті **речь** (перь) деп атаған. Ал, мына **адвербиум**, **епиррема** деген сөздерді **наречие** – «етістікті жамылған», «етістіктің үстіндегі» деп атаған. Орыстың осы күнгі **глагол** деген терминнің өзі де ескі славян тілінде «сөз» деген сөз. Сөйтіп, орыстар да, латын, грек грамматиктері де терминді адасып қоймаған, біліп қойған. Бірақ олардың терминін қазақ тіліне аударғанда түбірін аудармай, тек жалғауын аударып, не (*на*) деген предлогін ғана аударып, үстеу дей салуды тауып қойған ат деуге болмайды. Әр категорияны атайтын термин сол категорияның өзін бірқатар түсіндіріп тұра алғандай болу керек. Мұндағы үстеу еншісіне тиген категория етістікпен аталатын істің не мезгілін, не мекенін көрсететін сөздер. Сондықтан бұл мағынаны үстеу деген термин бере алмайтын болды. «Әр нәрсені өз атымен атау керек» дейтін орыс халқының жақсы мақалы бар. Біз де бұл категорияны өз атымен атағымыз келіп, келіндерше «көз жақсым», «төре жігіт» деп атты бұрып қойған А.Байтұрсыновтың әдісін тастап, бұларды **мезгіл-мекен есім** деп атадық. Өйткені бұл сөздер әуелі-ақ қосалқы емес, қосымша емес, *түбір сөздер*. Түбір сөздер екі-ақ түрде: не **есім**, не **етістік** қана бола алады. Ал бұл сөздер **етістік** емес, **есім** сөздер. **Есім** болса, ол не **заттың есімі**, не **сыпаттың есімі**, не **санның есімі** – әйтеуір осындай бір белгілі заттың, не **құбылыстың есімі** болмақ.

Кане, бұлар ненің **есімі**?

Бұлардың «мана», «кеше», «ертең» сияқтылары **мезгілдің есімі**, жоғары, ілгері сияқтылар **мекеннің (орынның) есімі**. Сондықтан бұларды жасырмай, өз атымен атап, **мезгіл-мекен есім** деу дұрыс болады. Осылай атадық.

Сонымен, **үстеу** дегеннің еншісіне тиетін еш нәрсе қалмады. Бұл термин босап қалды. Енді мұны қосалқы бір орында жұмсау керек болды. Бұған қандай орын қолайлы еді? Біздіңше, бұған бұрынғы **жұрнақ** деген терминнің орны қолайлы. Сондықтан **жұрнақ** деген терминді тастап, оны **үстеу** деп атадық.

Ал **жұрнақтың** не жазығы бар? **Үстеу** босап қалса, босап қалсын. Оны солай, бос тастап-ақ, бұрынғы **жұрнақ** деген терминімізді өзгертпей, сол бойымен қолданып жүре беруге болмайтын ба еді?

– Болмайтын болды. Әуелі-ақ, **жұрнақ** деген терминнің өзі түсініксіз болды. Екінші, түсінгеннің өзінде де, **жұрнақ** деген сөздің мағынасы бұл атап отырған категорияға жоламайтын болды. **Жұрнақ** деген – қазақ тілінде ескіден қалған, ескі уақыттағы түгел бір нәрсенің бір сарқыншағы, қалдығы деген мағынада. Ал мұның жаңа грамматикада **үстеу** деп аталып отырған қосымшаларға қандай жуықтығы бар? Ешбір жуықтығы жоқ. Мүмкін, бұл атты қойғанда, А.Байтұрсынов басқа бір нәрсе ойлаған болар. **Жұрнақтар** бұрынғы кезде түбір сөздер болған. Ол түбір сөздер басқа түбір сөздердің шылауында жүре-жүре тозып, мүжіліп, бұрынғы кейпінен айырылған. Сондықтан ол бұрынғы түбір мағынасында, түбір орнында қолданылудан қалып, тек түбірлі сөзге қосымша болып қосылып қана жүретін болған. Сондықтан **жұрнақ** дегенді бұрынғы түбір сөздердің қалдығы, жұрнағы деген ұғымда осындай тарихи ұғымда алып, қосымшаның белгілі бір түрін атаған болар. Бұған, әуелі-ақ, біздің күмәніміз бар. Өйткені «Тіл-құрал» шыққан әзірде қазақ тілінің қосымшалары тексеріліп, олардың бұрынғы түбір төркіні табылған жоқ еді. Сондықтан ол кезде жұрнақтардың түбірдің жұрнағы екендігін А.Байтұрсынов біле қойды деуге аузымыз бармайды.

Тіпті біле қойғанда да, осы негізге сүйеніп қосымшаның бір тарауының атын **жұрнақ** қойғанда да, осының өзінде де **жұрнақ** деген термин өз атын атамайды. Өйткені бұрынғы кезде түбір

болып, бірде азып, мүжіліп барып, шылаулыққа айналған нәрселер жалғыз жұрнақтар ғана емес. **Жалғаулар** да, қосалқы болған жердің бәрі де бір кездегі түбір сөздердің жұрнағы (қалдығы). Олай болғанда **жұрнақ** деп қосымшаның тек бір түрін атамай, бүтін қосымша болған жердің, қысқасы, **шылау** болған жердің бәрін атау керек еді. Қосымшаның «Тіл-құралда» **жұрнақ** деп аталған тарауының ала-бөле, өзгеден өзгеше сарқыншақ, өзгеше қалдық, өзгеше жұрнақ болатын еш нәрсесі де жоқ. Сондықтан бұл термин, **жұрнақ** деген термин, жұрнақтың өзгешелігін, басқа қосымшадан басқалығын ашып бере алмайды. Бұл – бір.

Екінші, бұрынғы **жұрнақ** деп аталған қосымшаларды **үстеу** деп атау қолайлырақ болды. Өйткені бұл қосымшалардың атқаратын қызметі – өзі жалғанған түбірге тек жаңа мағына үстеу ғана. Қосымшаның басқа түрлері де бар. Олардың атқарып тұрған қызметі – тек мағына үстеу ғана емес, өзі жалғанып тұрған түбірлі сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру, басқа бір сөзбен жалғастыру. Сөйтіп, барлық қосымша болған жер екі түрлі қызмет атқаратын болып, сонысына қарай, екі түрлі жікке айырылады.

Бір түрі – өзінің жалғанған сөзіне жаңа мағына үстейді де қояды.

Екінші түрі – жаңа мағына үстегеннің үстіне, ол сөзді басқа бір сөзбен байланыстырады.

Осы соңғы түрі қашаннан қазақ грамматикаларында **жалғау** делініп келген. Бұл аты затына жанасады да. Сондықтан оны өзгертудің, орнына басқа термин алудың ешбір қажеттілігі де, қолайлылығы да жоқ. Оны біз де өзгертпей жалғау деп атадық.

Ал ана екінші түрін, өзінің жалғанған түбіріне тек мағына үстеп қана қоятын түрін, жұрнақ деп атағаннан гөрі, осы мағына үстейтіндігін көрсету үшін **үстеу** деп атау, әрине, қолайлы. Осыны ескеріп, жұрнақ деген терминнің қолайсыздығын ойлап, оны алып тастап, босап қалған **үстеу** деген терминді осы жұрнақтың орнына бердік. Сөйтіп, қосымша екі түрлі болатын болды да, оның бір түрін **жалғау**, бір түрін **үстеу** деп атадық.

Екі термин бір категорияның екі тармағы болғандықтан, екеуінің егіздігін көрсету үшін, екеуінің грамматика, морфология жағынан формылануы да бір түсті болғаны өте қолайлы көрінді.

Жалға деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше түріне айналдырып, **жалғау** деп алғаннан кейін, бұл егіздің екінші сыңарына қойылған атты да осы түрде *үсте* деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше қалыбына салып, **үстеу** деп атау лайықтырақ көрінді.

Бұл терминді **үстеу** деп атаудың тағы да бір қолайлы жері бар. Бұрынғы бірде **демеу**, бірде **жалғаулық**, бірде **үстеу** деп, жігін аша алмай, бірде олай, бірде бұлай аталып жүрген бірқатар сөз мүшелерін байқап қарасақ, бұлардың бәрі де өз бетімен жұмсалуға жарамайтын, тек түбір сөзге қосақталып қана жүре алатын, осылай қосақталғанда ғана белгілі мағына алып, пайдаға асатын сөздер екен. Бұларды бұрынғыша **қосалқы** деп атадық.

Сөз мүшелерін жалпы алып таптастырғанда, екі түрлі мүше болады. Оның бірін – дара өзі тұрып та белгілі мағына бере алатын; басқа, өздігінен пайдаға аспайтын мүшелерді ертіп алып та мағыналы бола алатын, сөйлем ішінде сөйлемнің белгілі бір мүшесі бола алатын сөз мүшелерін **түп мүше** немесе қысқартып, **түбір** деп атадық.

Бұл термин де бұрынғы өз орнында.

Екінші түрлі сөз мүшелері, түбіршілеп, өздігінен пайдаға аса алмайды екен; тек түбірге жамалып, жалғанып қана, түбірдің шылауында тұрып қана белгілі мағына шығара алады екен. Бұлардың осы қасиетіне қарай, **жамау мүше** немесе **шылау мүше** деп атадық. Шылау деген термин де біз жасаған емес, бұрыннан бар-ды.

Бұл шылау мүшелерінің өзі құрылысына қарай екі ірі жікке айырылады.

Оның бірі – өздігін сонша жоғалтқан, түбірдің маңынан аулақ кете алмай, түбірге қабысып қана тұра алады. Оның үстіне, түбірдің соңғы буынындағы дыбыстардың ықпалына қарай, дыбыс құрылысы өзгеріп, бірде жуан, бірде жіңішке болып, бірде үнді, бірде үнсіз болып өзгеріп отырады екен. Бұлардың көбісінде жуандық-жіңішкелік, үнді-үнсіздік жағынан тұрақтылық жоқ. Түбірдің ауанымен бірде жуандап, бірде жіңішкеріп, бірде үнденіп, бірде үнсізденіп отырады екен. Осы қасиеттерінің себебінен бұлар түбірге өте тығыз байланысқан шылаулар болады екен. Міне, осы шылауларды **қосымша** деп атадық. Атқаратын

қызметіне қарай қосымшаны екі айырып, бір түрін **жалғау**, бір түрін **үстеу** деп атағанымызды әлгіде де айттық қой.

Шылаулардың енді бір түрі қосымшалардай азып жетпеген. Сондықтан бұлар өздігін сақтанқыраған. Сондықтан бұлар түбір мүшеге қосымшадай қатаң жабыспай-ақ, аулағырақ та тұрып алады екен. Бірқатары түбірдің алдында, бірқатары түбірден кейін, кейін болғанда, қосымшалардан да кейін тұра алады екен. Оның үстіне бұлардың дені қосымшаларша түбірдің дыбыс ықпалына көндігіп болмаған, сондықтан олар жуандық-жіңішкелік жағынан, көбіне түбірге ермейді екен. Бұлардың енді бір айырмашылығы – қосымшалардың бәрі де түбірден кейін ғана тұра алатын болса, бұлардың бірқатары түбірден ілгері де тұра алады екен. Оның үстіне, мұндай **шылаулар** осы күнде де жасалып жатады екен. Жасалғанда түбір сөздердің бірқатары өзінің негізгі мағынасынан ауысып, шылау мағынасына бейімделіп кетеді де, бара-бара түгелімен шылау болып кетеді екен. Бірақ бұлардың бәрі бірдей шылаудың бар мінезіне түсе бермейтін көрінеді. Мәселен, түбірлер қосымша жалғай алу керек те, **шылаулар** қосымша жалғай алмау керек. Осылай бола тұрып, қайсібір шылаулардың қосымша ертіп алатыны да бар. Мысалы, *сияқты*, *дәл* деген шылаулар *сияқтылар*, *дәлдеу* болып қосымша ертіп алады. Міне, осы қасиеттері шылаудың бұл түрлерін түбірден де, қосымшадан да өзгеше бір сөз мүшесі қылып шығарады. Сондықтан бұларды өз алдына бір терминмен ата-масқа болмады. Сондықтан бұларды қосымшадан айырып **қосалқы** деп атадық.

Бұл – осындай, құрылысына қарай атағанымыз. Сөз ішінде қандай орында тұратынына, сөз мүшелерінің басқаларымен қандай байланыста болатынына қарай атағанымыз. Ал атқаратын қызметі жағынан **қосалқылар** да, **қосымшалар** сияқты, екі тарау болады екен. **Қосымшалар** сияқты болғанда да, мұның тараулары дәл қосымшаның тарауларындай болады. Мұның да бірқатары өзі ерген түбірлі сөзіне тек мағына үстеу үшін ғана қосақталады екен де, енді бірқатары, оның үстіне өзін ерткен түбірлі сөзін басқа бір сөзбен байланыстыру, жалғастыру үшін жұмсалады екен. Сөйтіп, **қосалқының** атқаратын қызметі де дәл **қосымшаның** қызметіндей болады екен. Сондықтан мұның екі тарауына ат қойғанда да, мұндағы қосымшаның екі тарауына

қойған атпен ұқсас ат қою керек болды. Өйткені **қосалқының** бірқатары атқаратын қызметтеріне қарай **қосымшаның** жалғаулары сияқты болады екен де, енді бірқатары **қосымшаның** үстеулері сияқты болады екен. Осы ұқсастық, осы жақындықты бұл категорияға қойылған аттардың – терминдердің де көрсетіп тұруы керек болды.

Біріне-бірі ұқсас категорияларды ұқсас аттармен атасақ, терминіміздің өзі тек өзінің нендей қызмет атқаратынын ғана көрсетіп қоймай, басқа категорияларға да қандай жақындығы, қандай алыстығы барын көрсете кететін болады. Сондықтан **қосалқының** жалғауға ұқсап, өзін ерткен сөзді басқа бір сөзбен жалғастыру үшін жұмсалатындарын, **жалғауыш** деп, қосымшадағы үстеуге ұқсас, өзін ерткен сөзге тек мағына үстеп қана қоятындарын **үстеуіш** деп атадық. **Үстеуіш** пен **жалғауыштың** екеуі бір категорияның негіздері екендігін осы сөздердің өзінің формасы – аяғындағы *уіш* деген буыны көрсетеді де, жалғауыштың жалғауға, үстеуіштің үстеуге жақын екендігін **жалға**, **үсте** деген түбірлері көрсетеді. Егер біз **жұрнақ** деген терминді өзгертпеген болсақ, бұл мүмкіншіліктердің бірі де болмас еді. Онда **қосалқы** мен **қосымшаның**, **жалғауыш** пен **үстеуіштің**, **үстеу** мен **үстеуіштің** арасындағы жақындықтарын терминмен көрсете алмаған болар едік.

Міне, осы үш түрлі себеп **жұрнақ** деген терминді тастауға, оның орнына жаңа грамматикадағы терминдерді осы мағынада алуға күштеді.

Сонымен, сөздің **шылау мүшелері** әуелі қосалқы мен қосымша болып айырылады. Онан кейін қосымшалар **жалғау** мен **үстеу** болып айырылады, қосалқылар **жалғауыш** пен **үстеуіш** болып айырылады.

ҚОСАР СӨЗДЕР

1. «Қос сөз» демей, «қосар сөз» деп неге атадық?

Жаңа грамматиканың бірқатар басқаша келетін жері – қосар сөздерді баяндау мен қосарлардың терминдерінде. Алдымен, бұрынғыша қос сөз деудің орнына қосар сөздер деп, термин өзгертілген. Оның себебі қазақ тілінде қос деп – қосылып, бітіп қалған нәрсені айтады. Қосары жазылмайтын болып, жаңадан қосылмайтын болып, әуелден, туа бітісінен қосақталып біткен нәрсені ғана қос нәрсе деуге болады. Сондай қосағы жазылмайтын, бір бөлекте сөздер де болады. Соларды қос деуге болар еді. Біздің қосар сөз деп отырғанымыз ондай қосағы жазылмайтын сөздер емес. Қолдан қосақталып, қолдан ажыратылатын жанды құбылыс.

Жаңа грамматикада қосар сөздер сөз тудырудың өзгеше бір амалы екендігі айтылған. Ондағы 22-параграфта «түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы – түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөзді я туынды сөзді өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады» – делінген. Сөйтіп, жаңа грамматика сөзді қосарынан айтуды, қосымша жалғаған сияқты, сөз тудырудың бір түрлі амалы деп түсіндіреді. Сөздердің қосымшалануы бірде болып, бірде болмайтын өзгермелі құбылыс болғаны сияқты, қосарлануы да бірде пайда болып, бірде ажырап кететін айнымалы нәрсе. Сондықтан сөздің қосарлануын әлі формадан, қосақталып бітіп қалған формалардан айыру үшін қос сөз деп атағаннан гөрі қосар сөз деп атау дұрысырақ болды.

2. Қосарларды Байтұрсыновша таптастыру неге дұрыс емес?

Онан кейін, жаңа грамматиканың бұрынғы грамматикалардан бір өзгешелігі – қосар сөздерді жіктеуі, таптастыруында. Бұрын қосар сөзді екі-ақ түрлі деуші еді: бірінші – жалпылағыш қос сөздер (*аяқ-табақ, төсек-орын* сияқты); екінші – жалқылағыш қос сөздер (*белбеу, беторамал* сияқты).

Қосар сөздерді былайша таптастыру, бірінші, жеткіліксіз; екінші, дұрыс емес. Жеткіліксіздігі сол: қосар сөздердің беретін мағынасы жалғыз-ақ жалпылау я жалқылау емес. Екінші, сол жалпылағыш деп атап отырған қосар сөздердің өзінің құрылыс жағынан түрлері көп. Мысалы, анау, *аяқ-табақ*, *төсек-орын* сияқтылар, біріне-бірі мағынасы жақын екі сөзден құралған түрлер; *бала-шаға*, *қыз-қырқын* сияқтылар бірі түсінікті, бірі түсініксіз екі сөзден құралған түрлер; *үлкен-кіші*, *алыс-жақын* сияқтылар біріне-бірі қарсы мәнді екі сөзден құралған түрлер т.т. Сөздің қосарланып айтылатынын баяндап тұрып, қандай элементтерден қосарланатынын айтпасақ, онда қосар сөзді әңгіме қылудың да қажеті жоқ. Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығу үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау. Сондықтан құрастыру, құрылыс жағын елемейтін грамматика грамматика да болмақ емес. «Тіл-құрал» қосар сөздерді баяндауда тек мағына жағын алды да, жалпылау мағынасы мен жалқылау мағынасын айырып берумен қанағаттанады. Ал қалайша құрағанда жалпылау мағынасы шығады, қалай құрағанда жалқылау мағынасы шығады – ол жағын айтпайды. Міне, осынысы жеткіліксіз.

3. Қосар сөз бен кіріккен сөз

Онан кейін «Тіл-құралдың» қосар сөздерді баяндауда бұрыс кеткен жері сол – қосар сөздер мен кіріккен сөздерді айырмайды. Кіріккен сөздер дегеніміз – бірімен-бірі біте қайнап қосылып, ажырамастық күйге түскен қосарлар. Олар тек бірқатар сөздерде болады да, басқа сөздерден олардың қалпына салып жасай беруге болмайды. Мысалы, *белбеу* деген кіріккен сөзде *бау* деген сөз *беу* формасына көшкен екен. Осы сияқтандырып, *бау* сөзін *беу* формасына салып, *жел* деген сөзге қосарлап, *желбеу* деуге болмайды. Мұнда *желбау* болады. *Бел* сөзіне қосақталғанда жарайтын форма дәл сол сияқты екінші сөзге, *жел* сөзіне, қосақталғанда жарамай қалады. Немесе, *кіші* деген сөз бен *ғана* деген қосалқы кірігіп барып *кішкене* формасына түскен екен;

енді осы сияқтандырып *ғана*-ны *үлкен* деген сөзге қосақтап, *кене* формасына саламыз десек, бұл оған көнбейді: *үлкен кене* болмайды, *ғана* қосалқысының *кене* формасы *кіші* деген сөзге жалғағанда жарайды да, *үлкен* деген сөзге жармайды. Олай болатын болса, кіріккен сөздердің құралысу амалы жалпы заңға айналған амал емес. Тек бірқатар сөздерге, кейде бір ғана сөзге жарайтын амал болып шығады.

Грамматика жалпы амал болып, жалпы заң болып кеткен құбылыстарды қарайтын ғылым. Сондықтан формалардың қайсысы жалпы заңға айналғанын, қайсысы тек белгілі орындарда ғана іске асатынын айыру грамматика үшін өте маңызды. Бұрын мұны ескермей, кіріккен сөз, қосар сөздердің бәрін бір қораға қамап, қос сөз деп атаған. Сондықтан бұл мәселені баяндау да дұрыс шықпай, бұрыс шыққан.

«Тіл-құралын» жалқылағыш қос сөз деп отырғаны – тіпті, қос сөз емес. *Бет орамал* деген екі сөзді қос дейтін болсақ, *темір күрек, ағаш қасық, тас үй* деген сөздерді де қос сөз деп санау керек. Олай болғанда екі зат есім тіркесіп келіп, оның алдыңғысы соңғысына анықтауыш болып тұрса, оның бәрін қос сөз деу керек болады. Онда анықтауыш дегенді алып тастап, басқа бір сөзді анықтап тұрған сөзді синтаксисте өз алдына сөйлем мүшесі деп санамай, екеуін қосып бір сөз – қос сөз деп санау керек болып шығар еді.

Тегінде, Байтұрсынов тілдегі синтаксис қарайтын нәрселер мен морфология қарайтын нәрселердің шекарасын аша алмаған. *Бет орамал, темір күрек* сияқты бірі анықтауыш, бірі анықталушы болып тіркескен сөздерді синтаксис қарайды. Өйткені бұларда бір сөз емес, бірнеше сөз болады. Әр сөз өз алдына сөйлем мүшесі бола алады. *Бет* деген сөз сөйлемнің бір мүшесі – анықтауыш, *орамал* деген сөйлемнің екінші мүшесі – анықтаушысы болады. Ал *белуар, ашудас, белбеу, қолғап* сияқты сөздердегі кірігіп кеткен жеке сөздер анадағыдай, өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайды. *Белбеу* деген қосынды, түгелімен тұрып, сөйлемде бір-ақ мүше бола алады. *Белуар* дегендегі *бел* бір мүше де, *уар (буар)* бір мүше емес, екеуі қосылып барып, бір-ақ мүше бола алады. Сондықтан мұндай кіріккен сөздерді синтаксис қарамай, морфология қарайтын болады.

Бұлар алғашқы әзірде синтаксис қарайтын тіркестер болып жүрген: *қолғап* дегеннің *қол-ы* бір мүше болып, *ғап-ы* екінші мүше болып ұсталған. Бірақ келе-келе екеуі бірігіп, бір ғана нәрсенің аты болып кеткендіктен, *қол* бір сөз, *ғап* бір сөз болып саналудан қалып, екеуі бір сөз болып, бір сөз орнына жүріп кеткен. Сонан бері бұл *белбеу*, *қолғап*, *белуар* сияқты сөздер синтаксис қарауынан шығып, морфология қарайтын тарауға түскен. Сондықтан бұларды – *қолғап* пен *бет орамалды*, біріне-бірі қаншама ұқсас бола тұрса да, бірінен-бірін айыру керек болды. Жаңа грамматикада кіріккен сөздер, анау *темір күрек*, *тас үй* деген сияқты тіркестерден де, мынау қосар сөздерден де ажыратылып, бөлек көрсетілген. Дұрысы да осы.

Ал қосар сөздерге келсек, бұлар да бір сөздер емес, бірнеше сөзден құралатын, сөйте тұрып-ақ бір сөз орнына жүретін сөздер. Сондықтан бұлар *темір күрек*, *тас үй* сияқты, синтаксис қарайтын тіркестерден гөрі *белуар*, *ашудас* сияқты кіріккен сөздерге жақынырақ. Өйткені бұлардың екеуі де морфология қарайтын түрлер. Өйткені бұлардың екеуі де, екі сөзден құрала тұрса да, бір сөз орнына жұмсалатын түрлер. Сөйте тұрып, бұл екеуінің арасында айырма да жоқ емес: кіріккен сөздер дегеніміз – заңды түрде кірікпей, әлдеқалай арасының жігі бітіп қалған қосындылар да, қосар сөздер дегеніміз – қолдан қосып, қолдан айыруға келетін, қосақталу түрі белгілі заңда негізделген формалар.

Азды-көпті деген – кіріккен сөз емес, қосар сөз. Өйткені мұның екеуінің қосақталу негізі тек осы қосардың өз басында ғана емес, басқа, осыларға ұқсас сөздердің, екінші сөзбен айтқанда, сын есімнің бәріне жарайтын заң болып кеткен. Біріне-бірі қайшы мағыналы, не көрші мағыналы болып келетін екі сын есімді осы *азды-көптінің* формасына салып, *ұзынды-қысқалы*, *қызылды-жасылды* сияқты қосақтай беруге болады. *Азды-көпті* дегенде бар *-ды*, *-лы*, *-ты* қосымшаларын қосып, қайшы мәнді я көрші мәнді сын есімдердің бәрінен осындай қосар сөз жасай аламыз. Олай болса, бұлардың қосақталу негізінде белгілі бір заң бар.

Ал кіріккен сөздер олай емес, *ашу* деген сөз бен *тас* деген сөз қосылып, бір кіріккен сөз болып, мұнда *тас* деген сөздің басындағы үнсіз дыбыс үндіге айналып, *дас* түріне көшіпті. Осы

ретпен басқа да кіріккен сөздер жасамақ болсақ, мысалы, *ащы су*, *ащы шөп* деген мағынада *ашу-зу*, *ашу-шөп* демек болсақ, оған келмейді. *Белбеу* деген сөздің орнына салып, *желбеу* дейміз десек, оған келмейді. Сонымен, кіріккен сөз дегеніміз – екі сөзден, не үш сөзден кірігіп барып, бір сөз орнына жүретін, бірақ қосақталу амалы заңды күйге түспеген қосындылар болып шығады да, қосар сөз дегеніміз – екі сөзден, не үш сөзден қосақталып барып, бір сөз орнына жүретін, оның үстіне, қосақталу амалы белгілі бір заңға негізделген қосындылар болып шығады. Сөйтіп, кіріккен сөздер дегеніміз – заңсыз қосынды, қосар сөздер дегеніміз – заңды қосынды болып шығады. Сондықтан кіріккен сөздер өлі форма болып шығады да, қосар сөздер тірі форма, жанды форма болып шығады.

4. Қандай сөзді кіріккен сөз дейміз?

Кіріккен сөздердің осы заңсыздығы бұларды кірікпеген жай сөз тіркестерінен айырып алуды қиындатады. Біздің қазіргі емлемізде осы уақытқа дейін шешіліп болмаған мәселенің бірі де осы кіріккен сөздердің емлесі. Сөз тіркестерінің қандайын кірігіп, бір сөз болып кеткен деп есептеп, қосып жазу керек те, қандайын кірікпеген сөздер деп, айырып жазу керек? – Міне, осы мәселеге үзілді-кесілді жауап бере алмай келе жатырмыз. Өйткені емле деген көпшілікке арналған нәрсе. Ереже қылып, қолына ұстататын заңның сол көпшілікке ұғымды болуы керек. Ал кіріккен сөздерді, ондай, көпшілікке ұғымды заңға сыйдыру қиын. Өйткені бұлардың өзінде орныққан, бір қалыпқа түскен заң жоқ.

Әйткенмен, мұғалімдерге кіріккен сөздерді қалай тану керектігі жөнінде бірқатар сілтеу беруге болады.

5. Кіріккен сөздердің қандай белгісі болады?

Бірінші, неше сөзден құралған болса да, кіріккен сөздер бір-ақ нәрсені атайтын, бір-ақ сөздің орнына жүретін болу керек.

Рас, бұл өлшеудің өзі қиын өлшеу. Тегінде, тек мағынаны өлшеу қылумен анықтық таныла қоймайды. Мысалы, *қолған* деген бір нәрсенің аты ма, сондықтан бір-ақ сөз бе, немесе

екі сөз бе? Бөлек-бөлек алғанда, *қол* деген сөздің өз мағынасы бар, *қап* деген сөздің де өз мағынасы бар. Бірақ екеуі қосылғанда, *қолғап* дейтін бір-ақ нәрсенің аты болып тұр. Осы сияқты, *қарақұс* деген бір сөз бе, екі сөз бе? – деп те сұрақ қоюға болады. Бір сөз дейін десең, *қара* дегеннің де өз алдына мағынасы бар, *құс* дегеннің де өз алдына мағынасы бар. Бірақ екеуі қосылып келіп, бұл арада бір нәрсенің аты болып тұр. Ал бұларды бір дейін десең, дәл осылар сияқты болып жасалған *өгіз арба*, *темір қасық* т.т. да бір сөз болуы керек сияқты. Олай болғанда анықтауыш сөз бен анықталушы сөздің екеуі қосылып, бір сөз болып санала беруге керек сияқты. Міне, жалғыз мағынаға сүйенгенде айырып алу қиын болатыны осыдан. Сондықтан мағынаны өлшеу қылуға алып тұрып, бірақ жалғыз мағынаның өзіне ғана сүйенбей, басқа өлшеулерді де қосып қарау керек болады.

Екінші, кіріккен сөз болу үшін мұның ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысы сөйлемде өз алдына бір-бір мүше болмай, бәрі жиналып барып, сөйлемнің бір-ақ мүшесі болу керек.

Мысалы, *қолғап*, *қарақұс* деген сөздердің *қол*, *қара* дегендері өз алдына, *қап*, *құс* дегендер өз алдына бір-бір мүше емес, сөйлемде *қол* мен *қап*-тың екеуіне қосылып бір-ақ мүше, *қара* мен *құстың* екеуі қосылып бір-ақ мүше. Өйткені бұларда *қол*, *қара* деген сөздер анықтауыш емес: «*қандай қап?*» – *қолғап*, «*қандай құс?*» – *қара құс* деп айыра алмаймыз. Ал *қара жылқы*, *ала қап* деген сөздерде *қандай жылқы?* – «*қара жылқы*», «*қандай қап?*» – «*ала қап*» деп аша аламыз. Бұларда *қара*, *ала* деген сөздер анықтауыш. *Қарақұс* деген тіркестің өзі де құстың белгілі бір түсінің аты болмай, бір құстардың түсін ашу үшін айтылған болса, онда екі сөз болып, *қара* мен *құстың* екеуі сөйлемде екі мүше бола алады. Мысалы, *қарға* – *қара құс* десек, *қандай құс* деп сұрауға болады. Сонда, *қарға ақ құс емес*, *қара құс* деп түсін ашып беруге болады. Ал *қарақұс* дегендегі *қара*-ны бұлайша бөліп ала алмаймыз. Өйткені мұндағы *қара* әуелде құстың түсін көрсету үшін жұмсалғанмен, беріде онысынан қалып, *құс* деген сөзбен қосылып, құстың белгілі бір атасының ұлын атайтын сөз болып кеткен. Сондықтан *қара құс* деп, кейде түсі қара болмайтын құстарды да атай береміз. Мысалы, *қара құстың* қазақ тілінде *ақсары* деп аталатын түрі

бар. Мұның түсі қара емес, сары болады. Солай да болса, оны да *қарақұс* дейміз. Сондықтан қарға, қара құс болғанмен де, «қара құс» емес, ақсары, қара құс болмағанмен де, «*қара құс*» деуге болады. Міне, бұл арада *қара* деген сөз өзінің бұрынғы мағынасын жоғалтып, *құс* деген сөзбен қосылып барып бір мағына алып кеткенін көреміз.

Қолғап деген де осы сияқты, *қап* деген сөздің бөлек тұрған уақытта екі мағынасы бар: бірі – орыс тіліндегі *мешок* деген сөздің мағынасы; екіншісі – бір нәрсенің сыртынан кигізілген ыдысты атауы. Егер де *қолғап* дегендегі *қап* оңаша тұрғандағы мағынасынан айырылмаған болса, онда осы екі мағынаның екеуі де мұнда болған болар еді. Бірақ *қолғап* дегендегі *қап* та *мешок* мағынасы қалмаған, тек екінші мағынасы *чехол* мағынасы ғана қалған. Олай болса, мұндағы *қаптың* мағынасы оңаша тұрғандағы *қап* сөздің мағынасымен бірдей емес, оның бірқатарын жойған, кеміген, жұқарған. Сөйтіп, *қолғап*-тағы *қол* деген сөз өз мағынасында тұрса да, *қап* деген сөз өз мағынасын өзгерткен. Өйткені *қап* деп астық, жүн т.т. осындай заттарды салып қоятын белгілі бір ыдысты атайтын болсақ, *қолғап* дегендегі *қап*-та бұл мағына қалмаған. Сондықтан *қолғап* дегендегі *қап* бөлек тұрғандағы *қап* деген сөздің дәл өзі емес, мағынасы бірқатары өзгерген сөз болып шығады. Сондықтан ол *қол* сөзімен бірігіп барып, бір-ақ сөз болып кірігіп, орыс тілінде *рукавицы, перчатка* дейтін бір-ақ нәрсенің аты болып кеткен.

Кіріккен сөздердің ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысының өз алдына жеке мағынасы болмай, бәрі бірігіп барып, бір-ақ мағына береді деп осындайды айтамыз.

Тағы да бірер мысал алып көрейік: *сармай* деген сөз кіріккен бір сөз бе, жоқ, *сарысы* өз алдына бір сөз де, *майы* өз алдына бір сөз бе? Мұны білу үшін *сары* деген сөз бұл арада өзінің эншейіндегі түс мағынасында тұр ма, жоқ, одан өзгерген бе? Осыны ашып алу керек. Егерде *сармай* деп аталатын заттың түсі әр уақытта да *сары* болатын болса, онда мұндағы *сары* сөзі өз мағынасында дер едік. Олай емес: *сармайдың* сары емесі де – ағы да, көгілдірі де болады. Сондықтан «*мынау сармай сары екен, мынау сармай ақ екен*» деп айта аламыз. Міне, мұнда *сармай* дегендегі *сары* түстің аты емес екендігін, бір кезде *майдың* түсін көрсету үшін жұмсалғанмен де, бүгінде *майдың*

түсін ашу үшін емес, тегін ашу үшін – қаймақтан жасалған май екендігін ашу үшін жұмсалатын кіріккен сөздің бір бөлшегі екенін көреміз. Өйткені түсі сары емес майды да (түсі ақ, көгілдір майларды да) *сармай* дейтін болсақ, мұндағы *сары* түс мағынасында болмағаны болады. Сондықтан мұндағы *сарыны сары, сарырақ* дегендегі *сары* мағынасынан айырылған деп тану керек болады. Олай болса, *сармай* деген кіріккен сөз болып шығады.

Біздің *сым темір* деген сөзімізді татар тілінде *тимір шыбық* дейді. Әрине, әуелде мұндағы *тимір (темір)* деген сөз *шыбықтың* ағаш шыбық емес, темірден жасалған екендігін көрсету үшін қосылған. Бірақ бүгінде татардың *тимір шыбық* дегендегі *тимір* деген сөзі темір мағынасында емес. Өйткені сымның қандай металдан жасалған екендігін ашып айтқысы келсе, татарлар: «*бұсы бақыр тимір шыбық, бұсы тимір тимір шыбық*» деп айырады. *Тимір шыбық* дегендегі *темір* өз мағынасында тұрған болса, бақырдан жасалған сымды бақыр шыбық дер еді де қояр еді. *Тимір шыбық* деген сөзге *бақыр* деген сөзді әкеліп анықтауыш қоймас еді. Өйткені бұл нәрсе әрі темір, әрі бақыр болуы мүмкін емес қой. *Таяқты* не *ағаш таяқ* деп, не *темір таяқ* деп қана айта аламыз ғой, «*бұл таяқ – ағаш темір таяқ*» деп айта аламыз ба? Оның үстіне, *темір* деген сөздің өзін екі қайтара айтып, *темір темір шыбық* демес еді. *Темір* деген сөзді мұндай екі қайтара айтып отырғаны екі темірдің біреуі темір мағынасынан айырылып қалғандықтан.

Осылай болып, екі сөзден, немесе үш сөзден құралған тіркестегі бір сөздің, не барлық сөздің мағынасы өзгеріп, бұрынғы мағынасынан шығысқан болса, ондай тіркестің бәрі жиналып, бір мағынаны көрсетеді де, бір-ақ сөз болады. Сондықтан сөйлемде де бәрі жиналып барып бір-ақ мүше болады.

Үшінші, кіріккен сөздердің қайсы біреулерінде біреуінің не екеуінің де формасы жай қалпындағыдан өзгеріп, басқа түрге түседі. Мысалы, *ашудас, белбеу* т.т.

Қолған деген кіріккен сөздегі *қан* деген сөздің басындағы *қ* дыбысы алдыңғы сөздің соңғы сонар дыбысымен өзгеріп, үнденіп *г* дыбысына айналған да *ған* түріне көшкен. Бірақ бұл – *қан* сөзінің түрі өзгергендігінен емес. Қазақ тілінде *қ, к, п* дыбыстарынан басталатын сөз өзінен бұрын келген сөздің соңғы дыбысының ықпалымен өзгеріп, басындағы *қ* дыбысы

г дыбысына, к дыбысы г дыбысына, п дыбысы б дыбысына немесе, мұның керісінше, б дыбысы п дыбысына айнала береді. Жазуда елемегенмен, айтуда біз *алаған*, *қарагөл*, *ақпалық* деп сөйлейміз. Әрине, бұлар кіріккен сөздер емес. *Қолған* дегенде де *қан* сөзіндегі қ дыбысының г-ға айналып, *ған* болуы кіріккен сөз болғандығынан емес. Бұл кіріккен сөздерде де, кірікпеген сөздерде де бола беретін жалпы заң.

Ал мына *ашудас*, *белбеу* сияқты сөздерде *тас* деген сөздің басындағы т дыбысы үнденіп, д дыбысына айналушылығы немесе *белбеу* дегендегі *бау* дегеннің а дыбысы е дыбысына айналушылығы, бұл – қазақ тілінде бар заңдар емес, тек осы сөздерде ғана кездесіп қалатын заңсыз өзгеріс. *Алатау* дегендегі, бұ да кіріккен сөз бола тұрса да, *аладау* демейміз, *көне бау* деген кірікпеген сөз тіркесін *көнебау* демейміз. Өйткені қазақ тілінде бір сөздің дыбыстарының екінші сөздің дыбыстарына тигізетін ықпалы арнаулы мөлшерде ғана болады. Т, С, Ш дыбыстарынан басталатын сөздің бас дыбысы немесе осылармен аяқталатын сөздің аяқ дыбысы қатарындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да өзгермейді. Осы сияқты, бір сөздің ішіндегі а дыбысы маңындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да е дыбысына айналмайды. Сондықтан *ашудас* сөзінде т дыбысының д-ға айналушылығы, *белбеу* сөзінде а дыбысының е-ге айналушылығы – осындай жалпы заңнан шығып кеткен, кіріккен сөздердің қайсыбірінде ғана болатын өзгеріс. Осы сияқты дыбыс өзгерісі бар кіріккен сөздерді осы белгісіне қарап танып алу оңай.

Міне, кіріккен сөздердің қайсыбіреулерінде кірігуші сөздердің бірінің не бәрінің формасы жай қалпындағыдан өзгеріп, басқа түрде болады деп осыны айтамыз. Жай қалпында *тас* түрде болатын сөз *ашудас* дегенде *дас* түрінде тұр да, жай қалпында *бау* түрінде болатын сөз *белбеу* сөзінде *беу* түрінде тұр. Осы заңға сүйеніп*, *бүгін*, *тәңертең*, *үйт*, *бүйт*, *сүйт* деген сөздерді

---

* Кіріккен сөздердің сыртқы формасында арнаулы заң болмайды деп едік. Онымыз бәріне бірдей заң болмайды дегеніміз. Кіріккен сөз болған жердің бәрінің бірдей дыбысы өзгеруі шарт емес, бірақ дыбысында өзгеріс бар сөз тіркестерінің кіріккен сөз болуы шарт.

де кіріккен сөздер деп, әрқайсысын бір ғана сөзге санаймыз. Өйткені *бүгін* дегенде *бұл* немесе *бұ* деген сөздің жуан *ұ* дыбысынан жіңішке *ү* дыбысына айналып, сол сияқты, *осы*, *бұ* деген және *о*, *со* деген есімдіктер *бүйт*, *сүйт* деген сөздерде *бу*, *ү*, *су* формаларына көшкен. Оның үстіне *ет* деген сөз *ит* формасына түскен. Сөйтіп, кіріккен сөздердің қай кезде осылай сыртқы кейпі де өзгеріп кеткені бар. Әрине, мұндайлардың кіріккен сөз екенін танып алу оңай. Бірақ кіріккен сөздердің бәрі бірдей бұлар сияқты кейпі өзгере бермейді. Сондықтан оларды танып алу қиын болады.

Төртінші, кіріккен сөздердің бір айырмасы – мұнда екпін біреу-ақ болып, о да кірігуші сөздердің ең соңғысында ғана болатындығы.

Екпінді буынның әріптерін екпін таңбасымен көрсетсек, жоғарғы кіріккен сөздердің екпіні мынау орындарда болады: *қолған*, *қарағұс*, *сармай*, *алатау*, *бүгін*, т.т. Кірікпеген сөз тіркестерінің әр сөзінде бір-бір екпін болады, мысалы: *қол ет*, *қара жылқы*, *сары жапырақ*, *ала қой*, *бұл іс*, т.т.

Әр сөздің бір-бір екпіні болмақ. Екі сөзде екі екпін болады. Егер бұл екі сөз кірігіп, бір сөз болып кеткен болса, онда алдыңғысы екпіннен айырылады да, қалған жалғыз екпін соңғысында ғана болады.

Қатар тұрған екі сөз бір-біріне байланысты болса, бұлар екпін жағынан да байланысып, бірінің екпіні күшейіп, бірінікі әлсіреп, орнынан жылысады. Бірақ толық сөздің екпіні ешқашан да мүлдем жоғалып кетпейді.

Қатар тұрған екі сөздің алдыңғысы соңғысының анықтаушы не толықтаушы болса, басым екпін алдыңғысында болады да, соңғысының екпіні бәсеңдейді. Мысалы, *қара май*, *қара ат*, *колхоздан келдім*, т.т. (басым екпіннің қия сызықшасын аяқ жаққа, бәсең екпіндісін бас жаққа қарай көлбете қойдық. Мысалы, *қара* дегендегі басым екпін де, *май* дегендегі бәсең екпін).

Кіріккен сөз бен кірікпеген сөз тіркесінің қайсысы екенін айыруға ең қолайлы, әрі ең сенімді жол – осы екпініне қарау. Өйткені кірікпеген тіркесте алдыңғы сөздің екпіні жай екпін де емес, басым екпін болғандықтан, ала-бөле сарайып, байқалып

тұрады. Мысалы: «қарға қарá құс» десек, мұндағы қарá құс кірікпеген тіркес екені анық. Өйткені қара сөзінде екпін бар, әрі ол екпін соңындағы құс сөзінің екпінінен анағұрлым басым. Ал «бүркіт – қарақұс тұқымынан» десек, мұндағы қарақұс кіріккен сөз екені анық. Өйткені мұнда қара деген бөлшекте түк екпін жоқ, қара мен құстың екеуіне ортақ жалғыз-ақ екпін бар, о да қара сөзінде емес, құс сөзінде.

Жоғарғы айтылғандарды қорыта келе, жоғарғы «кіріккен сөз деп нені айтамыз?» деген сұрауға қысқаша былай деп жауап беруге болады.

Бірнеше сөздер қосылып, бір ғана екпінге – ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп, не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан бәрі жиналып бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз.

Әрине, кіріккен сөз болған жердің бәрінде бірдей сыртқы белгісі жоқ болғандықтан, бұлар қосар сөздер сияқты, заңды құбылыс болмай, заңсыз құбылыс болып шығады. Қысқасы, қосар сөздерді тірі қосымша, тірі түбірлерден құралған қосымшалы сөздерге ұқсатсақ, кіріккен сөздерді өлі қосымшалы немесе өлі түбірлі сөздердің құрылысына ұқсатуға болады.

Кіріккен сөздердің осындай заңсыздығын ескеріп, біздің грамматикамызда қиюлы сөздер өз алдына баяндалған. Өйткені қиюлы сөздер, кіріккен сөздерге қаншама ұқсас болғанмен де, ұқсамайтын жағы басымырақ. Қиюлы сөздердің қиысуының белгілі заңы бар: бұлар не буын қиюлы, не дыбыс қиюлы немесе аралас қиюлы болып, құрылысының өзінде белгілі заңға бағынады. Ал кіріккен сөздерде құрылыс жағынан ондай заң жоқ екенін көрдік.

Сөйтіп, бұрынғы Байтұрсыновтың грамматикасында кіріккен сөздер мен қосар сөздер айырылмаған болса, жаңа грамматикада бұлар айырылып, бөлек-бөлек көрсетілген. Онан кейін «Тіл-құралда» қос сөздердің қатарына қосылып, жалқылағыш қос сөздер аталған сөз тіркестері бірде кіріккен сөздерге тура келеді екен де, бірде жай, қатар тұрған екі сөзге тура келеді екен.

Сондықтан «Тіл-құралда» «жалқылағыш қос сөздерінің»

бірқатары синтаксис қарауына кетті де, бірқатары морфология қарауында қалғанмен де, қосар сөздерге қосылмай, кіріккен сөздердің қатарынан шығып кетті. Сонымен, бұрынғы біз білетін қос сөздердің ішінен қолымызда қалғаны жалғыз-ақ жалпылағыш қос сөздер аталғандары болды. Бірақ жаңа грамматикада қосар сөздерді жалғыз түрлі демейді, оның атын жалпылағыш деп те айтпайды.

НАХОДИТСЯ В ПЕЧАТИ

С б о р н и к „ВОПРОСЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ“

Под редакцией проф. Х. Жубанова.

К н и г а I. (3)

С о д е р ж а н и е. Акад. *И. Мещанинов*, Проблема стабильности в заданиях составления практических грамматик. *Х. Жубанов*, Причины выпадения беглых гласных в каз. яз. *М. Балакаев*, Служебные слова в каз. языке. *С. Жиенбаева*, О глаголе „Де“. *Х. Жубанов*, Еще раз о глаголе „Де“. *С. Аманжолов*, Типы слов в казахском языке. *М. Балакаев*, Семантика и функция служебного элемента „da“. *Омаров*, Причастия в казахском языке. *Г. Мусабаяев*, Об одном факте появления аффикса из корневого слова. *Т. Паздзерская*, К вопросу о происхождении русских флексий. *Перельгин*, Заметки о синтаксисе Пушкина (по „Евгению Онегину“). *Е. Ландау*, Заметки о лексике Пушкина. *Г. Алпаров*, (некролог). Хроника. Критика и рецензии.

ПОДГОТОВЛЕННЫ К ПЕЧАТИ И ВЫЙДУТ В 1937 ГОДУ:

Qazaqtilinin akademija söz dığı.

Академич. Словарь казахского языка

I. Belik А—Аз и в. Под редакцией акад. А. Самойлова и проф. Х. Жубанова. Объяснения слов на каз. и русск. яз.-х.

С. АМАНЖАЛОВ

Синтаксис казахского языка (на каз. языке).

Х. ЖУБАНОВ

Материалы к научной грамматике казахского языка.
Том I. Фонетика (на казах. яз.).

Требуйте через КНИГОЦЕНТР. Можно заказы направлять по адресу: Алма-Ата, ул. Виноградова 18. Каз. ФАН

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІ МЕН ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ*

Жанғазы!

Тегіс аманбыз. Жәлештің де дені сау. Сұрауларыңа жауап берейін.

1. Қазақ тілінің тұрақты емлесі биыл бекір деп ойлаймын.

Сеніңше, осы күнгі емленің нендей кемістігі, нендей қиындығы бар? Терминдерді қоя тұрып, қазақтың өз сөздерін жазуға кемістік келтіретін не бар? Өзіңше ондайын қайтіп түзеу жөн? Осылардың жауабын сен де жаз.

2. Халықаралық терминдердің емлесі де үзілді-кесілді шешілген жоқ. Орысша жазылуынша болсын деген жалпы бағытқа ешкімнің көріне дауы жоқ сияқты. Бірақ жалпы бағыт бар да, ереже бар. Бұл екеуі бір емес қой. Нағыз толық ереже беру мәселесі әліппе мен емлені түгел қарастырмай шешілмек емес. Сондықтан бұл да кешігіп тұр.

Еруліге қарулы болып, сұрауыңа сұрау төлеп бағасын өтейін, сен мынаны айтшы:

Білек, тыраш, ыстаған (мес) сияқты қазақ сөздері, осылай басқы ашық буында келте дауысты **ы, і**-лермен жазыла тұрып, *пленум, трактор, стахановшы* сияқты сөздер **ы, і**-лерсіз жазылатын болса, жеңіл соғар ма еді? Балаға мұны қалай түсіндірер едің? Шеттен келген сөздерді жаттатқаннан басқа амал табар ма едің?

Егер *блек, траш, стаған* деп жазуды дұрыс таба қойсақ, *біл, тыр, ыс* сияқты сөздерді осылай жаза тұрып, *біледі, қырағы, ыстау* сындыларын *бледі, қрағы, стау* түрінде – бір түбірді екі түрде (*біл, бл; қыр, қр; ыс, с*) жазар ма едік? Бұл қиын болмас па еді? Әлде түбір емлесін біріктіру үшін бір буындыларына да **ы, і** жазбай, **бл, қр, с** жазар ма едік? Бұл соңғының көзге қораш көрінгеннен басқа не міні болар еді? (Буын айыртуды есепке алма. Қандай емле болса да, соған қарай буын жігін таптыру

---

* Бұл хатты проф. Қ. Жұбанов ауыл мұғалімі Жанғазы Жолаевқа 1936 жылы жазған. Баспа бетінде тұңғыш рет «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1958 жылғы 2-нөмірінде жарияланған. – *Құраст.*

Автордың емлесі сақталып берілді. – *Құраст.*

методикасын шығаруға болады). Осы күні *хал(ы)қ* – *халқ-ы*, *мұр(ы)н* – *мұрн-ы* сияқтыларда түбірдің **ы, і** дыбыстары бірде жазылып (*халық, мұрын*), бірде жазылмай (*халқ-ы, мұр-ны*) жүр. Осыдан көріп жүрген қиындығымыз жоқ. Сонда *біл* мен *біл+еді*, *қыр* мен *қыр+у* сияқтылардағы **ы, і**-лердің ойнамалылығы қалайша қиындық көрсетпек?

3. Құрмалас сөйлемге қазіргі кітаптардың тісі батпаған. Бәрінікі де дұрыс емес.

Құрмалас (меніңше, күрделі) сөйлем екі түрлі:

а) сөйлемнің бір мүшесі **لفظه مفره** (жалаң сөз – парсыша) жасалмай, ішін жарып ақтарғанда, өзі бір сөйлем болып **لفظه مرکب** (күрделі сөз – п.) болса, осындай күрделі мүшесі бар сөйлем күрделі сөйлемнің (құрмаластын) бір түрі – сабақтасы болады: *мақтаулы жырау – осы. Жырау – бастауыш, осы – баяндауыш, мақтаулы – бастауыштың анықтауышы*. Мұндағы мүшелердің бәрі де жалаң (**لفظه مفره** жалаң сөз – п.). Сондықтан бұл жай сөйлем. Ал *жұрт мақтайтын жырау – осы* десек, күрделі сөйлем болады, күрделінің сабақтасы болады. Неге десек мұнда анықтауыш емес, өзі бір сөйлем: *жұрт мақтайтын* солайымен тұрып бір-ақ анықтауыш. Бірақ ішін жарып қарасақ, өзара бір сөйлем: *жұрт – бастауыш, мақтайтын – баяндауыш*, екеуі қосылып барып *жырау*-дың анықтауышы болады. Өйткені *мақтайтын*-ның тек өзі бұл арада анықтауыш емес: *мақтайтын жырау* десек, мағынасы өзгеріп, өзін өзгелер мақтайтын емес, өзін-өзі мақтайтын Науаш сықылды құдай ұрған болып шығады.

Сөйлемнің қай мүшесі де күрделі бола алады: *Білегі жуан бірді жығады* (бастауышы күрделі). *Біздің мектеп – өзің көрген* (баяндауышы күрделі). *Біз ай туа жүріп кеттік* (мезгіл анықтауышы күрделі). *Су қайтқасын барып қайтармын* (бұ да). *Ел жатқаниша жүрдік* (бұл да). *Біз келгенде сен ояу едің* (бұ да). *Сөзі көптің ісі өнбейді* (толықтауышы күрделі). *Еңбегі аздан өнбек аз* (толықтауышы күрделі). *Ол аты бәйгеден келгенге мақтанып отыр* (толықтауышы күрделі). *Оның оқуы көп болғанмен, өсуі кем екен. Жасы жетсе де, өзі қартаймапты* (анықтауыштары күрделі).

Күрделі сөйлем болу үшін, күрделі мүшенің бастауышы да, баяндауышы да болуы шарт.

б) жалғасқан сөйлемдердің жинағы – күрделінің салаласы болады.

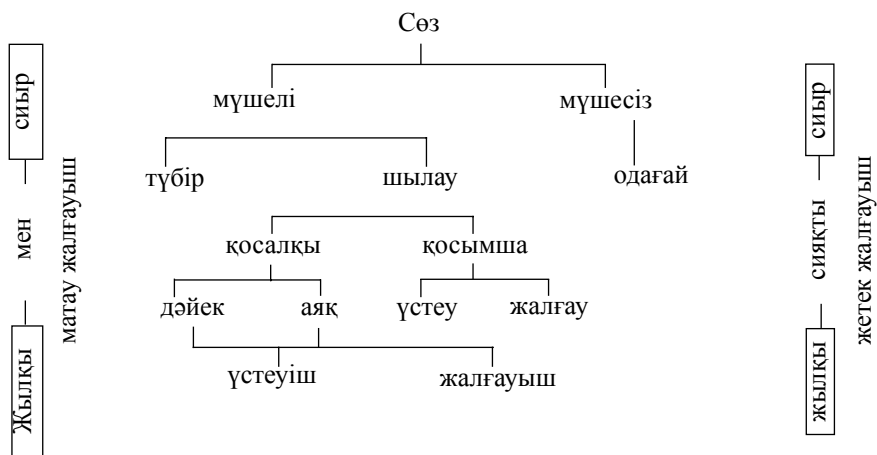
Жаңғазы – жуас та, Ақжарқын – асау. Бұл – салалас.

Екеуінің айырмасы: Сабақтаста күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты да, салаласта олай емес, бір сөйлем екіншісіне солайымен байланысты болады, біріне-бірі мүше емес.

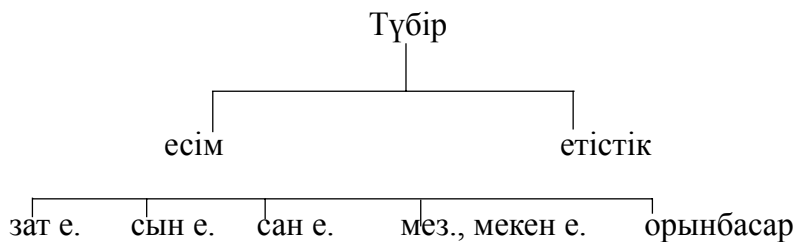
4. Тыныс белгілеріне ереже шыққан жоқ. Бұл синтаксис шешілмей, шешілмейді ғой. Ұсыныстар бар.

5. *Бар, жоқ* – зат есім. *Жылдам, аз, көп* – сын есім. *Кеше, бүгін* *اسم زمان* (мезгілдік зат есім – п.). Абаттың грамматикасында, дұрысты қоя тұрып, дұрыс емес те бағыт жоқ. Бұл – «Тіл-құралдарынан», менің кітабымнан, Телжандікінен теріп алған шөпшек.

«Мәні ретінде қазақ сөзі неше тапқа бөлінеді?» – депсің. Жалғыз мәнмен мәселе шешілмейді. Бұл – тіл, *منطق* (логика – п.) емес. Орыс тілінде «рама» (женский род), «окно» – *موسط* (средний род – и.). Бұл тек формалануы, әйтпесе олар «раманы» ұрғашы, «окноны» *خنشى* (қызтеке, п.) деп білмейді. Сондықтан сөз табын ашу үшін, әр тілдің өзіндегі әр мағына қалай формаланған? Осыны тиек қылу керек! Бұл *اليار* (Алпар – татар ғалымы) марқұмша *شكلى* «nigezgə toz» деген емес. Формаланудың өзі әр тілде әртүрлі. Біздің тілімізде 3 түрлі өлшеуді қабат алып отыру дұрыс. Үшеуінің бірдей сынына толса, сонда ғана бұл пәлендей сөз табы деуіміз керек. Ол үшеудің бірі – мағына, екіншісі – морфология, үшіншісі – синтаксис (*ای معنوی معث اشکال کلمات نموی* – п.). Оның үстіне бірден таптастыра салмай, баспалдақтап тізу керек. *Кісі* мен *үшін*-ді қатар қойып, сөздің бір табы – демеу деу – қарыс пен құлашты қосып санап, 2 құлаш пен 3 қарыстың жиыны 5-еу дегенмен бір есеп. Дұрысы бір өңкейлеп алу емес пе? Бір сом мен 50 тиынды қосып, 51 шығарғанмен есеп бола ма? «Кісі» – түбір сөз, «үшін» – шылау. Бұларды тең тап деп санау сом мен тиынды тең көру емес пе? Мен былай таптастырам:

Матау жалғауыш (союз)	Жетек жалғауыш (послелог)
«мен», «да», т.т. бұлар бір сөзді екінші сөзге бағындырмай, жетектетпей тек матастырады.	«үшін», «сияқты», «арқылы», «сайын», т.т. Бұлар септеулер есепті, өздері тағылып тұрған сөзді басқа бір сөзге жетектетеді.

Есім (мағынаша) – заттың өзін не тұрғылықты белгісін көрсетеді; морфологияда көптеледі, септеледі, тәуелденеді, жіктеледі; синтаксисте сөйлем мүшелерінің қайсысы да бола алады. **Етістік** (мағ.) заттың өзгермелі белгісін көрсетеді (морфологияда жіктелмейді, септелмейді, тәуелденбейді, көптелмейді. Етіс қосымшаларын, болымсыз «**ма**»-ны, түрлеуіштерді ғана ерітеді. Синтаксисте бастауыш *сен* сөзі болғанда ғана баяндауыш болады, басқа мүше бола алмайды).

Есімді өзара жіктегенде де әр жігінің арнаулы белгілері болады. Тегінде, жоғарғы есім белгісі деп отырғанымыз зат есімдікі. Өйткені сын есім, сан есімдер септелгенде, жіктелгенде, тәуелденгенде, көптелгенде өз мағынасынан шығып, зат есім мағынасына ауысып кетеді.

Қызыл бояуға салған шүберек десек, *қызыл* – сын есім болып, *бояу* деген затқа сүйеніп тұрады. Ал *қызылға бояған шүберек* десек те, *қызыл бояуға бояған* мағынасында болады. Мұндай сын есімнің ішінде жасырын тұрған зат мағынасы бар. Осы сияқты *«Онға алып, беске сататын болсын саудагер!»* дегенде *онға, беске* дегендер тек сан емес, сан мен заттың мәнісін бірге қосып арқалап тұр.

Сонымен, зат есім дегеніміз – мағына жағынан септік, тәуелдік, жіктік, көптік қосымшаларын ертетін сөз, синтаксис жағынан сөйлемнің анықтауыш мүшесі болғанда, тек затты анықтайтын, істі анықтай алмайтын сөз болады (Мұны былай түсіну керек: сын есім мен сан есім заттың да, істің де сыны мен санын көрсете алады: *жақсы кісі, жақсы жазады; екі кісі екі келді* сияқты. Зат есім тек зат есімді ғана анықтай алады. *Тас үй* дегендегі *тас* сияқты. Бірақ *жақсы келдің, екі келдің* дегендегі *жақсы* мен *екінің* орнына зат есім жарамайды. Өйткені зат есім етістікке байланысып, істің жайын айта келсе, ол істің не *مسند الیه* (субъект – п.), не *مورد* (объект – п.) ғана болады да, сипатын көрсетпейді. Оның үстіне, зат есім өзге бір зат есімге анықтауыш болып келсе, анықтауыш сөзіне тете ғана тұра алады, арасына сөз сала алмайды (мұны былай түсіндіру керек: *биік үй* дегенде анықтауыш сын есім – *биік*). Бұл арада өзінің анықталушысына (*үй-ге*) тете тұр. Бірақ арасына зат анықтауыш салып, *биік тас үй* сияқты бір табан шегіне алады. Ал *тас үй* дегендегі *тас* өзі мен *үй-дің* арасына сөз салдырмайды: *тас биік үй* болмайды. Зат есімге *-шы; -ші* қосымшасы да жалғанады (*темір+ші*), сын есім, сан есім, мезгіл-мекен есім, есімдік, етістік түбірлер мұны істей алмайды (*ұзын-шы, бес-ші, бүгін-ші, оқы-шы* болмайды).

Сөйтіп, **зат есім** заттың өзін көрсететін септік, тәуелдік, көптік, *-шы* (кәсіп) қосымшаларын ертетін затты ғана анықтап, анықталушы сөзіне жалғас қана тұра алатын түбір болады.

Есімнің бірқатары заттың өзін емес, заттың не істің тұрғылықты белгісін көрсетеді. Мұның өзі екі түрлі: сан белгі, сы-

пат белгі. Осыған қарай бірін сан есім, бірін сын есім дейміз. Сын есім морфологияда *-рақ, -рек, -лау, -леу* қосымшаларын, қосақты қосар буынды өзіне ерте алады: *қызыл-қызылырақ, қызылдау, қып-қызыл*; сан есім морфологияда *-шы* қосымшасын тағына алады: *бес – бесінші*. Сын есім мен сан есімнің екеуі де синтаксисте затты да, істі де анықтай алады, анықтауыш күйінде анықталушы мен екі араға зат есім анықтауышты не бірі бірін сала алады: *биік* (сын есім, анықтауыш), *тас* (зат есім, анықтауыш), *үй* (анықталушы); *бес биік үй; биік бес үй* дегендер сияқты.

Сөйтіп, *сын есім* деген заттың, не істің сыпат белгісін көрсететін, шырай үстеулері мен үстеуіштерін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш болғанда анықталушысы мен өзінің арасына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сан есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Сан есім деген заттың не істің сан белгісін көрсететін, реттік үстеуін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш күйінде өзі мен анықталушысының аралығына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сын есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Зат есім анықтауышты амалсыз араға салып, сын есімнің сан есім анықтауышты, сан есімнің сын есім анықтауышты араға еркін салатыны қалай?

Бұл былай. *Үй* деген сөздің, мәселен, екі анықтауышы бар екен: *бірі – биік* (с.ес.), *бірі – тас* (з.ес.). Кәне, бұл екеуінің қайсысы бұрын, қайсысы соң тұру керек? *Биік* бұрын, *тас* соң тұру керек – *биік тас үй* түрінде. *Тас* сөзін *үй* сөзімен екі араға жібермеске *биік* сөзінің амалы жоқ. *Екі тас үй* десек, *тас* сөзін өзі мен *үй* сөзінің арасына салмасқа *екі* сөзінің амалы жоқ.

Ал олай болмай, *үй* сөзінің *бірі биік*, *бірі екі* деген екі анықтауышы болса, *биік* пен *екі* сөзінің қайсысы бұрын тұру керек? Мұнда да *бірі* ілгері ғана, *бірі* кейін ғана тұрмасқа болмайтын амалсыздық бар ма? Жоқ. Мұнда *биік екі үй* деуге де, *екі биік үй* деуге болады. Әңгіме мағына екпінінің қайсысында екендігінде ғана: *биіктігіне* ала-бөле назар салдырғымыз келсе, *биік* сөзін бұрын, *екі* сөзін соң айтамыз (*биік екі үй*); екеулігін басып айтқымыз келсе, сан анықтауышты бұрын келтіреміз де *екі биік үй* дейміз. Сондықтан сын есім мен сан есім анықталушыға тете

орынды бір-біріне еркін береді дейміз. *Биік тас үй* дегенде бұл еркіндік жоқ.

Ескерту: Сөз таптарының бір-бірінен енші алысып болғандары да, болмағандары да бар: *ағаш, темір* сияқтылар тек зат есім болып, *жақсы, ұзын* сияқтылар тек сын есім болып, шекараларын түгел ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ, шөре-шөре есімдер де (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар. Мысалы: *бала, жас, жарық, сұлу, бай, батыр, жарлы, кедей*, т.т. Бұлар әрі зат есім, әрі сын есім. Сондықтан *жақсырақ, ұзынырақ* сияқты *баларақ, жап-жас, жап-жарық, байырақ, батырырақ, жарлырақ, кедейірек*, т.т. бола алады. Таза зат есімге бұл мүмкін емес: *темірірек, ағашырақ* болмайды.

Мезгіл-мекен есім. Бұл орыстың наречіесі мен арабтың – *اسم مكان و زمان* есім мекен уа замандарының (үстеудің -п.) бірқатар қызметін атқарады. А.Байтұрсыновтың «үстеу» деп атағандарының бірқатары осыған тура келеді де, бірқатары түгелімен жанаспайды.

Мезгіл-мекен есім болатындар: *кеше, бүгін, мана, енді, әлі, қазір, бұрын, соң, жоғары, төмен, ас, ұст, орта, ал, арт, ілгері, кейін, алғаш, бас, бастап, аяқ*, т.т.

Мағынасы – істің мезгілін не мекенін көрсету. **Морфологиялық белгісі** – *-қы (-ғы, -кі, -гі)* үстеуін ертетіндігі: *кеше+гі, бұрын+ғы, ілгер+гі, бастап+қы, ақыр+ғы*, т.т.

Синтаксистік белгісі – анықталушысына жалғаусыз жетектеле тұрып, орны (әйтеуір ілгері тұрса болды) еркін болатыны (жанас сөздер).

Бүгін мен Жанғазыдан хат алдым. Мен *бүгін* Жанғазыдан хат алдым.

Мен Жанғазыдан *бүгін* хат алдым.

Мен Жанғазыдан хатты *бүгін* алдым. Бұл сияқты орны еркін болушылық септеусіз сөздің басқа таптарында болмайтын, тек мезгіл-мекен есімдерде ғана немесе септеулі сөзде ғана болатын нәрсе.

Мезгіл-мекен есімге *-ғы* жалғанса, сын есімденеді. Зат есімнен *-лы* үстеуі, сан есімнен *-нишы* үстеуі, мезгіл-мекен есімнен *-ғы* үстеуі арқылы жасалған сын есімдер тек зат есімді ғана анықтай алады да, етістікті анықтай алмайды.

Ескерту: I. Мезгіл-мекен есім мен зат есімге шөре-шөре болатын сөздер де бар: *жыл, күн, жаз, күз, бас, аяқ, орта, шет*, т.т. сияқты. Бұлар әрі зат есім, әрі мезгіл-мекен есім. Сондықтан екеуінің белгісі де бұлардан табылып қала береді.

Ескерту: II. Басқа есімдер басқа сөз таптары сияқты, мезгіл-мекен есімдер де екі түрлі болады: бірі – негізгі түрі (жоғарғы келтірілген сөздер сияқты), екіншісі – туынды түрі. Басқа есімдер мен есімшелерге мезгіл-мекен үстеуі (жұрнағы) болған *-да* қосымшасын жалғап, мезгіл-мекен есім жасаймыз. Мысалы: *ағашта, ауылда, ұзында, сегізде, жазғанда, оқығанда* сияқты. Мұндай туынды мезгіл-мекен есімдер де морфология жағынан ана негізгілер сияқты: *ағашта+ғы, ауылда+ғы, ұзында+ғы, сегізде+гі, жазғанда+ғы, оқығанда+ғы* болады. *Оқығанда* жарық сол жағыңнан түссін. *Жарық оқығанда* сол жағыңнан түссін. *Жарық сол жағыңнан оқығанда* түссін.

Мұны екінші сөзбен айтқанда, бұрынғы жатыс жалғау дегенді септеулердің қатарынан, тіпті жалғаулардың қатарынан шығарып, үстеу (жұрнақ) қатарына қосқан десек болады.

Сөйтіп, **мезгіл-мекен есім** деген істің мезгілін көрсететін, сын үстеуі *-ғы*-ны ертетін, сөйлемде анықталушысынан бұрын келе тұрып, қай жерде болу жағынан орны еркін болатын түбірлер болып шығады.

Орынбасар есім (есімдік) деп түбірдің де, қосалқы шылаулардың да орындарына жүре беретін түбірлерді айтамыз: *мен, сен, ол* (зат есім орнына), *бұл, сол, ол* (зат пен есім орнына), *мұндай, сондай* (сын есім орнына), *сонша, мұнша* (бұ да), *олай, бұлай* (бұ

да), *өйтін, сөйтеді* (етістік орнына), *өйткені, онда* (жалғауыш орнына), т.т.

Морфология, синтаксис жағы да қай сөз табының орнына жүргеніне қарай, есімдер мен етістіктердің тонын кие береді.

Етістік те есімдер сияқты, өзара сала-салаға бөлінеді. Мұны былтырғы программадан (орта мектептердің) қарарсың. Түсінбегенінді сұрасаң айтармын.

Сөз таптары туралы берер жауабым осы.

6-сұрауына. «Қазақ тілінің грамматикасы» (V кластікі).

V класс програмының бәріне емес, жартысына арналған. V кластың жартысынан VI кластың жартысына дейін оқылатын кітап II бөлімі, ол биыл шығады. V класта, менің кітабымдағының үстіне, сөз таптарынан есімдер (есімдіктен басқасы) өгілер деп шамаладық. Көп десең, ойыңды жаз.

7-сұрауына. «Өлі қосымша, өлі түбір V класқа ауыр соғатын сияқты», – депсің. Сенбеймін. Меніңше, бұларды оқытпасан, ауыр соғатын сияқты. V класта түбір мен қосымшаны оқытпасқа ғой амалың жоқ. Оқыттың. Ал бір күні бір бала тұрып, *ұят, оян* деген сөздердің түбірі қайсысы? деп сұраса, не дейсің? *Ұят* тұтас түбір десең, *ұял* болғанда т-ның орнына л қалай келді демей ме? *Оян* тұтас десең, *оят* болғанда т келіп н-ның орнын қалай алды демей ме? Сонда, *ұят*-тың түбірі өлі *ұя*: т – есім жасаушы (*қи-іт, құры-т* сияқты) өлі қосымша; *оят*-тың түбірі – өлі *оя*; мұндағы *т қара-т* дегендегі сияқты өзгелік етістің тірі қосымшасы деп, шыныңды айтқан оңай емес пе?

Оңай болу мен қиын болу кітаптан болмай, мұғалімнен де болып қалады. Сол себепті бұл жөнінде сенің менде... **شكك** (шәгін) болса, менің сенде **شوبام** (шұбам) бар. Өйткені басқа мұғалімдер мұнан қиындық көрдік деп айтқан жоқ. Бұларды қалай оқытып едің? Неден бастап, нені үлгіге алып, нені іздеп, нешік жаттықтырып, немен аяқтадың? Неден нендей қиыншылық көрдің? Осыны түгел жаз, сендіре алсаң, мен өзеленбеймін, қол қоямын.

Сәлеммен ҚҰДАЙБЕРГЕН,
1936 жыл

К ПОСТАНОВКЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ ФОНЕТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА *

Так как казахский язык подвергается историческому изучению впервые, к тому же изучению не особенно привычными для его прежних исследователей методами анализа языкового материала, то считаем нелишним предпослать изложению основного материала нашей темы несколько слов о тех «диких», «режущих ухо» многих лингвистов приемах, какие мы применяемых в нашем исследовании.

Мы имеем в виду **палеонтологию речи**.

Дело в том, что многим кажется, будто историческое изучение языка не имеет прямого отношения к языковому строительству, будто подобное изучение преследует «чисто научную», «отдаленную» цель, будто палеонтология речи, выкапывая какие-то «доисторические» формы, не способна помочь практической работе над языком: установлению к терминологии и орфографии, выработке норм литературных языков, разработке вопросов грамматики, методов преподавания языка и пр. т.п.

Такие возражения исходят из двух разных внешне, но совершенно одинаковых по существу настроений.

Первое из них – против принципа историзма вообще, против изучения языка в движении, развитии, динамике, короче – оно против диалектического подхода к изучаемым явлениям окружающей действительности. Обосновывать неправоту подобных возражений было бы, конечно, излишне.

Другое настроение – не «против» истории языка, а лишь *против* изучения истории языка методами палеонтологии речи, т.е. за изучение этой истории при помощи исключительно письменных памятников феодального периода оставленных аристократической верхушкой. Приправляются эти данные срав-

---

* Настоящая статья представляет собой введение к циклу лекций проф. Х.К. Жубанова по истории фонетики казахского языка, прочитанных в КазПИ в 1933-34 учебном году. Статья была опубликована в «Трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры» в 1935 году (Кн. I). Редакция сборника сообщила, что основная часть курса будет опубликована отдельными главами в следующих сборниках. Следующий сборник вышел в 1938 году и продолжения курса, естественно, не было.

нением фактов из отдельных языков, входящих в одну «семью», ничуть не выходя за пределы заколдованного круга (т.н. лингвистических семей). Это – сторонники индоевропейского компаративизма. Не говоря о том, что письменные памятники феодально-кастовый культуры не характеризуют обслуживавшихся ими языков во всей их полноте и не уходят в глубь времен, что и делает их недостаточными для восстановления картины исторического прошлого данного языка, не говоря об этом, что история, основанная на письменных памятниках, не доступна языкам, не имевшим прежде письменности, каким и было огромное большинство языков СССР, в том числе и казахский.

Таким образом, такое «признание» истории языка и такое возражение против палеонтологического анализа языкового материала, кроме несостоятельности доводов, носят великодержавный характер, считают историю принадлежностью лишь культурных языков и лишают возможности исторического изучения бесписьменные языки, выступившие на арену истории лишь благодаря Октябрю и после Октября.

Таким образом, ни одно из этих возражений против палеонтологии речи как метода исторического изучения языка не может считаться состоятельным.

Диалектический подход к изучению языка к изучению его в движении, развитии делает необходимым условием принцип историзма. Поскольку история языка не постигается одним тем, что в состоянии дать письменные памятники, то не остается иного пути, кроме использования материалов, которые доставляет нам сам живой язык, в силу своей природы представляющий собой накопление всей предшествующей истории человечества.

При такой возможности использования современного языка в качестве источника исторических сведений лингвистическая палеонтология приобретает незаменимое значение как могучее орудие в руках исследователя.

Что же касается того возражения, которое отвергает пользу палеонтологии речи в практическом языковом строительстве, то оно представляет собой просто недоразумение. Недоразумение это восходит, с одной стороны, к практиковавшемуся ранее делению наук на «чистые» и «прикладные», или, что то же, к отрыву теории от практики. Действительно, при всеобщем

признании бесспорных теоретических достижений нового учения, хотя бы по вопросам происхождения языка, диалектики глоттогонического процесса, по вопросам связи и зависимости в основном структурных изменений языка от изменений базиса о классовом характере языка и отражении в языке классовой борьбы и многих других, при признании таких теоретических достижений какая же может быть речь о беспомощности этого учения в вопросах практического языкового строительства в такой даже степени, в какой может оказать помощь схоластическая индоевропеистика?

Оно исходит во-вторых из того резкого противопоставления истории языка его же современности, из т.н. деления языкознания на *linguistique diachronique* и *linguistique synchronique*, которое с легкой руки Ф. де Соссюра стало догматом для лингвистов и не изжито до сих пор. Согласно этой концепции, диахроническое или историческое языкознание, к которому относят работы Н.Я. Марра*,

---

* Мы имеем в виду работы Н.Я. Марра, относящиеся к периоду его научной деятельности, которые знаменуют собою новую эру в истории лингвистики. Но у Н.Я.Марра немало и чисто описательных работ. По чистосердечному признанию одного из самых наглых противников нового учения проф. Поливанова, «немало у Марра работ и чисто описательного характера, которых было бы вполне достаточно для оправдания звания академика» (Из доклада Поливанова в Комакадемии в 1928 году).

При бесспорной ценности этих работ как материала, все же эти работы по достоинству своему стоят несравнимо ниже, чем последующие (в чем не сомневался и сам Н.Я.Марр), так как иная, открыто индоевропейская методология не могла не отразиться и на самом результате исследований, не могла не снизить качества, не уменьшить правдивость в восприятии и воспроизведении исследуемой языковой действительности.

Поучительно, однако, когда критики типа Поливанова и другие, оценивая столь положительно пройденные, пережитые ступени развития яфетического языкознания, переросшего затем в общее учение о языке в мировом масштабе, тем не менее всячески бранят дальнейшую, новую, высшую ступень того же самого языкознания, научной деятельности того же самого ученого (*Прим. автора*).

Это отворачивание от новейших достижений науки, поворот назад к прошлому, к пройденному этапу является не чем иным, как отражением кризиса мысли, кризиса языкознания, представителями которого являются эти критики. Оно напоминает тот кризис мысли в Западной Европе и Америке, свидетелями которого мы являемся, и который заключается в отказе от культуры, от достижений науки и техники. Это одно доказывает, что Шпенглеры языкознания отражают идеологию умирающего класса, как заграничные их собратья.

не имеет ничего общего со статическим или синхроническим языкознанием, задача которого заключается якобы в голом описании, фотографировании фактов, без всякого осознания исторического развития этих фактов.

Подобно тому, как ошибочно такое понимание отношения современности к истории, ошибочно также и признание отсутствия отношения лингвистической палеонтологии к современности. Наоборот, палеонтология речи имеет своим отправным пунктом именно современные живые языки, но лишь с тем различием, что, вместо одного поверхностного констатирования наличных фактов, она анатомирует их, вникает в строение слов, рассматривает это строение исторически, т.е. в развитии, изменении, ибо целевой установкой всякого действенного учения является не только и не столько объяснение, сколько изменение действительности.

Чтобы сознательно подойти к изменению существующего языкового строя в соответствии с задачами соц. строительства, необходимо быть в курсе изменений строя языков вообще, знать основные и привходящие факторы этих изменений. Чтобы выяснить законы изменения языка вообще, и их отношение к состоянию необходимо проследить пути развития и изменения языков в связи с изменениями в экономике и общественности. Поскольку это прослеживание возможно не путем созерцания и субъективного умозаключения, а на основе анализа конкретного языкового материала конкретных языков и поскольку таким материалом бесспорно являются отдельные слова и их организация в синтаксические группы, то, естественно, исследователь не может обойтись без исторического анализа каждого отдельного слова и цельных групп слов. Палеонтологией называется лишь такое прослеживание на речевом материале путей развития языка особыми приемами, чуждыми традиционным приемам индоевропеистики, но исходящими из специфики, природы самого языка, – приемами, учитывающими исторические условия развития языка.

В самом деле, как же можно помочь языковому строительству, когда не имеешь понятия о природе материала этого строительства? Какова цена инженеру-строителю, который не умеет или не желает уметь разобратся в строении, в свойствах строительного

материала, не имеет или не желает иметь понятия о сопротивлении материалов?

Ведь очевидно, что история языка изучается не как самоцель, изучается не ради знания прошлого языка, а наоборот, история, прошлое языка изучается для осознания современного состояния языка, для того, чтобы на основе этого осознания сознательно воздействовать на язык.

Строение элементов речи имеет только пространственный характер, т.е. эти элементы состоят не только из разных кусков, но и носят характер временной, т.е. состоят из разных кусков, влившихся в разное время и в различных исторических условиях, а потому в измененном виде носящих черты этих разных времен и условий. Поэтому такое строение словесного материала постигается историческим изучением. Понятно, что лингвист не может и не должен отказываться от такого орудия познания строения речи, каким является палеонтология.

Таким образом, палеонтология не только не далека от практики, но, наоборот, без нее немыслима практическая помощь языковеда языковому строительству.

Если на сегодня не так заметна практическая роль нового учения, то это не потому, что оно практически не пригодно а потому, что этот гигант советской науки, к стыду нашему – лингвистов, еще не освоен.

Неотложной задачей советских языковедов на данном этапе является освоение этого нового, бесспорно крупного «научного сооружения», чтобы не на словах, а на деле изжить имеющиеся незначительные его недочеты, пережитки пройденного этапа, умелым применением метода марксизма-ленинизма в нашем научном производстве. Такое освоение возможно тогда, когда каждый лингвист в состоянии будет отразить эти достижения в материалах исследований своей специальности.

Освещая взятый здесь небольшой отрезок фонетической жизни казахского языка под углом палеонтологического анализа, тем самым **мы заранее должны будем расходиться с прежними исследователями турецких языков в установленных ими моментах, считавшихся незыблемыми.** К тому же вопросы исторической фонетики представляют собой одну из самых

малоработанных дисциплин в новом осмыслении, что и усугубляет трудность поставленной задачи.

Историческое изучение того или иного языка, при скудности наших знаний о закономерностях развития речи, встречается с рядом трудностей. В силу своей специфики каждый современный язык содержит в себе значительное количество архаизмов, не соответствующих образу мышления современной ему эпохи, а имеющих глубокие корни в весьма отдаленном прошлом с иными условиями общественных отношений, а потому с иными взглядами на вещи. Таковы, например, в казахском словоупотреблении выражения **kün körü**, **kün eltü** – «прожить», «жизнь», подлинно означающие «видеть (**körü**), день (**kün**) или солнце», «нести с собой день-солнце», «иметь при себе солнце». Отсюда «состояние» (имущественное) обозначается выражением **kün körgew**, слово в слово означающим: «то, что дает видеть солнце». Современный казах, конечно, не связывает понятия «жить» с видением «солнца» или «дня» и вовсе не думает, что он, живя на свете, несет с собой (**eltü**) «солнце» (**kün**) или «день», а потому не отдает себе отчета, когда он употребляет эти выражения, что в отдельности эти слова означают «солнце», «день», «видеть», «нести», хотя в отдельности слова эти действительно употребляются именно в указанных значениях. Употребляя подобные выражения, современный казах отвлекается от значений отдельных слов и все сочетание в целом воспринимает как одно слово «жить», не ассоциируя ни с «солнцем», ни с «видением», ни с «несением». Таково же казахское название «солнечного диска» (солнца в собственном смысле) – **kün nän köz-ë көзі**, буквально «глаз» (**köz**) «дня» (**köz**). К этой же категории принадлежит словоупотребление **bezgeg-ëm usta-dә** «меня лихорадит», слово в слово – «меня держит (**usta-dә**) мой (**em**) (**bezgek**)», или же, переводя несколько ближе к духу выражения, «я одержим **bezgek**‘ом». **Bezgek** – «лихорадка», а **usta** глагол «держат». Казалось бы, с точки зрения современного мышления, для лихорадки вовсе ни причем глагол «держат».

Действительно, для современного мышления чуждо подобное представление как «жизни», «солнца», так и «лихорадки». Но зато эти выражения имеют объяснения в мировоззрении древнейших эпох, не только в анимистической, но и космической

и микрокосмической стадиях восприятия предметов окружающей среды.

Языковые явления подобного порядка нельзя объяснить одной отсталостью народа, употребляющего эти выражения в своем языке, хотя отсталость обуславливает количественно большее и качественно более «девственное» сохранение особенностей мышления отдаленных периодов общественной жизни. Русский безличный оборот **меня лихорадит** архаичен не менее, чем казахское **bezgegēm ustadә**, т.к. «безличные» глаголы в самом деле личны, лицо здесь третье, но с тем лишь различием, что в этих образованиях затемнен субъект действия – тот, кто действует, в данном случае, кто **лихорадит**, «вселяет лихорадку». Действующим лицом здесь мыслились, в зависимости от стадии мышления и «тотем», и «злой дух», и «бог» и прочее*. Немецкое **es regnet**, греческое **ἕξει δάρα** – «дойдет», хотя представляются как «дождь падает», в сущности же означают, что «дойдет» некое божество, а до анимизма – тотем. Поэтому у Гомера дважды встречается следующее выражение: **ἕξει δάρα Ζεῦγ** «а Зевс дождил». Латинский язык имеет выражение **lue tonante** – «когда Юпитер гремел»**.

Даже такой реалист-историк, как Геродот, рассказывая об отношении скифов к иноземной культуре на примере случившегося со Скилой, употребляет выражение: «*В этот-то дом божество метнуло огненную стрелу, так, что он весь сгорел*» (IV, 79).

Как видно из этих примеров, для греческого языка не «дождь пал», а «дойдил отец богов Зевс», для латинского – не «гром гремел», а «гремел бог Юпитер», в словоупотреблении Геродота не «гроза ударила», а «божество метнуло огненную стрелу». Ныне эти божества перевоплощены в немецком языке в местоимение «es», в русском – в безличный оборот «меня лихорадит». Наличие глагола **usta** (держать) – в казахском выражении **bezgegēm ustadә** – (меня лихорадка держит) объясняется тем же, чем можно было бы объяснить русское словоупотребление «о-держать», «о-держимый», которые образованы из той же основы «держать», так как на

* См. об этом: *Март Н.* Язык и мышление. Л., 1930, а также: Его же «*Verba impersonalia, drectiva, substantiva und auxiliaria*»//И.О.Н. № 6. 1932 г. (*Прим. автора*).

** *Мейер А.* Введение в сравнительную грамматику индоевропейских языков. Пер. с нем. Кудрявского. Юрьев, 1913. С.214. (*Прим. автора*).

известной ступени развития мышления «больной» воспринимался, – как «одержимый злым духом», а «одержать победу», как «вселить беду» (бес) или сделать «одержимым духом (по)беды». Не составит исключения и казахское **kün kör-ü** – «жить», буквально «видеть солнце». Оно тоже имеет свою параллель в русском «видеть свет (солнце)», «жить на свете», буквально «жить при солнце», так как свет семантически произведен от солнца.

Таким образом, архаизмы в семантике, как и архаизмы в синтаксисе, морфологии и фонетике, присущи не одним отсталым языкам, они есть во всех языках, даже в самых развитых. Это составляет одну из особенностей языка как надстройки, в основном отстающей от базиса.

Если такая задача сама по себе нелегка, то еще более неблагоприятной становится задача исследователей отдельных конкретных языков, наталкивающихся, кроме общих закономерностей развития языка вообще, но и на специфические, внутренние особенности изучаемого ими лингвистического круга.

Дело в том, что каждый отдельный язык, каким бы он ни казался монолитным, представляет собой накопление, состоящее из вкладов множества языков, вкладов, вложенных на разных ступенях развития каждого отдельного «пайщика» и в различной дозе, с различным правовым положением использованных, поэтому они, попадая в общую племенную или национальную мельницу, перемалываясь здесь, стираются, теряют свой первоначальный свой лингвистический облик, все больше и больше приближаясь к господствующему, так называемому общенациональному стандарту. Трудность заключается именно в том, что стираются они не одинаково, а по-разному, смешиваются нормы, отдельные типы как бы совпадают*, но эти совпадения

* Так, например, казахское слово **sə-w** – вода может и должно быть возведено к двум различным прототипам: с одной стороны, к форме **su-g**, наличной ныне у тувинцев и появляющейся иногда у самих казахов в произношении производного от слова **sə-w** глагола **sug-ar** – «поить», «поливать», где налицо звук **oj** в конце именной основы. С ослаблением гласного в редуцированный негубной «э» данная форма налицо в глагольной основе **sə-k** «выжимать», что производно от «воды». То же слово в той же форме представлено в корне глагола **sə-k-ta** «плакать», спирантизовано **və-g-la id**, ибо «плакать», иначе «пустить слезы», некогда означало «наводнить глаза», как это до сих пор налицо в казахском выражении **boska gözëndē sulama** «не плачь напрасно», слово в слово «напрасно не наводни глаза». Что слово «слеза» первоначально означало «очей вода» уже доказано Н.Я.Марром на материале ряда языков и письменностей.

часто бывает не действительные, а кажущиеся.

Трудность изучения языка объясняется тем, что эти архаизмы восходят к различным эпохам, являя собой наслоения различных периодов человеческой истории.

Прав был акад. Н.Я. Марр, говоря, что «язык отражает всю совокупность предшествующей истории человечества». Ибо «язык так же древен, как и сознание»**, а сознание есть «изначально исторический продукт»***.

Таким образом, язык представляет собой накопление всей предшествующей истории человечества, отдельные этапы которой напластовались по порядку последовательности своего развития так же, как предшествующие периоды геологического развития Земли оставили свои следы в виде последовательных отложений, пластов, легших друг на друга, чем и дают они о себе знать историкам Земли. «Архаическая или первичная формация земного шара состоит из целого ряда наслоений различных периодов, из которых одни ложились на другие. Точно так же архаическое образование общества вскрывает перед нами ряд различных типов, отмечающих собою последовательные эпохи****.

Впрочем, один из близких к нашему языков, именно чувашский, сохранил подобное наречие в совершенно неистертом виде – **kus** шыны. После этого не может быть сомнения в производности глагола **ye-g-la** и **sə-k-ta** от слова «вода» **su-g-sə-g sə-k yə-g**.

Таким образом, казахское слово **səw** должно быть возведено к форме **su-g**, которая по выпадении **g** была компенсирована удлинением предшествующего гласного **ubu-su-g-su-g-su**, как в алтайском и киргизском, а в языках не знающих долготы гласных, как казахский, долгий гласный пришел в раздвоение **u əw** – (**so:-səw**). Весь ход преобразований в данном случае можно изобразить формулой: **sug-su:-so:so:səw**.

С другой стороны то же казахское слово **səw** с таким же успехом приходит к форме **sub sup**, наличной в орхонских надписях 'р и в древне-уйгурском языке سۇڧ; в таком случае ход изменений **suw** должен изображаться формулой **su-p-su-b su-v-su-w-səw**.

Существование в самом казахском языке глагола **səp-seb** – «брызгать», производного от такого же слова **sub**, говорит за наличие и формы с губным согласным. Итак, в оформлении казахского слова **səw** одинаково могли участвовать и форма **sug** и форма **sub**, поэтому нельзя отдать предпочтение какой-либо одной из них, нельзя также ограничиться констатированием чередования **g** с губным без выяснения генезиса такого чередования, как это делалось в тюркологической практике до сих пор.

И в этом следует видеть совпадение результатов эволюции двух разных форм, принявших одинаковый облик, несмотря на их различное происхождение (*Прим. автора*).

** Маркс К. и Энгельс Ф. О Фейербахе//Архив. Кн.1. С. 281.

*** Там же.

**** Маркс К.: «Письмо к Вере Засулич». Архив. Т. I, стр. 281.

Однако, эти трудно уловимые смены типов представляют благодарный материал для изучения генезиса самих языковых явлений. Именно то, что «наслоения различных периодов... одни ложились на другие», «отмечая собою последовательные эпохи», то, что «история есть не что иное, как последовательная смена отдельных поколений, из которых каждое эксплуатирует переданные ему всеми его предшественниками материалы, капиталы и производительные силы делает возможным по этим переданным «всеми предшественниками материалам»*, хотя существенно изменившимся, судить о самих предшествовавших. Подходя именно таким образом, Энгельс видел в современных ему исторических формациях пережитки более отдаленного прошлого, когда он утверждал, что «из-за римского рода выглядывает Ирокез».

Так поступили исследователи *Бахофен, Морган, Лафарг* и другие, с успехом для своего времени разобравшиеся в общественных отношениях древнейших эпох, добраться до каких не в состоянии ни одна письменность.

Исходя из этой возможности, которую предоставляет сам живой язык, пережиточно – в снятом виде – сохраняющий следы зигзагообразно пройденного им пути, мы и постараемся проследить историческое развитие казахского языка в части фонетики, используя для этого в качестве основного источника материалы самого казахского языка, а не письменные памятники, как это принято в практике исторического изучения языка. Этим, конечно, мы не хотим вовсе умалять значения письменных памятников, но лишь подчеркиваем, что они не будут служить у нас отправным пунктом в объяснении происхождения тех или иных звуковых типов, форм и значений слов.

Это – **первая особенность** нашей постановки исследования истории казахского языка.

Вторым отличием нашего подхода является то, что мы берем отдельные лингвистические факты в общей их связи с остальными областями языковой жизни, выясняя связи этой последней с отдельными этапами развития общества, его экономики, социального строя и мировоззрения.

---

* Маркс К. и Энгельс Ф. О Фейербахе // Архив. Т.1. С. 225.

Дело в том, что отдельные области языковых явлений: фонетика, морфология, синтаксис, лексика и семантика не разделены друг от друга «китайской стеной», а связаны между собой и обуславливают друг друга, переходят, переливаются друг в друга. Изменение звукового состава слова влечет за собой изменение значения, изменяется лексический и морфологический облик слова; изменение же лексическое и морфологическое способствует фонетическому перерождению слова. Так, например, давно известное в турецких языках чередование **r-z**, наличное и в казахском в таких родственных образованиях, как

kör – köz

semêr – semêz

sêr – sêz

(суффикс отрицания в словах **âlsêz – âl-sêr-e kan-sêz – kan-sêr-a**), показывает нам, что некогда наш язык, собственно известный его слой, не знал фонетического различия звуков **r-z**, хотя эти различия существовали в языке. Также мы видим из характера слов, где эти звуки чередуются, что тогда еще не были выделены в особые части речи имена и глаголы, т.е. предмет и его действие обозначались одним словом: так что и **kör** и **köz**, и **semêr** и **semêz** одинаково употреблялись и в значении имени («глаз», «жир»), и в значении глагола («видеть», «ожиреть»). А в дальнейшем, когда возникла потребность отличать глагол от имени, то наряду со многими другими способами словообразования язык использовал наличное, но дотоле безразличное чередование звуков **r** и **z** и, наподобие флективных языков, образующих новое слово от старого внутренним чередованием звуков основы без внешней флексии, закрепил форму с конечным **z** за именами (**köz**, **semêz**), а форму со звуком **r** за глаголами (**kör**, **semêr**). Из этого следует заключить, что наличное звуковое различие, но все еще бывшее в безразличном употреблении, послужило основанием к раздвоению единого слова, тем самым к обогащению лексического запаса языка. Затем, поскольку такое лексическое обогащение создало два разных корня: именной и глагольной, оно послужило и морфологическому обогащению – вызвало к жизни новые формы слов. Далее, подобные лексические и морфологические нововведения, придав звуковым различиям **r** и **z**, прежде бывшим лишь акустическими различиями, новое фонематическое

значение, тем самым способствовали появлению новой фонетической категории.

Примеры слов **kör** и **köz** показывают, как тесно связаны отдельные области лингвистических явлений и как изменение в одной области вызывает изменение в другой.

Эта взаимосвязь отдельных сторон языковой жизни должна быть, как нам кажется, понята и находиться в центре внимания исследователя; в противном случае неизбежен отрыв части от целого и вызванное этим признание изолированного существования фонетических явлений, существования их вне языкового организма. В эту ошибку впали многие солидные языковеды, которые сугубо социально-лингвистические факты объясняют не языковыми и даже не социальными факторами, а совершенно иными, не имеющими сюда отношения, как-то: звукоподражанием (*Ашмарин*, «Подражание в языках Поволжья»), благозвучием, музыкальностью (*Гордлевский*, «Грамматика турецкого языка»), экономией произносительной энергии (*Поливанов*, «*Tilniñ ösiçide iqtisadii qamilləg*»); некоторые же слишком злоупотребляют законом аналогии (*Поппе*, «О числительных» и другие работы).

Примером подобной безответственности над историей языка могут служить и работы такого крупнейшего исследователя, как М.Кастрен, который, описывая койбальское и карагасское возвратное местоимение **bôt, bôs** – «сам», объясняет историю происхождения данного местоимения от слова **bos'lose' frei** («пустой»)*, против чего закономерно возражал и вполне остроумно сближал местоимение **bôs, bôt** со словами **bod, boj** – «тело», «рост» А.А.Шифнер, снабдивший примечаниями работы Castren**, Вамбери в небезызвестном своем «*Etimologisches Wörterbuch*» происхождение слова **qыз** – «дочь», «девочка», «девушка» – ищет в словах «**ыш**» – «дым» и «**изи**» (ыссы) – «горячий», ссылаясь на выпадение начальных заднеязычных согласных, за что и заслужил справедливую критику *В.Радлова****.

Подобные ученые карикатуры на науку объясняются тем, что фонетические изменения рассматриваются не в связи с из-

* *Castren's M. Versuch einer koibalischen und karagassischen Spachlehre. S.22.*

** *Ibid.*

*** *Radlow W. Phonetik der noerdlichen Tuerksprachen. II. S.166.*

менениями слова (**ыш, қыз**), а изменения слова прослеживаются изолированно от истории изменения значений (**bos – bôš, қыз – ізі**).

Чтобы не повторить ошибок своих предшественников, мы подходим к истории фонетики как к части общей истории языка, изучаем ее во взаимной обусловленности отдельных явлений. *Это и составит вторую особенность нашего метода исследования.*

Для нас является единственно верным то положение, что звуки существуют не вне слова, а в слове: следовательно, историю отдельных конкретных видов звуков следует изучать в истории изменения отдельных конкретных слов. Это неизбежно увеличит «этимологическую дозу» в нашей работе. Поскольку слова суть не только сочетание звуков, но и носители конкретных значений, и поскольку эти значения также не стабильны, а подвергаются неоднократным изменениям, то историю слова придется проследить в связи с историей отдельных значений. А так как значения тоже развивались во времени и в пространстве, а самое главное, предметам и явлениям придавались различные значения в зависимости от миропонимания каждого отдельного периода общественного развития человечества и, соответственно этому, эти предметы и явления так или иначе нарекались, то неизбежен местами довольно далекий экскурс в область истории идеологии и материальной культуры.

Все эти отдельные моменты, каждый из которых имеет свою самостоятельную историю, в то же время имели не изолированную историю. Поэтому следует их рассматривать во взаимной связи отдельных моментов и в то же время показывать собственное бытие каждого в отдельности.

Приступая с этой оговоркой к изложению основного материала, следует отметить, что порядок последовательности изложения не соответствует исторической последовательности появления и развития затронутых фонетических категорий, а представляет до некоторой степени обратную последовательность. Это объясняется тем, что более поздние, близко стоящие к нам по времени появления категории бывают легко воспринимаемы.

ИЗ ИСТОРИИ ПОРЯДКА СЛОВ В КАЗАХСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящей брошюрой начинается издание серии моих заметок, посвященных отдельным конкретным вопросам грамматики и лексики казахского языка. Заметки содержат самый различный по тематике, между собой не связанный материал и носят общее заглавие лишь постольку, поскольку все они одинаково имеют объектом своего рассмотрения казахский язык.

Казахское языкознание лишь начинает оформляться в качестве самостоятельной науки. И, как всякая наука, она может завершить стадию своего оформления не на базе общих абстрактных схем, а путем разработки отдельных проблем, чтобы из этих конкретных разработок складывалась наука о казахском языке. Охватить же сразу и осветить в систематическом изложении все многообразие языковой жизни целого народа, отражающей весь пройденный им зигзагообразный путь исторического развития и богатую содержанием социалистическую его современность, – вещь невозможная. Дореволюционное прошлое изучения казахского языка оставило нам весьма скудное наследие, чтобы не сказать не оставило ничего. Так что почти во всех участках нашей лингвистической работы приходится начинать с азов.

При таком положении вещей, работы, направленные на сколько-нибудь углубленную разработку отдельных сторон языковой действительности, не могут не носить лоскутного характера. Этим и объясняется тематическая неоднотипность материала, содержащегося в настоящей серии. Они всего лишь предварительные данные, добытые в результате столь же предварительных разведок в различные уголки мало исследованной области.

Заметки эти возникли в основном в процессе чтения курса казахского языка в Казахском государственном педагогическом

---

* Впервые работа была издана отдельной книгой под названием «Исследования по казахскому языку» проф. Х.Жубанова. (Вып. 1. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936). Настоящая работа отпечатана по изданию 1936 г., изд. «КазФАН СССР». Алма-Ата.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
КАЗАХСТАНСКИЙ ФИЛИАЛ
СЕКТОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ

Х. ЖУБАНОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

ВЫП. I.

ИЗ ИСТОРИИ ПОРЯДКА СЛОВ В КАЗАХСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

АЛМА-АТА
1936

институте и были написаны первоначально не для опубликования, а лишь для уяснения самому себе тех или иных недостаточно ясных вопросов.

Растущая изо дня в день у самого широкого круга работников культуры потребность в лингвистической литературе, отсутствие исследовательских работ по казахскому языку – вынудили меня решиться на обнародование этих заметок в таком, почти черновом, виде.

Пользуясь случаем, здесь же выразить свою благодарность гг. С.Жиембаеву и С.Аманжолову, усилиям которых обязана выходом в свет настоящая работа.

Автор

Из истории порядка слов в казахском предложении

... Материя и форма языка только тогда могут быть поняты, когда прослеживаются его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания, *во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки*^{*}.

Ф.Энгельс

Общеизвестно, что в казахском предложении существует довольно строгий порядок расположения слов. Незыблемый закон размещения членов предложения, общий для всех турецких языков, может быть сформулирован в следующем виде: *определение предшествует определяемому, дополнение – дополняемому и все члены предложения – сказуемому*.

Однако этот порядок расположения слов, очевидно, не был изначальным. Ибо в самом современном казахском языке налицо значительные перебои, что заставляет задумываться над причинами подобного нарушения норм существующего синтаксиса языка и видеть в них образцы норм, некогда господствовавших, но затем вытесненных новыми. Обычно значительная часть исключений из норм существующего строя языка бывает

---

^{*} Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. XIV. М., 1931, стр. 327.

такой природы и находит себе оправдание в историческом прошлом данного языка. Достаточно вспомнить наличие весьма незначительных случаев необходимости строгого порядка расположения слов в русском языке, при обычной для русского же языка свободе размещения членов предложения. Учитывая, что подобный строгий порядок для слов русского предложения обязателен там, где отношение членов предложения не выражено морфологически, специалисты общего языкознания с полным основанием признают это пережитком аморфно-синтетического строя**, признавая тем самым и прохождение русским языком стадии аморфно-синтетического оформления слов речи без помощи связующих морфологических элементов. Исходя из того, что «часто только порядок расположения слов безо всяких формальных элементов (приставок) определяет взаимную связь между словами...»***, а также из того, что история ряда служебных слов и аффиксов свидетельствует об их происхождении из слов-основ, академик А.Н.Самойлович утверждает, что «приставочному строю в турецких и родственных им языках в весьма отдаленные, доисторические времена предшествовал, по-видимому, строй чисто синтаксический, при котором речь слагалась из одних основ-слов, расположенных в строгом порядке...»****.

Доводы обоих ученых настолько вески, что ни в какой мере нельзя отвергать эти положения, тем более противопоставлять им другие. Данные знаменитых достижений Советской наукой – нового учения о языке академика Н.Я. Марра с самого начала указывали на подобный путь развития для всех языков, что придает особенную силу аргументации приведенным выше положениям.

Подобно тому, как случаи несвободного расположения слов выступающие в виде исключения в языках флективных, свидетельствуют о существовании некогда несвободного порядка

** Мещанинов И.И. К вопросу о языковых стадиях. Л., 1931, стр. 861

*** Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османского турецкого языка. Л., 1925, стр. 11.

**** Там же. С. 35. Впрочем, то же положение было высказано еще в 1906 г. В.Радловым, доказавшим правильность своего мнения на примере форм *adaui* и *qadaui*. См. по этому поводу: Radlow W. Einleitende Gedanken zu Dar stellung der Morphologie der Tuerksprachen. S. 29-33.

слов как норма и для этих языков, так и выступающие в виде исключения в современном казахском языке случаи обратного современному порядку слов дают некоторые основания полагать, что эти исключения некогда были нормами, что казахский язык, вернее языки, из которых он слагался, знал такой порядок размещения членов предложения, который был диаметрально противоположным теперешнему.

I

Так, в современном обороте речи *kyn uzaq-qa qajda қырдин?** «Где ты пропадал целый день?» – понятие «целый день» передано сочетанием *kyn uzaqqa*** , где определение *uzaq* (в смысловом

* Вместо косвенной формы *uzaq-qa* с тем же значением употребляется и форма *uзыn* «долгий», так что вышеприведенное можно заменить другим: *Kyn uзыn qajda қырдин?*

** В данном сочетании противоречит современным нормам грамматики казахского языка не только порядок слов: *kyn* и *uzaq*, но и употребление суффикса дательного-направительного падежа – *qa* в слове *uzaq-qa*. В подобных случаях (т.е. когда слово, выражающее время, отвечает на вопрос «Сколько времени?») современный казахский язык употребляет именительный падеж: *bir kyn* (одни сутки), *bes sagat* (пять часов), *syт pisirim* (столько времени, сколько нужно, чтобы молоко вскипело) и т.д. Даже вышеуказанное выражение можно заменить другим, равноценным: *Kyni bojь qajda қырдин?* (Где пропадал ты целый день?), где в сочетании *kyni bojь* (в продолжение дня) слово *bojь* оформлено именительным. Бывает также, что слово – показатель времени – оформляется и местным падежом – не только при ответе на вопрос «когда?», но и на вопрос «сколько времени?». Так, на вопрос *Qacan?* отвечают: *Tys-te* (в полдень; местный падеж от *tys* – полдень), *kecki-de* (вечером; местный падеж от *kecki* – вечерний: *kec* – вечер + суфф. относительности *-ki*). Кроме того, местный падеж употребляется и тогда, когда слово выражает продолжительность времени. Например, вышеприведенные слова, оформленные именительным падежом, могут в равной мере встречаться в местном падеже: *bir kynde*, *bes sagatta*, *syт pisirimde*.

Так что термин «*locativus*», или «местный падеж», не совсем точен в применении к казахскому языку, ибо здесь нет особого падежа места, а есть лишь падеж места и времени, вместе взятые.

Направительный падеж в слове *uzaqqa* (в сочетании *kyn uzaqqa*) напоминает традицию древних литературных языков Восточного Туркестана, для которых данный падеж в словах, указывающих на время совершения действия, был не исключением, а нормой. Выражение *26-go числа месяца* в современном казахском языке будет *ajdyң сььртма altьsьnda*, где выражение *сььртма altьsьnda* оформлено местным падежом (показатель – *da*), в то время как в юридических документах древних уйгуров XIV–XV вв. сплошь и рядом встречается обозначение дат направительным падежом, вроде:

... *ijt jil bir jigirminc aj altь otuzqa*

переводе «целый», «весь», а дословно – «долгий») не предшествует определяемому «день», а следует за ним. Согласно действующим нормам казахского синтаксиса следовало бы расположить их в обратном порядке, в виде *Uzaq kun*. Существует и эта разновидность сочетания, но с тем различием, что прилагательное само по себе *uzaq* принимает на себя, казалось бы совершенно излишне, суффикс обладания *-lb – tь*. Последний может присоединяться теперь только к именам существительным, а к прилагательным лишь в случае образования антонимического повтора, вроде *uzьndь-qьsqa lb* «имеющий и длинное и короткое», т.е. «все меры длины»), и получается *uzaq-tь kun*, что означает то же, что и *kun uzaq-qa*, т.е. «целый день». Если слово *uzaq* «долгий» без суффикса обладания сочетается со словом *kun* «день», предшествуя как определение последнему, то такое сочетание дает другое значение, значение «долгий день» уже в астрономическом смысле. В сочетании *uzaqtь kun* «целый день» суффикс *-tь* понадобился, очевидно, лишь для того, чтобы не смешивать со значением долготы дня.

Итак, наличие сочетания *kun uzaqqa* позволяет полагать, что в казахском языке некогда имел место чуждый теперешним нормам порядок слов, по которому определение не предшествовало определяемому, как это делается теперь, а следовало за определяемым, пережитком чего и является данное сочетание. В противном случае нельзя было бы объяснить причину подобного расположения слов.

نَحْنُ فِيهِ وَفِي فَتْرَتِهِ سِتَّةٌ وَعِشْرُونَ حَسْبًا تِسْ (начало одного документа из собраний акад. Ольденбурга, по С.Малову) – год собаки одиннадцатого месяца двадцать шестого числа, где выражение *altь otьzqa* – «26-го» (следует иметь в виду, что здесь употреблен так называемый «старый способ» исчисления, по которому «двадцать шесть» будет «шесть к тридцати») оформлено направительным падежом последнего слова *otuz* – «30». Дательной времени спорадически выступает в казахском языке в некоторых наречиях: без притяжательного суффикса в слове *kecke* «вечером», «к вечеру» и с притяжательным – в словах *цьльпа* «ежегодно», *kynige* «ежедневно». Особенно интересно оформление последнего слова, где вместо нормального для казахского языка *kynine* мы видим чагатайскую форму *kynige*, что не оставляет сомнения в том, что данное образование либо заимствовано у средне-азиатских соседей казахов, либо же является вкладом тех племен, которые до вступления в состав казахов говорили на языках чагатайской группы и обитали в Западном Туркестане.

II

Выражение *кун ызаққа*, конечно, не единственный случай нарушения нормального порядка расположения членов предложения. В фольклоре и обыденной речи встречаемся с выражением *Elden bezip, adam taqь bolьp ketipti* «Отстранившись от людей, стал диким человеком», где налицо сочетание *adam taqь* (дикий человек), в котором определение *taqь** (дикий) стоит за определяемым *adam* «человек», тогда как нормальный с точки зрения современного казахского языка порядок их расположения был бы обратный – *taqь adam*, что также вполне терпимо.

* Значение «дикий» выражено в казахском языке словом *taqь*, подлинно означающим «горный» от основы *taq* (гора+малоупотребительный суффикс *-ь/i*). Характерно в этом образовании, во-первых, оформление самой основы *taq*, которая по-казахски звучала бы *tav*. Очевидно, данное словоупотребление является вкладом той части населения древнего Казахстана, которая населяла теперешние южные районы Республики и говорила на языке уйгурско-чагатайской группы. Подобное сохранение конечных заднеязычных (вместо *u* и *i*), несвойственно языкам Северо-Западной или Кипчакской группы, немало в казахском, и оно особенно характерно для южных и восточных районов (ср. *suraq* вм. *surav* – «вопрос», *qьstaq* вм. *qьstav* – «зимовка» и пр.). Вкладом этой же части населения, образовавшего впоследствии казахов, есть все основания считать и суффикс *-ь* в слове *taqь* (дикий), употребляемый и в присоединении к другим словам: *qazaq-ь kijim* (казахская одежда), *estek-i cьlqь* (башкирская лошадь, от *estek* – «башкир»), *turьken-i kilem* (туркменский ковер), *qoqan-ь er* (кокандское седло) и пр. Так как суффикс этот генетически не может считаться тюркским и в самом казахском языке употребляется очень редко, а самое главное – конечные заднеязычные глухие основы не озвончаются при присоединении этого суффикса (ср. *qazaqь, estek-i* с этим суффиксом при *qazaq-ь, esteg-i* с суффиксом притяжательности III л.), что говорит о позднем появлении данного суффикса в казахском языке, когда глухость и звонкость звуков основы приобрели фонематическое различие, то я усматриваю в нем персидский *i* – нисбет, *i* персидского нисбета генетически то же, что и *i* прилагательного. Вполне естественно усвоение его казахами в форме их собственных редуцированных гласных *i/ь*. Мы знаем, кроме того, и слова с настоящим нисбетом, которые произносятся казахами на манер их собственных слов с беглым гласным *ь/i*. Имя классика чагатайской литературы XV в. Навои популярно у казахов. Даже существует одноименная музыкальная инструментальная пьеса у казахов Западного Казахстана, вероятно, привнесенная туркменами (пока еще не выяснено, имеет ли это какое-либо отношение к музыкальным произведениям Навои или нет). Имя Навои у казахов звучит *Navajь*, звук же *u* (*ji*) в конце этого имени, как известно, является персидским нисбетом *نواي* от персидской основы *naya* نوا – «благозвучие». Нисбет, несомненно, присутствует и в казахском слове *qudajь* (*sadaqa*) – «милостыня», от персидского *xudoji* – «божье». Если казахский суффикс *-i/ь* восходит к персидскому нисбету, то последний мог быть перенесен на казахскую почву не кем иным, как среднеазиатскими элементами того этнического образования, которое впоследствии стало казахским народом.

Правда, единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло. Ибо господство новой нормы могло осуществиться не иначе, как вытеснив старую. Поэтому и там, где определение стоит за определяемым, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того – оно способно превратить определение в определяемое и наоборот. Быть может, такие странные сочетания, как *Күн сұлу* «Солнце красивое», *Aj suluv* «Луна красивая», *Taң suluv* «Утренняя заря красивая», встречающиеся в традиционных личных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде: *Күн қарық* «Солнце светлое», *Aj қарық* «Луна светлая», *Taң қарық* «Утренняя заря светлая», и были образцами такого расположения слов, при котором определения, выраженные прилагательными *suluv* «красивый» и *қарық* «светлый», следовали за определяемыми *kun* «солнце», *Aj* «луна» и *Taң* «утренняя заря». Подобное допущение более вероятно потому, что здесь в последних компонентах (*suluv* и *қарық*) нет возможности усматривать сказуемое, а в первых (*kun*, *aj*, *taң*) – подлежащее, так как сочетания, составляющие личные имена, крайне редко принимают форму предложения, вроде: *Сыл келди* (Весна наступила), *Қоғам берди* (Мой хозяин пожаловал) и т.д.

Чаще всего личные имена – будь они простые или сложные, безразлично – представляют собою выражение либо атрибута некоей субстанции, либо же предиката некоего субъекта. В первом случае субстанцией, во втором субъектом мыслится лицо, носящее имя. Так что полный перевод вложенных в вышеперечисленные имена мыслей может быть таков: «(это) – красивое солнце», «(это) – светлое солнце» и т.д.

Бывает также, что личные имена выражают идеал. В таком случае они означают: «(пусть это будет) красивое солнце», «(пусть это будет) светлое солнце». Словесно выраженной формой такого осмысления личных имен являются женское имя *Ulboşyn* – «пусть будет (это) сын», мужское – *Ganboşyn* – «пусть будет (это) душой», *Ganbol* – «будь душой» и т.д.

Личные имена *Kynsuluv*, *Ajsuluv*, *Taңsuluv*, *Күнқарық*, *Ajқарық*, *Taңқарық* не могут быть синтаксически расшифрованы в пределах современных норм, т.е. как сочетание определения с определяемым, предшествование первого второму, потому что

существительные теперь не употребляются в качестве определенных, когда определяемым долженству быть прилагательное. Исключение составляют образования типа *qojсь torь*, букв. «пастух гнедая», т.е. «пастуший гнедко», *baigi kyreң*, букв. «скачка рыжая», т.е. «скаковая рыжая». Но механизм подобного исключения ясен.

Дело в том, что цвета лошади обозначаются в большинстве случаев не обычными прилагательными цветов, а другими, специфичными для лошадей (как это имеет место отчасти и в русском языке). Даже обычные слова, выражающие определенный цвет, в применении к лошади приобретают иногда совершенно иное значение. Так, например, прилагательное *qъзьl* «красный» обозначает, когда имеется в виду лошадь, не «красная», а «серая». Слова *torь* «гнедой», *kyreң* «рыжий», будучи выражениями исключительно лошадиных цветов, легко субстантивизируются и употребляются часто без определяемых, но означают то же, что и с определяемыми. Правда, это свойство присуще всем казахским прилагательным, употребляемым изолированно от определяемых. Но подобное положение обычные прилагательные занимают лишь в форме косвенных падежей, в то время как прилагательные, специфичные для лошадиных цветов, способны субстантивизироваться и без этого. Слова *torь** и *kyreң* следует в таких случаях понимать не как прилагательные, а как эквиваленты русских существительных: гнедко, сивка и др. Вот почему и они в состоянии иметь определения из существительных.

Другие сочетания существительных, как бы определенных с определяемыми – прилагательными типа *Çolquttъ* (муж. лич. имя), букв. «путь счастливый», *Kөz çaqсьm* (прозвище девушки, даваемое ей невестками ввиду запрету произнесения настоящего имени) – «моя хорошеглазая», *Esalaң* – «(человек) с сознанием рассеянным», *At çaqсь* (название речки) – «доброименная» и

* Казахское *torь* (гнедой), соответствующее уйгурско-чагатайским формам *toruq*, *toriқ id*, первоначально означало, очевидно, не масть лошади, а просто лошадь, как это видно из словаря знаменитого ученого XI в. М.Кашгарского, который слово *toruq* переводит арабским словом *al-farasu* الفرس نرغ – лошадь и приводит в подтверждение этого фразу: *بو اغلانم بر ترعقا الدم* *бу огланиг бир торуғқа алдум*, в арабском переводе *بى اشترت هذا الغلام بفرس*, т.е. я купил этого мальчика за одну лошадь (*aj iutarajtu hadha al-qulama bifarasan*, цитирую по памяти).

прочие образовались, по-видимому, в результате выпадения беглых гласных в конце первых компонентов. Притяжательное окончание на *i/ь* обычно не принимает на себя ударение, почему бывает склонно к выпадению. Беглый гласный *i/ь*, находящийся в конце первого компонента сложных слов, часто выпадает и не будучи притяжательным окончанием (ср., напр., собственное имя собаки *Berbasar* от *bəri* (волк) и *basar* – причастие будущего времени от *bas* «давить – давящая волков», *kelsap* «колотушка» для толчения проса от *keli* + *sap* и т. д. Таким образом, *Çolquttı* следует восстановить в форме *çolbı quttı* «его путь счастливый», *Köz çaqsım* – в форме *közi çaqsım* «моя хорошеглазая», букв. «ее глаза хорошие – моя», *Esalañ* – в форме *esi alañ* т.е. «его сознание рассеянное, полусознательный», *At çaqsı* – в форме *Atı çaqsı*^{**} – «его имя хорошее».

В сочетаниях: *çau çıtır*^{***} – название съедобного корня какой-

** *Atçaqsı* (*at çaqsı*), как и его антоним *atteris* (*atı teris*), по-видимому, ранее было иносказательное выражение, употребляемое при назывании чего-либо, настоящее название которого почему-то (т.е. или по запретности, или из-за уважения) нельзя было произносить. Призыв бия Караменде к Кенгербау гласит:

Sålem de Kengirbajda, kel, ketelik!

Мьqть sabaz atandь terletelik.

Musьlmanньj jurьna mañdai qoip

Atь çaqsı darijadan әri etelik!

Atь çaqsı darija здесь Сыр-Дарья. Тут в слове *atı* окончание *-ь* сохранено.

*** Слово *çav* в сочетании *çav çıtır* я перевожу «жир», «масло» (хотя оно такого значения в казахском не имеет), исходя из того, что уйгурскому *jaq* (жир, масло), алтайскому *djuu id* в казахском соответствует форма *çav*. Что же касается единственно известного казахскому языку значений имени *çav* (соответствующего орхонскому $\Gamma\dot{U}\dot{D}$ *jaqь* – враг) и глагола *жау* (соответствующего не кипчакской форме *jağ* – «идти» дождю, снегу), то ни то, ни другое из этих значений не могло иметь места в словосочетании *çav çıtır* (дикий картофель). К тому же слово *çav* налицо и в другом составном названии опять-таки съедобного растения – *çav qazьn* (клубни тюльпана). Вторая часть этого сочетания – *qazьn* – отглагольное имя от основы *qaz* (копать) + суффикс *-ьn*, наличный и в составе слов *savьn* (дойное животное) от *sav* (доить) и *egin* (посев) от *ek* (сеять). Так что *qazьn* означает нечто копаемое – ископаемое, а вместе с *çav* (*çav qazьn*) – маслянистое ископаемое. Очевидно, в казахском языке значение «масло», «жир» (маслянистый, жирный) употребляется как символ всякого съедобного и съедобные растения уточняются определением «маслянистый». О том, что некогда наш язык знал слово *jaq* (масло), говорит также существование глагола *жақ* (мазать), производного от значения «масло», или, что то же, «мазь». Именно же значение данной основы *çaq* – *çav* утрачено, будучи вытеснено другим словом – синонимом *jağ* – словом *май*. Последнее, по всей вероятности, стало господствовать в связи с культом божества –

то дикорастущей травы, по-видимому, «дикого картофеля», букв. «масло-цилиндр», т.е. «масличный (съедобный цилиндр)», *syt kençe** «самый младший из детей», (букв. «молочно младший»), т.е.

покровительницы женщин – *Umai*, фонетическим лишь вариантом которого (утратившим начальный узкий гласный, очевидно, бывший детерминативом) и является слово *май* «масло», «жир». Такое невероятное отождествление названия женского божества по словом, означающим «масло», «жир», оправдывается тем, что почитание культа Умай всегда сопровождается употреблением «масла» или «жира» вообще. Мусульманская религия не оставила места чистому виду культа Умай у казахов. Они не знают такого божества. Но зато процедура почитания Умай сохранилась в довольно чистом виде. Во время родов женщины бросают в огонь масло или сало, обращаясь при этом к каким-то забытым божествам со словами: «*Ot ana! Maj ana! ÇarЫlqa!*» (В переводе: «Мать огонь! Мать Май (масло)! Помилуй!»). Об этой процедуре свидетельствует и классик казахской поэзии Абай в своем трактате «Пара слов о происхождении казахов». «Мать *maj*», к которой обращаются женщины за помощью в трудные моменты их жизни – во время родов – не могла быть не кем иным, кроме как покровительницей женщин – Умай. Но ее имя произносится казахами иначе, чем в Сибири, как *maj*, без начального гласного *U*. Название покровительницы матерей-кормилиц могло стать и названием матери-женщины, и названием материнских ее органов, т.е. органов кормления – груди и деторождения – *vulva*, и названием корма, еды, съедобного, в том числе и жира. Отсюда наличие слов в казахском *uma* (вымя) с перегласовкой *U* в *e*: *em* (сосать), *em-cek* (женская грудь), алтайское *emegeп* (мать), якутское *emie* (кобыла, т.е. мать), что с выпадением начального гласного в казахском будет *bie* (*mie*) *id*. Основа *em* (сосать, женская грудь) с перегласовкой *e* в *a* будет означать *vulva* – материнский орган.

* *Syt kençe* – образование, встречающееся весьма редко. Мне лично известен лишь единственный случай употребления этого выражения из состязаний акына Шакара с Таразой – снохой известного Есет-батыра Котибарова (середина XIX в.). Тараза – красавица и поэтесса-акын, выданная замуж за слепого и бездарного младшего сына Есета – за Дяу, будучи недовольна своей судьбой, вела себя нетактично и сочинила ряд песен, оскорбляющих своего жениха, а в лице его всю Котибарову фамилию. Обиженные этим поведением невесты, сородичи Дяу поручили импровизатору Шакару по прибытии Таразы в дом жениха выступить с беташаром (торжественной песней, с началом исполнения которой открывают закрытое лицо невесты), чтобы попутно ответить Таразе оскорблением же. Выступая с беташаром, Шакар сказал между прочим и следующее:

Buqardьn maqpalьndaj etin, kelin!
Kecegi çavqan qardaj betin, kelin!
Esettin syt kençesin soqьr depsin!
Yjinde әkesi çoq çetim kelin!

Тело твое, невестка (так нежно), как бухарский бархат!
 Лик твой, невеста (так светел), как свежий снег!
 (За что) прозвала слепым самого младшего сына Есета
 Ты, невеста, лишившаяся своего отца, – сирота?

«сосавший последнее молоко матери) от *syt* (молоко) и *kençe* (младший из детей) – определяемые *çıtır* (цилиндрический) и *kençe* (младший) действительно прилагательные, а определения *çav* (масло) и *syt* (молоко) действительно существительные. Образованием, аналогичным этим двум (*çav çıtır; syt kençe*), обычно понимается и сочетание *qaz-qatar* «в ряд, подряд,

Вот в этой песне и встречаем выражение *syt kençe* в значении «самого младшего сына».

Следует заметить, что выражение, как будто не к месту употребленное у Шакара, «лишившаяся своего отца – сирота», являясь упреком по адресу Таразы, имеет тот смысл, что последняя могла допустить оскорбительное слово «слепой» про хранителя домашнего очага Есета Дяу лишь по своей неблагоприятности, как девица, потерявшая отца – воспитателя. Подобное символическое значение данного выражения становится понятным, если вспомнить казахскую поговорку «*Әkesizdin avzъ өсер*» (Тот, кто не имеет отца, бывает невыдержан в выражениях, букв. – У того, кто без отца, уста разбухают). В правильности такого толкования можно убедиться из следующего ответа Таразы на упреки Шакара:

Surasan urıvımdъ – ultıvtamъn,
Cal-quirъq arvanadan bir tuvqanmъn.
Bolganmen әkem өli, eki aqam bar
soqtъrqaн mъn teңgeden er-turmanъm.

Özdarдъ әkesi bar көrip çırmiz,
Çeniniң çataj almajт çрътылапъn.
Betine bet acarдъ ustap alъp.
Kөrdiң be, mъna calдъq qutъrqaпъn!

Смотрите, как взбесился этот старик,
 Прикрываясь формулой бегашара.
 Если хочешь знать, какого я происхождения,
 то я из рода Култума.

Знатна я, подобно породистому биртугану.
 Хотя отца моего нет в живых, но зато есть двое
 старших братьев,
 Не пожалевших 1000 рублей серебра на изготовление
 моего седла.

Мы видим и девушек, отцы которых живы,
 Но которые ходят с оборванными рукавами,
 не умея их починить.

Bir tu vqaн – лучшая порода одногорбого верблюда. Говорят, что во время этого состязания дочь одного из сыновей Есета ходила с оборванными рукавами, на что Тараза и делала намек, как на образец плохого воспитания, в результате чего девушка даже не научилась чинить свое платье.

На этом состязании победительницей оказалась Тараза.

Песни-состязания Таразы с Шакаром записаны мною в 1932 г. из уст гр-ки., происходившей из Котибарова поколения (Челкар р., Актюб. обл.).

параллельно», (букв. «гусиным рядом»); не следует смешивать с русским «гуськом», указывающим на последовательность ряда. Но здесь я склонен видеть не два самостоятельных слова: *qaz* «гусь» и *qatar* «ряд», а одно слово *qatar* с усилительным слогом *qaz* – *qas*, подобно образованиям *sap-sarь* (желтый-прежелтый) от *sarь* (желтый), *qьp-qьzьl* (красный-прекрасный) от *qьzьl* (красный). Современный казахский язык образует усилительный слог путем повторения начального согласного и первого гласного основы, затем к ним прибавляет согласный *p*, как это видно из *sap-sarь* и *qьp-qьzьl*. Но анатолийско-турецкий язык прибавляет не только *p*, но и *m* и *s*, например, *gөm-gөk* (голубой-преголубой) от *gөk* (голубой), *bөs-byтyn* (совершенно целый) от *byтyn* (целый). Следы подобного же анатолийскому прибавления звуков *m* и *s* при образовании усилительного слога в казахском языке видны в таких словах, как *тьm-тьrьs* (абсолютное молчание), *цьm-цьrt* (абсолютная тишина), *qьm-qyвьt* (суматоха), *tas-tөbe* (самая верхняя точка чего-либо), *tas-talqan* (совершенно размельченный, абсолютно разрушенный)*.

* Так как эти слова представляют теперь не живую форму словообразования, а окаменелости, то их настоящие значения не видны невооруженным глазом [т.е. неспециалистам].

Слово *тьm-tirь* состоит из усилительного слога *тьm* и ономато-поэтической основы *tirьss* в полной (именной) форме *tirьsl*, что значит «несильный, прерывистый шум», но с усилительным слогом *тьm* – не «шум», а «мертвая тишина». При всей несовместимости с точки зрения современного мышления, звучания с молчанием язык часто имеет дело с подобным совмещением несовместимого, как это видно из казахского слова *sanrav*, по-чагатайски *sanraq* (глухой), образованного от *sanor* (звон), или, как в случае с древнеуйгурским *qaraq* (слепой), в казахском *suв qaraqь id* от *qaraq* (глаз).

Слово *цьm-цьrt* (мертвая тишина) образовано от *цьrt* (в глухой разновидности *сьrt*), встречающегося в качестве определения к слову *uяqь* (сон) в составе сочетания *сьrt uяqь* (крепкий сон), очевидно, воспринимавшегося как «тихий сон» (*сьm* употребляется также и в значении тишины; говорят: *сьm boldь*, букв. стало *сьm* – умолк). Есть все основания полагать, что *жым* стало усилительной частицей лишь впоследствии, а первоначально имело самостоятельное значение, причем такое же, какое имеет и *сьrt*. Дело в том, что от обеих образуются глаголы: *сьm-ьn-da*, *сьrt-ьn-da*, означающие «улыбаться с неприятным легкомыслием», т.е. делать мимические движения лицом. Когда делать мимические движения лицом понимается как обнаружение легкомысленного поведения, то оно выражается глаголом *сьbьr-la* (двигаться) от основы *сьbьr* (мелкое движение поверхности). Казахское слово *тыlq-av* (глухонемой) образовано от основы *тыlq* – разновидности *bьlq*, в полной именной форме *bьlqьl* (движение упругого тела, движение вообще). Во всех этих случаях мы имеем дело с понятием «движение», употребляющимся в значении «молчания», потому что в

Подобно форме *tas-talqan* и форма *qaz-qatar* может быть признана словом, имеющим лишь усилительную частицу *qaz*, образованную из начального согласного *Q* и первого гласного *a* основы *qatar* с прибавлением к ним свистящего *z*. Тогда *qaz-qatar* означало бы «в совершенно ровный ряд». К такому допущению меня вынуждает наличие формы *qaz-qalpynda* (в том же совершенно положении, в каком было) от *qalpy* (положение), где проклитическая частица *qaz*, несомненно, представляет усилительный слог. Значение же «гусь», имеющее некоторое оправдание для первого случая, в случае с *qaz-qalpy* совершенно неуместно. Если от основы *qalpy* образована усилительная форма *qaz-qalpy*, то от основы *qatar* также могла быть образована усилительная форма *qaz-qatar*. Поэтому образование *qaz-qatar* я исключаю из рядов сочетаний типа *çav çumьr* и *syt kençe*.

Последние два сочетания нельзя, однако, рассматривать как абсолютно равные величины. Ибо слово *kençe* означает не просто «младший», а включает в себя и значение определяемого «сын» или «дочь», поэтому и в собственных именах оно встречается то в положении определения, как в сочетании *Kençebaj* (младший богатый), то в функции определяемого – *Bajkençe*** (богатый младший сын). Слово же *çumьr* (цилиндрический) является

них звуковой язык противопоставляется языку движения, движения лица – мимике, поэтому «не говорящий» или «не звучащий», в том числе и не «хохочущий», а «улыбающийся», понимаются, как «говорящий движением», «говорящий движением лица», «говорящий мимикой». Отсюда *тыlqan* (глухонемой), букв. означающее «двигающийся», т.е. «делающий мимику», отсюда же *çьm-ьp-da*, *çьrt-ьp-da* – «неприятно улыбаться», «моргать», «делать движения лицом», т.е. «выражаться лицом», что означало бы «говорить молча», или, что то же, «не издавать звука», «молчать». Значение «тишина» в словах *çьm*, *çьrt* восходит, таким образом, к «молчанию», что вместе с «движением» составляет противоположность «звучания», гесп. «говорения».

Слово *qьm-qivьt* (суматоха) образовано от мертвой формы *qivьt*, состоящей из глагольной основы *qiv* (гнать, гонять) + мертвый суффикс *k t*, образующий имя от глаголов (ср. *kij-it*, *min-it*). Слово *qivьt*, таким образом, означает нечто вроде «гонки» или «положения, когда гонятся».

** В собственном имени типа *Kençe qara* слово *qara* (брюнет, собств. черный), являясь прилагательным, следует в то же время за словом *kençe* и понимается как определяемое (младший брюнет). Но я вижу в данном случае в слове *qara* не значение «черный», а значение «опора», «сторонник», встречающееся во фразе *qara çьjuv* (вовлечь сторонников своих); *Birevdin qarasьn kebejt* (увеличить число сторонников кого-либо). Отсюда образование *er qara* (живая модель, живая кукла) – человек, поставленный на какую-либо должность, но не способный ее оправдать. Здесь значение «черный» неуместно.

обычным прилагательным, могущим и субстантивироваться, когда отсутствует определяемое слово, но не могущим выступать в роли определяемого, когда определением является существительное типа *çav* (жир). Поэтому и образование *çav çitъr* можно отнести к тем отложениям, которые своим строением сохранили старый порядок слов, где определяемое (в данном случае слово *çav*) предшествует определению (в данном случае *çitъr*). При таком понимании следовало бы перевести сочетание *жау жұмыр* как «цилиндрический жир», «цилиндрическое съедобное».

III

Мы уже отметили, что все прилагательные казахского языка обладают свойством субстантивироваться в известных условиях. Но и кроме того, существует ряд имен, являющихся одновременно и прилагательными, и существительными. Таковы названия имущественных, профессиональных, должностных и других общественных положений людей. Так, слово *baj* означает и «богатый», и «богач», *batъr* – и «храбрый», и «храбрец» (богатырь), *suluv* – и «красивый», и «красавец» и т.д. Поэтому, когда такого рода слова сочетаются с личными именами, то в зависимости от того, которое из двух имен (личное или нарицательное) понимается как носитель признака, в зависимости от этого слова *baj*, *batъr*, *suluv* и прочие могут выступать и в роли определений к личным именам, и в роли определяемых личными именами, как это видно из сочетаний *baj Maman*, *batъr Kotibar*, *suluv Ajman* и, наоборот, *Maman baj*, *Kotibar batъr*, *Ajman suluv*.

Оба вида сочетаний переводимы на русский язык только одинаково: «богач Маман», «богатырь Кутибар», «красавица Айман», но никак не наоборот. Ибо атрибутивность, присущая природе понятий: *baj*, *batъr*, *suluv*, несколько не снимается от перемещения их, а это последнее лишь дает иной оттенок, точно не переводимый на русский язык. Но ведь такое же почти различие оттенка относительного значения слов (т.е. значения слов, придаваемые последним по отношению к остальным членам сочетания) налицо и в русских оборотах: «вновь построенный дом», «дом, вновь построенный» и «дом, построенный вновь».

Перенесение определительных слов на позицию, предшествующую личным именам, в казахском языке лишь подчеркивает значение атрибута, поэтому оно уместно в случаях особого стилистического оформления речи, когда говорящий старается возвести данное лицо до положения, которое выражено в определении. Предшествование определения определяемому, являющемуся личным именем, уместно также и в том случае, если слушающий, не представляя себе точно, о ком из лиц, носящих данное имя, идет речь, переспрашивает говорящего. В таких случаях говорящий прибавляет к личному имени необходимый эпитет с целью придать ясность своему сообщению. И этот эпитет предшествует личному имени, как в случаях: *Ilijas. Qaj Ilijas? – Aqьn Ilijas, pijlosop Ilijas.*

Обычный же нормальный порядок размещения слов в подобных сочетаниях по сей день тот, в котором личное имя – определяемое – предшествует слову – определению: *qabbas sьncь* (критик Габбас), *Qartqoça inçner* (инженер Карткожа), *Sançar propessor* (профессор Санжар), *Beket çoldas* (товарищ Бекет), *Asqar aqьn* (поэт Аскар), *Əlij agronom* (агроном Али) и т.д.

Что существующий порядок расположения слов (социальных определителей с определяемыми – личными именами) не согласуется с современным же грамматическим строем, а является исключением из существующих норм, отражающим прошлое синтаксической организации слов, видно из того, что подобное расположение определений возможно не при всех собственных именах, выступающих в роли определяемых, а лишь при определяемых личных именах. Так, собственные имена, относящиеся к топонимике, и имена этнонимические, близкие к категории собственных имен, не допускают к себе определяющих (фактически) слов, следующих за ними.

Если, например, язык орхонских надписей знал сочетания топонимических имен, вроде: *Өтүкен жиç* – 𐰉𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰾𐰾; *Candun jazıq* – 𐰽𐰺𐰽𐰾𐰾𐰽𐰾𐰾𐰽𐰾:𐰽𐰾𐰽𐰾 этнонимических типа 𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽𐰾:𐰽𐰾𐰽𐰾 – *Qarlıq budun*, 𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽𐰾:𐰽𐰾𐰽𐰾 – *tabqac budun*, а древнеуйгурский употреблял названия годов двенадцатилетнего животного цикла в качестве определений к слову: *jil: it jil* 𐰽𐰾𐰽𐰾 𐰽𐰾𐰽𐰾 (год собаки), *jont jil* (год лошади), то подобное положение невозможно для казахского языка. Последний не терпит словоупотреблений такого типа, как *Narьn*

qum, *Edil özen*, *Qытай qalыq*, *Qыргыз qalыq*, *ijt ыыл*, *ыылqы ыыл* и т.д., а оформляет в подобных сочетаниях слово – определение – родительным падежом (не оформленным суффиксально) и слово – определяемое – притяжательным окончанием 3-го лица: *Naryn qum-ы* (Нарынские пески); *Edil özen-i* (река Волга), *Qытай qalq-ы* (китайский народ), *Qыргыз qalq-ы* (киргизский народ), *ijt ыыл-ы* (год собаки), *ыылqы ыыл-ы* (год лошади) и т.д. Единственным исключением из этого, насколько мне известно, является *Betpaq-Dala* – казахское название «Голодной степи», которое оформлено, хотя бы на первый взгляд, по образцу вышеприведенных орхонских и древних уйгурских сочетаний*. Но это исключение объясняется тем, что слово *Betpaq* само по себе не является собственным именем, а является обычным прилагательным, означающим «несчастный» (от иранского *bad-baxt*).

Таким образом, выясняется, что сочетание определения с определяемым, предшествование второго первому, наличное при определяемых из собственных имен, возможно только при собственных именах личных.

Но и личные имена – определяемые – не всегда допускают постпозитивность своих определений. Так, определения из обычных качественных прилагательных типа: *uзыn* (высокий ростом), *qыsqa* (низкорослый), *qара* (темного цвета, брюнет), *sары* (рыжий, блондин), *ыуван* (толстый), *semiz* (полный, здоровый, жирный),

* Адъективация экономических и топонимических названий широко применяется и современными живыми языками Сибири. Алтайцы называют себя просто Алтай ксі (Алтай-человек, т.е. алтайский человек). Хакасцы выражение «сагайский народ» передают сочетанием *saqaj con* (сагай-народ).

Характерно, что в хакасском возможны и такие сочетания, как *salqan ot* (крапива-растение, т.е. растение крапива):

Salqan ottyn tözbin,

Saqaj çonnъ, төlibin.

Я – корень растения крапивы,

Я – потомок народа сагай.

На стр. 32 первого издания шорского букваря *Naa col* (Новый путь) встречается даже прилагательное определение, следующее за определяемым во фразе: *Olaq ыытыqты at et myndy. Maşaq uluq ol atra parcat ajты: ыытыqынъ таа рэр-тэн ақта at qасырайып.* Здесь сочетание *Maşaq uluq* (Машак взрослый, т.е. взрослый Машак); если автор поступил правильно с точки зрения синтаксиса своего языка, то допускает следование определения *uluq* (взрослый) за определяемым *Maşaq*. По-казахски эти фразы выглядели бы так: *Bala ыытыqты at etip mindi. Macaq degen yлken kisi at pen bara ыатip (oqan) ajitti: ыытыqынъ maqan ber-men onъn men at ajdayып.*

arьq (худошавый) и т.д., выступая в роли определений к личным именам, не могут находиться позади личных имен. Слова, определяющие личное имя, чистые они прилагательные или смешанные (т.е. являющиеся одновременно и прилагательным, и существительным), или даже настоящие существительные, безразлично, могут и должны следовать за своими определяемыми, т.е. за личными именами – лишь при условии, если эти определительные слова выражают какую-либо социальную характеристику личности, т.е. классовую, сословную, профессиональную ее принадлежность. А такие понятия, как *suluv* (красивый), *taz* (плешивый) и т.д., могущие следовать за определяемыми, как в случаях *Айман сұлу*, *Qalij taz*, несмотря на то, что они теперь характеризуют личность лишь со стороны ее природных качеств, очевидно, были приравнены к социальным определителям.

Если профессиональные и сословно-классовые определители личных имен свободно могут расположиться по обе стороны определяемого слова – личного имени, допуская возможность как следования определяемого за определением, так и предшествования его определению, если даже определители этой категории больше любят находиться позади своих определяемых, то иную картину мы наблюдаем в позиции другой категории социальных же определителей именно-родовых и племенных названий. Определения к личным именам, состоящие из этнонимических названий, почти обязательно занимают место перед своими определяемыми. Здесь нормальный, почти единственный порядок слов должен быть таким, какой налицо в сочетаниях: *arььп Çanibek* (аргинец Жанибек), *baj ulь Sьрьт* (байулинец Сырым), *qara qьpсаq Qoblandь* (Кобланды из рода кара кипчак) и т.д. Обратное сочетание типа *Qoren qalmaq* (калмык Хорен), наличное в поэме «Кыз-Жибек», – явление крайне редкое, во всяком случае невозможное для определений их родовых названий.

По вопросу о генезисе личных имен наука располагает в настоящее время достаточными данными, говорящими о том, что возникновение личных имен – явление позднее. До возникновения же личных имен отдельные личности носили общее имя племени или рода.

Очевидно, при новых обстоятельствах, вызвавших более сложные взаимоотношения между членами общества, возвысивших значение личности, старый способ обозначения индивидуумов по имени всего коллектива был недостаточно выразительным, и возникла необходимость уточнить общее племенное или родовое название новыми, долевыми, названиями – личными именами. Отсюда естественно, что личные имена, относясь к коллективному имени, как частное к общему, первоначально возникли как определительное слово к племенным или родовым названиям, уточняя, конкретизируя последние.

В том, что личные имена всегда следуют за родовыми названиями, мы имеем, поэтому некоторое основание видеть пережиток синтаксического прошлого, когда они личные имена как определения к родовым и племенным названиям следовали за ними.

Что же касается склонности к постпозитивности определителей сословно-классовых и профессиональных типа *baj*, *batyr*, *suluv* и прочих и наличия у этой категории слов возможности свободного расположения по обе стороны своих определяемых, то следует заметить, что и они восходят, как с полным правом указывал на это Н.Я. Марр, к племенным названиям. Но так как эта категория слов довольно рано успела обособиться от значений, сообщающих им групповой, кастовый и прочий характер*, и стала представляться как выражение личных качеств отдельных индивидуумов, то вместе с тем она довольно рано стала приобретать значение атрибутивности и употребляться как определение. Если и по сей день эти определители обладают силой

---

* Для того чтобы убедиться, что слова типа *baqsъ* (колдун), *mergen* (стрелок, охотник) раньше обозначали целый социальный слой, достаточно вспомнить кастовый характер этих профессий в ряде племен.

Социальная природа категорий, обозначаемых рядом обычных теперь прилагательных, может быть иллюстрирована амплитудой колебания значений некоторых прилагательных. Так, казахское прилагательное *ylken* (большой, старший) – разновидность существующих в казахском же языке слов: *ulъ*, *ulьq* (великий), в алтайском означает одно из божеств; форма *ulьq* в самом казахском означала при царизме «чиновник, представитель власти». Быть может, киргизское и уйгурское *con* (большой) является назализованной разновидностью хакасского *con* (народ). Об этимологии *ulъ*, *ulьq*, *ylken* см. *Вамберу*. *Etimologisches Wörterbuch*. S.11-12, но следует учесть характерную для этого автора смелость в выводах.

свободно располагаться по обеим сторонам своих определяемых, то в этом следует лишь видеть борьбу двух синтаксических структур – старой, по которой они должны следовать за определяемыми, и новой, по которой они должны предшествовать им, что с точки зрения современного грамматического мышления казахов воспринимается как превращение их в определения, когда они предшествуют личным именам, и как переход в определяемые, когда они следуют за личными именами.

Если в этих сочетаниях все же не так ясно наличие неустойчивости места расположения определительных слов, то действительную неустойчивость, граничащую с хаотичностью, мы наблюдаем, когда разбираемся в составе сложных личных имен.

IV

Синтаксис сложных личных имен имеет все основания быть предметом специальной диссертации, так как по слоям, отлагавшимся в этих окаменевших образованиях, представляется возможность прочесть значительное число страниц неписанной истории грамматического развития языка. Естественно, здесь мы не претендуем на углубленную разработку этого вопроса, а лишь хотим в связи с поднятым выше вопросом, коснуться структуры некоторых из них, в которых неустойчивость местоположения определений выступает довольно выпукло.

В расшифровке собственных имен: *Qojlbaj* «богатый овцами» или «богач, имеющий в обилии овец», *Maldьbaj* (богатый скотом, или богач, в обилии имеющий скот) и т.д. мы, конечно, не затрудняемся и не видим никаких противоречий с законами современной грамматики, ибо тут как с синтаксисом, так и с морфологией обстоит более или менее благополучно. Структурно иное образование типа *Ѕьlqьbaj* (букв. лошадь-богач), *Ѕьjьrbaj* (букв. рогатый скот-богач), *Tyjebaj* (букв. верблюд-богач) мы интерпретируем обычно по аналогии с *Qojlbaj*, *Majlbaj* и прочими, как «богатый лошадьми», «богатый рогатым скотом», «богатый верблюдами» и т.д., хотя существительные в казахском языке при адъективации не принимают на себя значения обладания.

Значения, которыми обладает адъективированное существительное, может быть сведено в основном к четырем*:

1) адъективированное существительное выражает происхождение из существа того предмета, к названию которого оно стоит определением, вроде *temir kyrek* (железо – лопата, т.е. железная лопата);

2) адъективированное существительное выражает собою назначение предмета, выраженного «определяемым», вроде *сај қазық* (чай – ложка, т.е. чайная ложка);

3) адъективированное существительное выражает сходство с ним предмета, выраженного определяемым, вроде *biz tumsyq* (шило – клюв, т.е. остроносый, или шилообразный клюв).

Подвидами этого значения являются и те, которые выражают не сходство в целом с предметом, выраженным адъективированным существительным, а лишь сходство с его частью вроде *bota көз* «верблюжонок – глаза», т.е. имеющий глаза, похожие на глаза верблюжонка, а не *глаза*, похожие на верблюжонка, как казалось бы по наличным в сочетании лексическим элементам.

Общее свойство, присущее всем разновидностям значений, относящимся к категории, описанной в п. 3, то, что здесь сочетание в целом переходит в прилагательное;

4) адъективированное существительное выражает собою местонахождение предмета, выраженного определяемым, вроде: *Ған қалта* (бок – карман, т.е. боковой карман), *tөс қалта* (грудь – карман, т.е. карман, находящийся на груди), *қоյын қалта* (пазуха – карман, т.е. карман, находящийся за пазухой).

Как видно из этого, ни одно из перечисленных значений не подходит к тому, что означало бы сочетание *Ғылқыбай, Тујебай* и пр. Но в том случае, если бы, несмотря на это, приняли *Ғылқыбай, Тујебай* и прочие за сочетания, означающие «богатый лошадыми», «богатый верблюдами» и т.д., то этого не могли бы допустить для аналогично оформленных *Ijtбай* (букв. собака-богач), *Kycikбай*

---

* Один из местных авторов перечислил 8 значений адъективированных существительных. Очевидно, разновидности значений этой формы не исчерпываются восемью. Сводя к четырем основным, мы не хотим этим отрицать множества значений, а лишь объединяем вместе некоторые незначительные их разновидности значений.

(букв. щенок-богач), *Beribaj* (букв. волк-богач) и тем более для *Edilbaj* (букв. Волга-богач) и т.д. Не могли бы допустить подобной интерпретации потому, что нельзя принять за возможное значение «богатый собаками», «богатый щенками», «богатый волками», ибо подобных богатеев не бывает вообще, в особенности у казахов, которые в число домашних животных, единственно составлявших прежде их богатство, не включают «собак», тем более, «волков», когда обозначают домашнее животное словом *mal*. Если бы объясняли подобным образом значение этих сочетаний, то все же последнее образование *Edilbay* никак нельзя было бы подвести под эту категорию, ибо невозможно допустить значение «богатый Волгой». Обычно казахи подобное имя дают в том случае, если ребенок родился на берегу Волги. Таким образом, правильный перевод выражения *Edilbay* будет «богач, родившийся на берегу Волги». Первые же три имени *Ijtбай*, *Кусикбай*, *Beribaj* не поддаются даже такому приблизительному объяснению. Быть может, в этих личных именах мы имеем дело с далекими отзвуками тотемистического мировоззрения, когда собака и ей подобные животные могли считаться родоначальниками известных групп людей. В таком случае можно было бы все эти образования отнести из числа вышеперечисленных к первой категории адъективации, т.е. к тем сочетаниям, у которых первые компоненты определяют вторые *со стороны происхождения*, и получить значения: «богач собачьего происхождения», «вольчег...», «волжского...» и т.д. При такой этимологизации и не затруднило бы отнесение отдельных членов композита к тому или иному члену предложения. Предшествующие приняты бы за определения и последующие за определяемые.

Словосочетание *Ijtбай* не допускает перемещения своих составных элементов в форме *baj ijt* (имеются в виду личные имена). И это кажется легко объяснимым. Кажется так потому, что мы принимаем слово *ijt* (собака) за определение, а *baj* (богач) за определяемое. Обратный порядок кажется невозможным, потому что слово *baj* (богатый), как слово, выражающее имущественное положение людей, не может быть определением к слову «собака» (*ijt*) в форме *baj ijt* (богатая собака), ибо бедность и богатство – меры, неприменимые к собаке.

Но подобное умозаключение, основанное на логике классового общества, далеко не оправдывается, когда его проверим на остальных трех сочетаниях: *Kycikbaj*, *Bөribaj*, *Edilbaj*, изменив порядок заключенных в них слов обратный: *Baj kycik*, *Baj бөри*, *Baj edil*.

Такое расположение слов для этих трех сочетаний вполне возможно. Если бы перестановка слов в сочетании *ijt baj* не была невозможна потому, что невозможно существование «богатых собак» (*baj ijt*), то в такой же степени было бы невозможно существование «богатых щенков» (*baj kycik*), следовательно, и невозможна перестановка слов в сочетании *Kycik baj*. Но, как видно, последнее сочетание допускает перестановку, следовательно, в основе построения этих личных имен лежит не то отношение слов-определений к словам определяемым, что существует теперь, т.е. нельзя объяснить предшествование слов: *Kycik*, *Bөри*, *Edil* в сочетаниях *Kycik baj*, *Bөри baj*, *Edil baj* тем, что предшествующие элементы являются определениями, подобно тому, как нельзя объяснить этим предшествование слова *baj* в сочетаниях: *Baj edil*, *Baj бөри*, *Baj kycik*.

В этих сочетаниях все же мы имеем дело со словом *baj*, являющимся не чистым прилагательным, а прилагательным смешанным, т.е. таким, которое одновременно является и прилагательным, и существительным, означающим не только «богатый», но и «богач», что, может быть, дает ему возможность быть определяемым в противоположность чистым прилагательным, которые не допускают определений из существительных. Но и такое предположение немислимо, ибо существуют личные имена, в составе которых имеются чистые прилагательные, следующие за существительными.

В сложных именах *Sarь qul*, *Qara qul*, *Sarь baj*, *Qara baj*, *Aman qul*, *Aman qos*, *Aman çol* современное наше грамматическое мышление видит сочетания, в которых определения *Sarь* (желтый, рыжий), *Qara* (черный, темного цвета), *Aman* (благополучный) предшествуют согласно законам казахского синтаксиса своим определяемым: *Qul* (раб), *baj* (богач), *Qos* (очаг путников), *çol* (путь, дорога), и осмысливает перечисленные имена, как «рыжий раб», «черный раб», «рыжий богач», «темного цвета богач», «благополучный раб», «благополучный очаг спутников»,

«благополучный путь». Такое осмысливание кажется с первого взгляда единственно возможным, ибо во всех этих сочетаниях прилагательные *Sarь*, *Qara* предшествуют существительным, как и в сочетаниях с действительным присутствием этих прилагательных в качестве определений, вроде *Sarь kejlek* (желтая рубашка), *qara bojav* (черная краска), *aman avьldar* (благополучные аулы, аулы, не подверженные чему-то).

Но как в таком случае объяснить структуру личных имен, где те же слова расположены в обратном порядке: *Qul sarь*, *Qul qara*, *Baj sarь*, *Baj qara*, *Qul aman*, *Qos aman*, *Çol aman* и т.п.* Очевидно, в основе образования подобных сочетаний слов лежат иные законы синтаксиса, не те, которые нам известны. Конечно, могут быть различные предположения и в защиту их образования по законам, не особенно чуждым современному казахскому синтаксису. Но факт тот, что сочетания, не укладывающиеся в рамки действующих норм казахской грамматики, бесспорно, здесь налицо.

Можно было бы отнести все эти синтаксические аномалии к особенностям построения личных имен, ибо у последних действительно имеет место некоторая образность – словесная невысказанность всей мысли, какая вкладывается в имена. За примерами подобного случая недалеко ходить. Мы уже заметили, что имена, в составе которых имеются географические названия, вроде *Edil* (Волга) в имени *Edilbaj*, даются для того, чтобы отметить этим месторождение ребенка. А в действительности же состав слова *Edilbaj* недостаточен, чтобы выразить эту мысль, полным выражением которой было бы *Edilde tuvgan baj* «богач» (*baj*), родившийся (*tugan*) на берегу (местный падеж *da*) Волги (*Edil*)».

Но при всем том, что личные имена – это образные выражения, не высказанные прямо и полностью, мы не имеем права допускать отсутствия для них правил словоупотребления, как и не можем применять подобного положения к настоящим образным выражениям – к художественной речи, которая

---

* По правилам существующей казахской орфографии сложные личные имена, подобные приведенным здесь, пишутся слитно. Мы пишем здесь раздельно лишь для того, чтобы были ясно видны границы оформления составных элементов каждого целого.

действительно отличается (особенно когда она стихотворна) от обыденной, так называемой «рассудочной» речи своим синтаксисом, морфологией и лексикой, но тем не менее подчиняется известному закону, более того, задает тон в установлении грамматических законов языка.

То, что лексические элементы, входящие в состав сложных личных имен, организованы не по законам современного казахского синтаксиса, вовсе не означает, что тут эти элементы не связаны друг с другом, что тут отсутствует синтаксис вообще. Элементы словесного выражения напоминают собою элементы графического выражения чисел. Последние имеют не только непосредственное значение, наличное у отдельно взятых цифр: 1, 2, 3 и т. д., но и относительное значение, которое они приобретают и не могут не приобретать, когда сочетаются друг с другом, как в случаях: 123 или 321, или 213 или 231, или $2+1+3$ и т.д. Подобно этому и слова, в отдельности имеющие известное непосредственное значение, находясь в сочетании, вступают в определенные отношения друг с другом и в зависимости от этого приобретают дополнительно относительное значение, что, в конечном счете, определяет, уточняет самое собственное значение слова. Благодаря тому, что цифрам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, вытекающее из местоположения каждой по отношению к другим, мы в состоянии изобразить на письме бесконечные числа всего лишь десятью знаками. Числа бесконечны. Мы не в состоянии были бы передать их графическим способом, если бы пытались изобразить каждую могущую встречаться в жизни конкретную числовую величину особым знаком, если бы не прибегали к помощи «синтаксиса чисел», используя наличие отношений, в которые вступают числа, когда сочетаются друг с другом. Подобная система графического обозначения чисел продиктована нам системой самого словесного обозначения, выработанного логикой вещей в течение тысячелетий в форме десятичной системы (в яфетических языках – двадцатиричной, у шумеров – шестидесятиричной). Подобно упрощенному изображению чисел в графике незначительным количеством цифр, люди упрощенно обозначают и в речи бесконечно разнообразные предметы и явления сравнительно немногочисленными словами. Но это упрощение достиг-

нуто благодаря тому, что словам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, ставя их в определенные отношения друг с другом и используя эти отношения в качестве способа выражения. В противном случае мы были бы беспомощны, будучи не в состоянии словесно выразить миллионную долю того, что скрыто в таком речевом упрощении, как самое простейшее предложение.

Подобно тому, как никакое сочетание цифр не может быть свободно от того, чтобы одни члены данного выражения имели то или иное графически выраженное отношение к другим, так и ни одно сочетание слов не может быть свободно от того, чтобы одни слова в нем имели то или иное грамматически выраженное* отношение к другим словам. Следовательно, где налицо сочетание слов, там налицо и синтаксис, или, что то же, грамматически выраженное отношение слов друг к другу в сочетании.

Быть может, все это имеет силу для сочетаний слов, составляющих не личное имя? Быть может, в сложных личных именах слова сочетаются без тех средств связи, которые известны грамматике? На это можно ответить только отрицательно.

Дело в том, что и личные имена, как разновидности речевого выражения, черпают свое богатство из недр языка. Нет в них ничего неязыкового. Подобно тому, как в лексике личных имен нет ничего, что могло бы быть взятым не из словарного фонда языка, так и в выборе средств организации в сочетании лексических элементов, черпаемых из общеязыкового фонда, личные имена не могли освободиться из-под власти грамматической стихии. Подобно тому, как в словесном обозначении предметов, называемых личностями, люди не могли выдумать другие виды обозначения, кроме единственно известного им лексического, причем даже не специально для личных имен созданного, а наличного в словарном инвентаре, так и эти лексические обозначения, состоящие из отдельных кусков, они могли связывать воедино, ставить их в определенные отношения друг

---

* Следует понимать грамматическую выраженность не в том неоправданно узком смысле, как аффиксальная или флексийная оформленность слова. Грамматика наличествует и там, где нет ни флексии, ни агглютинации.

к другу только теми средствами, которые им были известны, т.е. средствами синтаксическими.

Так что власть синтаксических законов распространяется и на сочетания слов, составляющих личное имя. Поэтому мы не можем пройти мимо синтаксиса сложных имен. Если же синтаксис известной части сложных личных имен расходится с синтаксисом современным, то это лишь означает, что тут мы имеем дело с синтаксисом несовременном и только. Мы не можем в подобных случаях видеть отсутствие морфологического элемента – *mis* вообще в части собственного имени *Töle-mis* просто потому, что современная морфология казахского языка не знает подобного аффикса. Суффикс этот, наличный в форме *-mis* в южных языках и теперь, являясь синонимом казахского *-gen* – формата причастия прошедшего времени, очевидно, имел место в одном по крайней мере слое казахского языка в прошлом. Другое решение вопроса невозможно. Подобно тому, как в случае с суффиксом *-mis* единственно правильном подходом к решению вопроса является признание существования в прошлом такой морфологии, которая знала суффикс *-mis*, так и в случаях с составными личными именами и другими видами сочетаний, где налицо обратный современному или во всяком случае не свойственный современному порядок слов, единственно правильным подходом к решению вопроса может быть только признание исторической реальности существования в прошлом такого синтаксиса, который знал обратный современному или не свойственный современному порядок слов.

V

К выводу, сделанному выше на основании разбора некоторых архаичных словосочетаний, нас приводят данные и другого рода. Я имею в виду порядок расположения корневых и аффиксальных морфем.

Едва ли можно возразить против давно высказанных в науке, а теперь окончательно установленных высказываниями ак. Н.Я. Марра положений о том, что современные аффиксы и другие служебные частицы некогда представляли собою корневые

слова и только впоследствии утратили свои основные значения, соответственно и прежние звучания. Во всяком случае бесспорно происхождение наших именных и глагольных окончаний от личных местоимений, что впервые дало повод основоположникам индоевропейского языкознания говорить об агглютинативном происхождении флексии. Мы не можем утверждать, что все флексии агглютинативной природы, так как некоторые из окончаний могут быть органическими частями самих основ*, использованными в качестве морфологически самостоятельных единиц в более позднее время, когда флексивный способ уже вошел в быт. Но тем не менее следует считать бесспорным происхождение ряда внешних флексий от агглютинативных прибавок, в свою очередь восходящих к основам, часто местоименным. Таковы падежные окончания прилагательных и некоторые личные окончания глаголов в русском языке.

Я не сомневаюсь, что в недалеком будущем будет установлена генеалогия основных аффиксов и служебных слов и будут найдены слова, к которым восходят те или иные служебные элементы, как это случилось с грузинским языком благодаря трудам акад. Н.Я.Марра.

Данные палентологических раскопок Н.Я. Марра окончательно установили, что слово «сын», «ребенок» почти повсеместно послужило символом «маленького», став вначале определенным словом «маленький», а затем аффиксом уменьшительности. Так, например, в грузинском «девушка», «дочь» будет *K'aliuvili*, дословно означающее «женщина маленькая», или, вернее, «женщина-дитя», ибо слово это не простое, а сложное, состоящее из *Kal-i* («женщина») и *uvili* («сын», «дитя»). *K'ali* в значении «женщина», а *uvili* в значении «сын», «дитя» употребляются и в отдельности. Такое описательное обозначение понятия «дочь», «девушка», как «маленькая женщина», или «дитя-женщина», свойственно большинству яфетических языков, как это видно из древнеармянского *ayri-ord*, баскского *ala-ba*,

---

* Так, например, Н.Я. Марр считает органической частью основы, а не прибавкой, окончание *a* в слове *рука*, а так же – флексию Род. Мн. существительных сред. рода на – *мя* вроде *плем-ен*, *знам-ен* и пр.

мегрельского *osuri-skua id**. Но подобное обозначение, очевидно, свойственно не одним яфетическим языкам. В монгольском языке «дочь», «девушка» будет *keu-kin*, что так же, как и в яфетических языках собственно означает «маленькая женщина». Различие монгольского лишь в том, что здесь вторая часть *kin* употребляется только как суффикс уменьшительности, но не употребляется самостоятельно в значении «дитя», «сын», как это имеет место в яфетических языках.

Положение Н.Я. Марра о том что суффиксы уменьшительности восходят к слову «дитя», «сын», подтверждается с особенной ясностью данными китайского языка. Китайское слово *дзы* (сын, дитя) обозначаемое на письме иероглифом, восходящим в свою очередь к изображению ребенка**, одновременно служит и суффиксом уменьшительности, например:

дао (сабля), а *дао-дза* (нож, т.е. маленькая сабля);

шао (ковш), а *шао-дза* (ложка);

чэ телега), а *чэ-дза* (тачка);

жэнь (человек), а *жэнь-дза* (рисунок человека)

и т.д. Правда, в положении суффикса слово *дзы* звучит несколько иначе, а именно: гласный *ы*, наличный в нем в употреблении как основа, переходит в *а*, когда становится суффиксом (из формы *дзы* переходит в *дза*). Но это настолько незначительное изменение, что никакого сомнения в производности суффикса *дза* от слова *дзы* вызвать не в состоянии. К тому же иероглиф остается одинаковым как для формы *дзы*, так и для формы *дза*.

В китайском языке употребляется несколько аффиксов уменьшительности, как-то: *эр*, *сяо* и другие, все они означают в отдельности «дитя», «мальчик», «сын». Поэтому грамотные китайцы, как и синологи-европейцы, независимо от учения

* См. Марр Н. Наричательное значение термина «*гера*» в митанских женских именах. Л., 1920, С. 173; Блейхиттейнер Р. Субары древнего Востока. Русский перевод. «Язык и история», 1936, № I, II, С. 192.

** В современном китайском письме слово *дзы*, как и суффикс *дза*, обозначается иероглифом 子 а в древности иероглиф имел форму рисунка и изображался так: 𠂇 Тут ясно видна фигура человека. В китайском алфавите насчитывают 608 иероглифов, относящихся к категории изобразительных, а потому называемых китайцами *сян-син* (фигура). Они наглядно изображают предмет. Иероглиф *дзы* относится к этой категории.

Марра, всегда знали, что суффикс *дза* является не чем иным, как словом *дзы*.

Аналогичные явления встречаются и в казахском. Казахская уменьшительная форма от основы *qьz* (дочь, девушка), *qьzalaq*^{***} (девчонка), несомненно, образована путем прибавления к основе *qьz* слова *olaq*, употребляющегося по сей день в языках Западной Сибири^{****} в значении «дитя», «мальчик». Превращение же гласного *o* в гласный *a* – явление чисто фонетическое, вызванное невозможностью сохранения *o* далее первого слога, подобно переходу *o* в *a* в слове *oqcantaj* (карман для дробей), которое состоит из *oq* (заряд) и *contaj* (мешочек).

Юго-западные языки издавна знают сложный аффикс уменьшительности *сьqaz*, *сьqas*, как например в туркменском *qьzçiqaz* (девчонка) от основы *qьz* (фонетической особенности межзубных туркменских свистящихся *S* и *Z* не отмечаем из-за отсутствием соответствующих шрифтов. Но это не имеет значения для данного случая), в анатолийско-турецком *dalçiqaz* (волосок) от основы *dal*, соответствующей казахскому *tal* (волокно), что свидетельствует о существовании этого суффикса в древнем туркменском, причем как сложного, и у Абу-хаяна в формах *çiqas*, *çykes* в образованиях *qul çiqas*, *it-çykes* – уменьшительных формах^{****} от основ *qul* (раб) и *it* (собака). В этом суффиксе уменьшительности я вижу сложение двух аффиксов (хотя специалисты юго-западных языков никакого мнения по

*** Чему соответствует в татарском языке *qьz-сьq*, в шорском – *qьzсаq*.

**** См. шорские примеры на стр. 45 данного сборника.

***** Я обозначил первый гласный суффикс *çiqas* буквой *u*, т.е. губным звуком, потому что автор описывает его с помощью арабского диакритического знака *damma*, что соответствует краткому губному звуку, обозначаемому нами буквой *u*.

Это место у автора Китабул-ль-Эдрак изложено так:

ثانما (السين. ق. ج. ح) تراء بعد «جى»
 «ثك» ملاحة التصغير في اللغة التوكيد
 ساكنة في كل اسم ثناء ساكن التاني نقول:
 تَرَجَّسَ اِنْجَسَ

«...И она (буква. – Х.Ж.) прибавляется, закрывая собой слог *saakinatan*, к показателю уменьшительности *çiq* и *çuk* во всех именах, состоящих из двух звуков (*thanaaji*), у котрых второй звук согласный (*saakinath-thaanii*, стр. 156)».

этому поводу не высказали); живого по сей день суффикса уменьшительности *çьq* и количественного прилагательного *az* (мало). Как в русском языке и *малое по числу*, и *малое по объему* одинаково имеет общий корень *мал* (ср. *мало* и *мелко*) с перегласовкой *мел* в *мел-кий*, так и основа *аз* в турецких языках, очевидно, употреблялось в значении «маленький», отсюда и попала в категорию суффиксов уменьшительности.

Казахское слово *taj* (жеребенок второго года) употребляется в качестве определительного слова к названиям молодняка животных. Правда, всюду, где оно употребляется, оно уточняет определяемое со стороны возраста, означая всюду «двухлетний» или «второго года», «годовалый», как это видно из *taj əgiz* (бычок второго года, бык), *taj qasar* (телка второго года), *tajlaq** (верблюжонок второго года). В этих же значениях остается основа *taj* без особых определяемых слов, но с суффиксом уменьшительности *-ca*, *-ke*: *tajca*, *tajьnca***.

Но я склонен рассматривать в основном значении слова *taj* не возрастное уточнение, а лишь указание на *молодость*, так как то же слово я видел бы в суффиксе уменьшительности, ласкательности *-taj* в составе *bala-taj* (сынок), *aqa-taj* (братишка), *əke-taj* (папочка), *apa-taj* (сестренка, мамочка), *qalqa-taj* (милая, милый) и т.д. Дело в том, что в возрастной классификации молодых животных казахский язык исходит не из принципа числа прожитых ими лет, а часто использует другие признаки, употребляя иногда синонимы для определения различных возрастов, как это видно из слова *qozь* (ягненок), являющегося фонетическим вариантом монгольского *Хоц* (ягненок), туркменского *qoc*, алтайского *qusa* (баран). Поэтому форма *qozь* превращается в самом

* Второй элемент *laq* в составе слова *taj-laq* ныне непонятен. Я полагаю, что тот же, что и в составе слова *qьzalaq*, т.е. слово *olaq* (дитя), в свою очередь состоящее из основы *oql* + суфф. уменьш. *aq*, как и слово *oql* + *aq* (козленок) (ср., *أبعل* «أبقرق نغسا آرق» «ابقرق» напр., М.К), собственно «сынок», «детеныш», звучащее в казахском *ulaq*, *blaq*, *laq* (козленок), если это не *olaq* (подвода), ср. уйгурское *at-olaq* (подвода), соответственно казахское *ьlav*, *lav* (подвода), отсюда, быть может, *taj-olaq* (маленькая подвода).

** Основа *tajьn* в форме *tajьn-ca* напоминает древнеуйгурский *tadun*, переведенный М.Кашгарским «бычок» (по-араб. – *tabii*). Быть может, она имеет какое-то отношение к своему казахскому синониму *tana*.

казахском в форму *qosa*, в ласкательном оформлении *qosaqan*. В слове же *qasar* – телка (от основы *qac* – быть на случке) – мы видим совершенно иной признак. С представлением о числе могут быть связаны лишь два общих с монгольским термина – *qunan* (трехлетняя лошадь – самец), *donen* (четырёхлетняя лошадь – самец), для самок соответственно – *qunaşyn*, *doneşin*, этому дают повод монгольские числительные 3 и 4. Во всем же остальном казахский язык возрастную особенность животных отмечает не возрастом, а другими свойствами того или иного возраста, а когда имеются в виду животные слишком малые по возрасту, то определяет «дитя», «малыш», как это видно из слов *laq*, *tajlaq* и пр. Поэтому в слове *taj*, сделавшемся показателем двухлетнего возраста животных, я хочу видеть лишь слово «дитя», «малыш», почему встречающееся и в положении суффикса уменьшительности (об этом ниже).

Самым характерным в этом отношении является суффикс уменьшительности – *caq* (в смягченном оформлении – *cek* с редуцированными гласными – *сыq*, – *сик*, в усеченной форме – *са*, – *се*), наличный в формах: *qulьn-caq* – ласкательная форма от основы *qulьn* (жеребенок); *kelin-cek* (невестка, молодая женщина) от основы *kelin* (невеста, сноха); *qap-сыq* (мешочек) от *qap* (мешок); *er-cik* (седелко) от *er* (седло); *өгiz-ce* (бычок) от *өгiz* (бык); *ingen-ce* (молодая верблюдица) от *ingen* (самка верблюда); *atan-ca* (молодой верблюд – мерин) от *atan* (верблюд – мерин) и т.д.

Я не сомневаюсь в том, что суффикс уменьшительности *caq* (как и его фонетические разновидности) восходит к слову-имени *саqа* (ребенок, дитя), сохранившемуся в казахском лишь в составе синонимического повтора *bala-caqa* (детвора), но зато бытующему в значении «дитя» по сей день в южных языках: туркменском, азербайджанском и др.

Если единственным препятствием этому является наличие в слове-имени *саqа* конечного гласного *a*, чего нет в суффиксе *caq* (оглушение же звонкого *q* в *q* – явление, до сих пор свойственное конечному заднеязычному в казахском), то подобное не должно смущать нас, потому что без такого изменения очень редко обходится переход корневого слова в формальный элемент, как это мы наблюдаем в таких бесспорных случаях, как личные окончания (ср. *-тьn*, *-min*, окончание

1-лица даже просто *t* от *ten* – я). Кроме того, мы знаем, что в ряде слов в монгольском имеются на конце гласные *a*, *e* в казахском эти гласные выпадают. Ср., например:

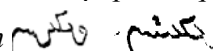
монг. *ajaqa* – каз. *ajaq* (чаша, тарелка),

монг. *ekire* – каз. *egiz* (двойня),

монг. *ere* – каз. *er* (муж, мужчина),

в сибирских яз. *araxa* – в каз. яз. *araq* (водка, вино),

в алтайском яз. *qusa* – в туркменском яз. *qos* (баран) и т.д.

В самом монгольском языке мы знаем укорачивание слово *qaqan* – *saqan* (белый) по степени *цаq* и *sak**. Казахский послелог ограничения *qana*, известный как суффикс уменьшительности еще из древних памятников в форме *qьna*, *qьnja*, в усеченном виде (без конечного *a* употребляется в казахском как суффикс уменьшительности – ласкательности (*-qan*, *-ken*), как это видим из *bota-qan* (верблюжонок), *buzavqan* (теленок), *bala-qan* (сын) и т.д. Встречаясь в полной форме в образованиях *az-qana*, (немножко) от *az* (мало), *kic-kene* (малюсенький) от *kici* (маленький), в составе тех же слов с наращением к ним еще одного суффикса уменьшительности *-taj* суффикс *-qana*, *-kene* принимает усеченную форму *-qan*, *-ken*: *az-qan-taj*, *kic-ken-taj* (значение то же, что и без суффикса *-taj*). Казахское слово *biti-gene* (немножко), образованное от мертвой основы *biti* (маленький, дитя); ср. татарское *iti-biti qьlmaq* (размельчать); чувашское *ьdjь-ььdjь* (детвора)** , в монгольском будет *bici-ken*, *bici-xan* (малюсенький, немножко), где вместо нашей формы *-qana*, *-qene* встречаем усеченные формы *-ken*, *-xan*

При таком положении вещей едва ли есть смысл считать наличие *a* в конце слова *saqa* и отсутствие его в суффиксе *-saq* препятствием, не позволяющим возводить второе к первому.

Полную форму слова *saqa* есть основание восстановить в форме *saqan*, конечный носовой который следует считать выпавшим. Слова «дитя», «ребенок», по данным, установленным Н.Я.Марром, восходят семантически к «солнцу», от

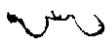
* См. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хакасского наречия. Л., 1929.

** Исходя из наличия шрифтов в типографии, чувашскую редуцированную *a* передаем через *ь* и чувашское иотированное *d* – через сочетание *dj*.

которого произведены «свет», «белый», «время», «дитя», «рождение». Именно поэтому встречаем слово *саған*, *саған* диалектически в звучании *сақ*, *сақ* в монгольском в значении белый, в форме *сақ* в турецких и монгольских – «время», в форме же *сақа* в турецких – «дитя». Казахское слово *саңған* (белый) есть лишь назализованный вариант монгольского *саған*, как и казахский *сағын* «небольшой», «маленький» (что, как известно, восходит к «дитя»), являясь его редуцированным вариантом, представляет полную форму слова *сақа*. Редукция последнего гласного налицо в новоуйгурском *сақы* в составе повтора *bala-saқы* (детвора).

Подобно тому, как мы встречаем послелог предела со значением «до» в твердом и мягком вариантах (татарское *сақ-ль*, *сик-ли* – «до», соответствующее казахскому *сежин*, *сегин id.*, как и казахское *дежин* – «до», по Codex Cumanicus *tejin* «до», соответствует татарскому *тик-ли* – «до»), слово *саған* (дитя), очевидно, имело две формы звучания: твердую – *саған*, *сағын* и мягкую – *сеген*, *сегин*, с нешипящей же разновидностью последней формы *тегин*.

Младший сын – хранитель домашнего очага, или огня дома, в монг. языке будет *od-xan* , или *od-cegin* , *od-tegin*, в которых первые элементы *od* означают огонь, а вторые сообразно с позднейшими известными из письменных памятников и живого языка значениями воспринимаются обычно как «хан» и «принц».

В целом сочетания *odxan*, *odcegin* (*odtegin*) переводятся таким образом, как «хан огня», «принц огня». Я не разделяю такой интерпретации и вот почему. Слово «хан» в монгольском письме всегда пишется как *хаған*, как оно писалось, очевидно, и звучало у орхонцев в форме *qaqaṅ* . Если бы в составе *odxan* последняя часть действительно означала «хан», тогда она писалась бы *хаған*, но этого мы не имеем, *odxan* пишется так же, как в упомянутом выше слове *bici-xan*, где частицу *xan* или *ken* вполне законно принимают за суффикс уменьшительности, как и в составе *keu-ken*, *хихьн* (девушка, букв. маленькая женщина, или, вернее, женщина-дитя). Поэтому следует частицу *xan* во всех этих случаях принимать за суффикс уменьшительности, как она выступает суффиксом уменьшительности в форме *қан*

в казахском. Тогда *odxan* будет «дитя огня». Слово *tegin*, звучащее в составе монгольского *od-cegin* с шипящим начальным согласным (наряду с формой *odtegin*), означало действительно «принц», «царевич». Я отнесу к категории обычных народных этимологий приведенную по поводу этого М. Кашгарским лингвистическую легенду* о том, что *tegin* раньше было прозвищем или именем раба, а потом стало означать «царский сын».

Буквальный перевод слова *tegin* в современном смысле был бы «знатного происхождения» от основы *tek* (род, происхождение). Вторая часть *-in* – могла быть или органической частью основы, если допустить, что она есть полное ее оформление, или же суффиксом древнего инструментального падежа, если видеть в слове *tegin* позднейшее образование. В последнем случае оно означало бы «с происхождением», т.е. «имеющий происхождение, род», как и татарский послелог *tik-li*, соответствующий казахскому *dejin*, кипчакскому *tejin*, восходящие к *tegin* (ср. формы *teгри*, *deгри*, где основой выступает *teg*, *a-ri* есть суффикс направительного падежа, входящей в состав древнего сложного суффикса *-qa*, *-ru*, *-ke*, *-ry*, сохранившийся в казахском *ic-ke-ri* (внутри), *tyS-qa-ry* (вне), *il-ge-ri* (перед), в анатолийско-турецком –

* Кашгарский М. Divani Lugat. T.1. С. 297. Подлинный текст объяснения М.Кашгарского гласит:

تگین - جمع تکین و احدی فی الاصل اسم العبد
ثم ضمیر ذالک لقباً لاولاد الخاقانية
و احد جمع علی غیر القیاسی
صفحه ۳۹۷ . جلد ۱

«*tegit*» – множ. число от *tegin*. Оно вначале (*til-atsli*) было именем раба, потом превратилось в прозвище для сыновей хаканов. И оно является формой множественного числа, не имеющей себе аналогии». (М.К., 1, 297).

В другом месте того же сочинения читаем:

تکین - العبد فی اصل اللفظ ثم جعل حد الاسم
لاولاد الخاقانية نسبة خاصة

«*tegin* – в первоначальном употреблении – раб. Потом это имя сделалось специально титулом (*simat-a-n*) хаканских сыновей».

ic-e-ri, dis-a-ry, il-e-ri. В современном казахском языке форма с суффиксом обладания (*-Lь, -ть*) *tek-ti* (букв. имеющий происхождение, род) и *tek-siz* (букв. не имеющий происхождения, рода) соответственно означают: «имеющий знатное происхождение, род», «не имеющий знатного происхождения».

Но какое имеют отношение понятия «происхождение», «род» к слову «дитя», «малыш», «маленький», а затем к суффиксу уменьшительности, тем более послелогу предела?

Из работ Н.Я. Марра мы видим, что семантический путь, совершенный представлением о «дитяти», «маленьком», таков: «племя» гесп. «род», «потомство» гесп. «дитя», «маленькое»; или же «дитя», «потомство», «размножение», «род» (племя).

Данное положение великого ученого, установлено лишь палентологическим путем, подтверждается со всей очевидностью, и без всякой палентологии, материалами турецких языков. В тувинском языке слово *ruq* (уиуq) означает и «род», и «племя», и «дитя», и «потомство». Казахский использует кипчакский вариант звучания этого слова *riv, uriv* в значении «рода», «племени», а уйгурский вариант *uruiq* – в значении «потомства», «зародыша», «семени». Казахское слово *urqasъ* (самка, женщина), поэтому я понимаю как образование, состоящее из слова *uruiq* (род + потомство + дитя), наращенного суффиксом производителя или действующего лица *-съ*, восстанавливая, таким образом, праформу этого слова, как *uruiq-съ* (производительница рода + потомства + дитяти). Подобно тому, как слово *burun* (раньше, прежде, перед), восходящее к *turun* (нос), встречалось и в отдельности в форме *burna*** , как и в производном образовании *burna-qъ kyn* (позавчера), где переместился второй *ұ* основы на конец (*burun* ∞ → *burnu*), а затем превратился в негубной открытый гласный *a* (*burnu* → *burna*) ввиду невозможности сохранения губных гласных далее первого слога, так и из формы *uruiq* образовалась *urqa* (*uruiq* → *urqu* → *urqa*) и с присоединением суффикса *-съ* приняла вид *urqasъ****.

** В «Шейбани-наме» Мухаммед Салиха слово *burun* встречаем несколько раз в форме *burna*.

*** При правдоподобности такой этимологизации слова *urqasъ* следовало бы пересмотреть и существующие объяснения слова *uraqut*, быть может, и *arvat*,

Допуская двойное значение «род» + «дитя» и для слова *tek-teg* (какое и имели мы у его синонима *uruq*), мы получаем возможность дальнейшего использования языком этого слова для образования служебных элементов: а) суффикса сравнения, уподобления и в) суффикса уменьшительности, неразрывной от категории ласкательности.

Казахский суффикс сравнения *-dej* (*-daj*, *-tej*, *-taj*), звучащий у современных уйгуров и узбеков как *-tek*, *-dek* и *-daq*, а в орхонских надписях в одной только форме *-teg* (*təŋri-teg* – подобно небу), восходит к слову *teg* (род, происхождение). Уподобление одного предмета другому, по-видимому, представлялось раньше как установление общего происхождения обоих предметов, единства рода обоих, т.е. чтобы сказать «подобно лошади», «подобно горе» прежние люди имели в своем распоряжении единственное выражение: «лошадиного рода», «горного происхождения», как это имеет место отчасти в русском и немецком языках (ср. обороты «такого рода действие» в значении «действие, подобное такому», или идентичное употребление слова *Art* в немецком). Исходя из того, что слово *teg* могло означать и происхождение (род), и употребляться как послелог уподобления – «подобно», я считаю более вероятным перевод начала трафаретной формулы орхонских надписей: *Təŋri teg təŋride bolmьs* (... не как «подобный небу, из существа неба созданный...»), а как «небесного происхождения – рода, из существа неба созданный...»).

Во всяком случае сама возможность двояко передавать значение *teg* (и как «род», и как «подобно») говорит о близости друг к другу значений «подобно» и «род».

Слово *teg* (род), имея значения «дитя», «маленький», могло стать морфологическим символом «дитяти», «маленького» – суффиксом уменьшительности. Подобно тому, как в уйгурском, подчиняясь твердости звуков основы, слово *teg*, *tek* в употреблении в качестве суффикса уподобления превратилось в *daq*, так и в казахском оно могло принимать две формы: твердую – *taj*, *daj* и мягкую – *tej*, *dej*.

В случае с суффиксом уподобления это будут формы: *at-taj*

(как лошадь), *səp-tej* (как трава), *kisi-dej* (как человек). В случае же с суффиксом уменьшительности-ласкательности это есть вышеупомянутый *-taj* в составе *bala-taj* (сын), *aqa-taj* (братишка) и т.д. Уйгурско-чагатайские *к, g* соответствуют в подобных случаях казахскому звуку *ж*.

Поэтому вполне законно оформление суффикса уменьшительности, происходящего из формы *teg*, в виде *-tej* (ср. *tebetej* – тубетейка; *təbe* – верх, голова, макушка + *tej* – суфф. уменьшительности). Правда, этот суффикс уменьшительности больше встречается в твердой форме *-taj*, что может вызвать сомнение в его происхождении от *teg* ввиду значительного фонетического расхождения этих двух форм. Но подобное сомнение должно рассеяться, если вспомнить, что в казахском языке все суффиксы должны иметь от двух до шести фонетических вариантов, чтобы быть суффиксом, т.е. морфологическим элементом, в звуковом отношении подчиняющимся основе. Поэтому заранее мы должны согласиться с тем, что какое-либо корневое слово, став аффиксом, будет употребляться в нескольких разновидностях, из которых, быть может, лишь одна в состоянии будет напоминать звуковую фигуру своего прототипа, и то значительно расходящуюся с ним.

Итак, суффиксы уменьшительности *-taj* (изредка *-tej*) и уподобления *-tej, -dej, -taj, -daj* одинаково восходят к одному слову *teg, tek*, означавшему теперь «род», «происхождение», а прежде, по-видимому, и «дитя», «малыш», «маленький».

Я лично полагаю, что форма *teg* представляет собой усеченный вид, в полном же оформлении она, должно быть, звучала *tegin*, в каком мы ее застаем в значении «царский сын», что первоначально, когда еще на свете не было ни «царей», ни, следовательно, «царевичей», означало просто «сын», «дитя».

Именно по этой семантической природе своей слова *teg* и *tegin* повторяют все фонетические формы, как и значения и морфологические службы упомянутых выше слов *caq, caqan*. Как первое, так и второе слово употребляется и в значении дитя (*caqa* и *tegin*), и в качестве суффикса уменьшительности (*-caq, -cek, -cəq, -cik, -ca, -ce, и -taj, -tej*) и суффикса уподобления (*-daj, -dej, -taj, -tej* и *-ca, -ce*) и послелога предела (казахское *cejin* и *dejin*, татарское

caql̥ и *tikli*). То, что монгольское слово *odtegin* звучит и в форме *odcegin* (младший сын), объяснимо этой общей их природой. Существование полной формы *caq* и *caqa* в виде *caqan* и *cek* в виде *cegen*, *cegin* подтверждается тем, что казахское слово *em-cek* (женская грудь) в монгольском звучит *eb-cigyn id*, где первая часть *eb*, соответствующая казахской глагольной основе *em* «сосать» (кормилица-мать), в форме *eme* в монгольском означает «мать», а вторая часть *cek* (*cegin*) в казахском и *cigyn* в монгольском, будучи суффиксом уменьшительности, представляет собою слово, с которым уже имели дело, *cegin-tegin* (дитя), отсюда «маленький». В целом казахское *em-cek* – монгольское *em-cigyn*, означающее теперь «женская грудь», некогда представлялись как «дитя – мать», т.е. «детская мать», «маленькая мать».

Не входя здесь в подробности, можно лишь заметить, что само слово *tegin* или *cegin** не простое, а сложное, состоящее из

* Употребление этих слов в качестве послелога предела, на чем мы здесь не остановились, объясняется легче всего опять-таки татарскими их формами *caq-l̥*, *cik-li*, *tik-li*, *ca*, *cə* со значением «до» наряду с позднейшим по времени употреблением в том же значении образования *xət-li* с арабским корнем *had* (грань, граница, предел). В татарском *cik*, в казахском *cek* означает то же, что и в арабском *had* (предел, граница). Следовательно, татарское выражение *apriden majqa-ca*, *majqa cikli* и пр. «с апреля до мая» иначе означает: «временем, начинающимся апрелем и граничащим маем». Что в казахской форме *cejin* действительно присутствует слово *cek* (граница, предел), это видно из словоупотребления северных казахов, у которых слово *cejin* звучит *cekejin*. Означая предел, границу действия или другой величины, как русское «до», так и казахские и татарские его эквиваленты всегда означают в то же время амплитуду колебания чего-то до каких-то размеров, а потому у них налицо оттенок приблизительности, передаваемый в русском языке словом «около» и заменяемый в казахском и татарском языках суффиксом сравнения: каз. *-dej*, *-daj*, *-tej*, *-taj*, тат. *-di*; русское *около десяти* – каз. *on caq-t̥*, тат. *un xət-l̥*; русское *ходил до дома* – каз. *ujge cejin c̥yrdim*, тат. *viğə tik-l̥ jördem*; русское *этакий* – каз. *mun-daj*, *bul s̥d̥b̥ld̥*, *bul s̥b̥jaqt̥*, тат. *bon-d̥bj*, *bu xət-le*, *bun̄ s̥kelle*. Как видно из этого, послелоги: каз. *caq-t̥*, *cejin*, тат. *caq-l̥*, *cik-le*, *tek-le-xet-le* – употребляются не только в значении собственно предела, но и в значении сравнения. Поэтому-то русское «весом в 1 килограмм» (оттенок приблизительности) по-казахски будет *salmaq̥ bir kilogram-daj*, что означает букв. «его вес похож на килограмм» или же «приблизительно столько же, сколько весит 1 килограмм», а выражение *uj-dej cerge c̥yrdim* – «совершил столько расстояния, сколько отсюда до дома», «сходил на расстояние, похожее на дом». О значении «мера» для *caq* и о производности от последнего анатолийско-турецкого суффикса уподобления *ca/çe* см. Самойлович А.Н. «Краткая грамматика османско-турецкого языка», стр. 35-36 и 95, о том, что суффикс *ca/çe*, наличный в анатолийско-турецких герундивах типа *gelençe*, соответствующий казахскому суффиксу предела *calce* в *barqanca*, восходит к слову *caq* (время), см. *Смирнов*.

двух слов-синонимов, из которых второе то же, что и отдельно употребляющийся суффикс уменьшительности *-gen, -gin, -qan*. Иными словами, тут налицо факт скрещения.

Резюмируя сказанное выше о суффиксе *-caq, -cek*, можно сказать, что обе эти формы суть усеченные разновидности, полной их разновидностью следует считать для *-caq* слово *caqan, caqa* (дитя), а для *-cek* – форму *cegin-cigyn*, как в монгольском *eb-cigyn* - каз. *em-cek* (женская грудь), наличную в значении «сына», «дитяти», в монгольском *od-cegin, od-tegin* (младший сын), в отдельности *tegin* (царский сын)**.

Если согласиться с положением о том, что суффикс уменьшительности *-caq/-cek, -cьq/-cik, -ca/-ce* восходит к слову «дитя», отсюда «маленький» (ср. каз. *шағын* – «маленький»), то следует принять такие морфологические образования, как *qulьn-caq* (жеребеночек) и *kelin-cek* (невесточка), за образования синтаксические, за синтаксические сочетания, состоящие каждое из двух слов: *qulьn-caq* (жеребенок-дитя, жеребенок маленький) и *kelin-cek* (невеста-дитя, невеста маленькая). Само собой разумеется, что в каждом из этих сочетаний, имеющих в своем составе по два слова, мы должны видеть соответственно и по два члена предложения – определяемому и определению. Не может быть сомнения, что определением явилось слово маленький *-caq/-cek*, а *qulьn* и *kelin* были определяемыми.

Вот здесь ясно видно место прежнего определения, которое не предшествовало своему определяемому, а следовало за ним. Казахский язык до сих пор знает употребление слова *bala* (дитя) в значении «молодой», «маленький» в роли определения к какому-либо другому слову, в конечном счете в значении суффикса уменьшительности, как, например, *бала қаз* (гусенок), по значению же составляющих данное сочетание слов – «дитя гусь», т.е. «молодой гусь», «маленький гусь». Такое образование понятия уменьшительности ничем не отличается от тех, о которых

Кочубей Гюмюрджинский о причинах падения Оттоманской империи.

** Вопрос о природе суффиксов уменьшительности и их связи со словом «дитя», как и лексические варианты этого последнего нами освещаются в данной статье попутно, а потому слишком отрывочно. Подробный разбор этой темы будет сделан в особой работе, еще не опубликованной, но написанной и доложенной 6 лет тому назад (1930 г.) на I краеведческом съезде Казахстана в Алма-Ате.

мы уже говорили – «невеста -дитя», «жеребенок -дитя», как и от китайского *dao-dza* (сабля-дитя, нож), грузинского *k'ali-uvili* (женщина-дитя). Различие лишь в одном – в порядке расположения членов предложения. В казахских окаменевших синтаксических образованиях: *qul'yn-saq*, *kelin-cek* и других, ставших теперь образованиями морфологическими, как и в китайском *dao-dza*, в грузинском *k'ali-ubili*, определительные слова *saq*, *cek*, *dza*, *uvili* следуют за определяемыми *qul'yn*, *kelin*, *dao*, *k'ali*, в то время как в современном сочетании *bala qaz* определительное слово бала предшествует определяемому *qaz*.

VI

В работе, доложенной на Первом казахстанском краеведческом съезде в 1930 г., посвященной разбору «Скотоводческих междометий казахов», и не по моей вине не видевшей света* до сих пор, мне удалось было обосновать составность названий животных – племенных производителей, в частности, слова: *Qocqar* – баран (М.К. – قوچقار) и *Ajqyr* (в орхонских – адғыр 𐰉𐰺𐰽 𐰇𐰏𐰚 , в древнеуйгурском 𐰽𐰺𐰏𐰚 , в хакасском – *aqsyr* ∞ → *asqyr*, в коттском – *asqar*, в якутском – *at'yr*, в чувашском – *ăjăp*) – жеребец первоначально состояли каждое из двух слов: *qocqar* из *qoc* + *qar*, *ajqyr* из *aj*+*qyr*, где *qoc*, употребляющееся самостоятельно как слово-обращение к овце и являющееся составной частью слова *qoca-qan* (уменьшительно ласкательная форма от слова ягненок), с редукцией *a* в *ь* и превращением шипящего *c* в свистящий *z* (*qozь* – ягненок) означало просто «овца» (ср. самостоятельное употребление данного слова в форме *qoc* в туркменском в значении «баран»), а первая часть слова *ajqyr* (жеребец), оформленная по закону кипчакской фонетики, именно *aj*, которая звучала бы по нормам орхонских [надписей], древнеуйгурского, тувинского [языков] – *ad*, хакасского – *as*, *az*, якутского – *at*, означает просто

* Работа это, по постановлению съезда подлежавшая опубликованию и сданная мною для печатания, была затеряна в делах «Общества изучения Казахстана». Перед тем, как я ее доложил на съезде, она была прочитана в Яфетическом институте Академии наук СССР. Письменный отзыв Н.Я. Марра об этой работе хранится в моем личном деле в Комитете кадров АН СССР.

«лошадь». Вторые же части слов – *qar*, *qыр* – представляют собой фонетические разновидности, сохранившие начальный заднеязычный согласный чувашского слова *ar*, казахского *er* (мужчина, самец). Таким образом, казахские названия самцов – племенных производителей – барана и жеребца в буквальном смысле означают «овца-самец», «лошадь-самец».

Если против подобного положения могут быть какие-либо возражения, то это лишь то, что слова *ar* = *er* (мужчина, самец) нигде не встречаются ни с начальным заднеязычным согласным *q* = *q* (*qar*, *qar*), ни с гласным редуцированным – *ь* (*ьr*). Но едва ли такое возражение заслуживает внимания.

Во-первых, гласный *a* чередуется с *ь* всюду, где мы имеем дело с более древними образованиями, обнаруживаемыми в самом казахском языке. Ср., например, *qaj-сь* (ножницы) и *qьj* (резать), *сьjaq-ть* – послелог (подобный, по образу) и *сььq* (образ, подобие), *davьs* (голос), *dabьs* (слава) и *dьbьs* (звук, голос), *dabьl* (сигнальный барабан, сигнал, весть) и *dьbьl* (сигнал, весть), *satьr* (сильный шум, грохот) и *сьтьr* (слабый шум), *çalt* (сильный блеск) и *çьlt* (слабый блеск). Анатолийско-турецкий *sarsьq* (потрясенный) и казахское *sarsaң* (в сочетании *әvre-sarsaң*), *çar* (вскрыть, расколоть) и *çьr* (то же в уменьшенном размере); *calqь* (разливаться о воде и жидкости вообще) и *сьlqь id*** (в более слабом виде) и т.п. В самом комплексе *qar*, *qыр* (в коттском *qar* вместо казахского *qыр*: *ajqыр* – *asqar*) мы имеем чередование этих гласных. В якутском и чувашском наличны формы без начальных заднеязычных согласных *ьr*, *ar* (якут. *atь:r*, чуваш. *ajar*).

** Большинство из приведенных здесь слов относится к категории так называемых ономатопоэтических, кинематопоэтических и светоподражательных слов. Проф. Ашмарин в своей работе «Подражания в языках Среднего Поволжья» приходит к выводу, что почти все слова восходят к этим подражательным выражениям, и старается тем самым обосновать на материале турецких и финских языков допотопную теорию происхождения языка от подражания природе.

Но при внимательном подходе к этим образованиям оказывается, что ничего подражательного в них нет. Это своеобразная форма словообразования, применяемая для изображения подвижных явлений с дифференциацией их на короткие по времени или длительные и на однородные и разнородные. Основными областями, охватываемыми этим видом словообразования, являются основные разделы физики: движение, звук, свет. Характерно здесь то, что явления более сильные отмечаются открытыми гласными, а слабые – слабыми. Свои исследования по данному вопросу надеюсь опубликовать в недалеком будущем.

Различие звучания между чувашским *ar* (самец) и *ar* в *ajar* (жеребец) только в том, что *a* в первом *ar* полный, а во втором редуцированный. Вопрос о склонности начальных заднеязычных к выпадению решается положительно не только яфетической теорией, но и достаточно разрешен трудами Шотта, «*Altäische Studien*» и Г. Вамбери «*Etimologisches Woeterbuch der Tuerksprachen*». Отдельных недостатки в работе этих авторов отчасти касались мы в сборнике Трудов КНИИК (Алма-Ата, 1935. Кн. I, С. 12-13).

Что же касается возможности языкового восприятия жеребцов, как самцов тех или иных животных, то достаточно вспомнить М. Кашгарского, который в своем словаре дает слово *erkeç* (козел

ازكچ الكبش, букв. мужчина-коза), подтвердив правильность этого формулой народной медицины своего времени (XI в.): *er keç eti em bolur, ecku eti jel bolur** ازكچ اتی ایم بلور اجکواتی بل بلور (мясо козла целебно, мясо же козы вызывает воспаление, Т. I, стр. 87).

Образование, аналогичное древнеуйгурскому *er keç* (самец козы), налицо и в современных языках. Так, в татарском «козел» будет *ata kəçə*, «баран» – *ata sarьq*, «самец гуся» – *ata qaz*, буквальный перевод будет «отец-коза», «отец-овца», «отец-гусь». Различие между древнеуйгурскими и татарскими формами лишь в том, что первый употребляет слово «самец», «мужчина», тогда как второй использует слово *отец*. В конечном счете различий между ними нет, ибо «отец», как противоположность «матери+женщины», представляет то же самое, что и «мужчина».

Есть все основания полагать образованием более поздним якутское *atьr oqьs* (жеребец-бык) в значении «бугай». Подобное наречие поименного самца изредка дает знать и казахский язык в сочетании *ajqьr tavьq* (жеребец-кураца), т.е. «петух» наряду с более ходкими *atec* и *qoraz id*. Первое из последних заимствовано у татар, а второе – у иранцев (*xoroos*).

Казахское и татарское *atec* буквально означает «маленький отец» (от *ata* «отец»+ суфф. уменьш. -с), что в грузинском будет просто «отец» – *tamal* (петух), полная форма от *tama* (отец).

* Вторая часть данной формулы сохранилась в точности и у казахов в соответствующем фонетическом оформлении *Ecki eti çel bolar*. Первая же часть, где говорится о «козле», казахскому языку неизвестна.

Своеобразным среди всех самцов обозначено казахское *teke* (козел), означающее, по всей вероятности, просто «отец», «мужчина». Слово *teke* налицо и в составе *qyz teke* (гермафродит, букв. девушка-мужчина или девушка отец), если в *teke* видеть скрещение основных знаменательных элементов (без детерминативов *a*, *e*, *ə*) двух слов-синонимов: *a-ta* и *ə-ke*. Оба со значением «отец», он же «муж», следовательно, «мужчина». В грузинском почти в таком же порядке образовано слово *karabice* (гермафродит, букв. женщина-мужчина или женщина-мальчик).

«Самец собаки» в казахском будет *arlan*, что, очевидно, состоит из двух слов, первое из которых *ar*, несомненно, «мужчина» – «самец», как и древнеуйгурское *er-keç*. Вторая часть - *lan*, очевидно, означала «собака».

Таким образом, слова *qoc-qar* (баран) и *aj-qyr* (жеребец), по нашему мнению, образованы в том же порядке, в каком древнеуйгурское *er keç* (козел), татарское *ata sarbq*, но с тем лишь различием, что определительные слова вторых: *-er* (самец) и *ata* (отец) – предшествуют определяемым *keç* (коза) и *sarbq* (овца), в то время как в более древних образованиях, превратившихся лексически и морфологически в единое слово *qoc-qar* и *aj-qyr*, определения *qar* и *qyr*, долженствующие означать самец, напротив, следуют за своими определяемыми: *qoc* (овца) и *aj* (лошадь).

Во всех описанных случаях, таким образом, мы видим не свойственный современному казахскому синтаксису порядок расположения слов, допускающий предшествование определяемого определению, что нельзя не считать пережитком некогда имевшей место синтаксической структуры.

VII

Тот же самый обратный современному порядок расположения членов предложения с еще большей убедительностью выступает в размещении подлежащего и сказуемого. Железный закон современного синтаксиса, ни в коей мере не допускающий подлежащего, следующего за своим сказуемым, разбивается, когда на место современного синтаксиса выступает древняя форма

сочетаний, отложившаяся в слившихся и превратившихся из синтаксических в морфологические образованиях.

Имена и глаголы, снабженные личными местоименными предикативными аффиксами, суть целые предложения, подлежащими которых выступают личные местоимения, а сказуемыми – глаголы или имена, к которым приставлены личные окончания. Такие формы, как *қақсы-сың* (ты хорош), *қазар-тың* (я напишу), содержат в себе все признаки предложения, в котором теперешние окончания, бывшие некогда самостоятельными местоимениями, *сың* из *sen*, *тың* из *men*, очевидно, были подлежащими, а слова *қақсы* и *қазар* – сказуемыми.

Если согласиться с положением, что аффиксы спряжения восходят к личным местоимениям (не согласиться же с этим, конечно, нельзя), то вместе с тем мы должны согласиться и с другим, вытекающим отсюда, что современные личные глаголы, как и имена, снабженные предикативными аффиксами, суть морфологизированные лишь впоследствии, законченные синтаксические единицы-предложения, причем предложения полные со всеми главными членами: подлежащим и сказуемым*. Функции сказуемого в этих предложениях отправляли причастные *қазған-* (*тың*), *қазар-* (*тың*) и деепричастные *қазыр-* (*рғын*), *қазар-* (*тың*) формы глаголов или основы имен *қақсы-* (*тың*). Как видно, в таком предложении подлежащие *тың* (*рғын*) стоят последними, в то время как сказуемые (*қазған*, *қазар*; *қазыр*, *қазар*, *қақсы*) занимают место впереди подлежащего.

Итак, то, о чем шла речь впереди по вопросу о порядке расположения определений с определяемыми, находит полную аналогию и в позициях подлежащего со сказуемым**. Очевидно, излишне после всего этого всякое сомнение в том, что ранее существовал диаметрально противоположный теперешнему порядок слов в предложении.

* Считаем излишним подробный разбор этого вопроса, так как он уже раз был затронут в казахской лингвистической литературе. См. Труды КНИИК, Т. 1, 1935.

** Нам кажется, что и русские личные глаголы не чужды подобного развития. В окончаниях *м* и *т* глаголов *пише-м* и *пише-ты* мы бы видели личные *resp.* указательные (когда речь идет о III л.) местоимения «мы», «ты», ослабленные до степени одного согласного. В таком случае эти формы следовало бы восстановить как *пише + мы* и *пише + ты*. Ограничимся этими кустарными гипотезами, подождем веского слова славистов.

VIII

Что же послужило поводом к совершению подобного переворота в порядке размещения членов предложения и когда этот процесс произошел?

Жизнь языка, в частности продолжительность сохранения того или иного его грамматического строя, измеряется не обычными для поздних исторических событий отрезками времени, вроде десятилетий и даже столетий. Это дело тысячелетий. Насколько долго пребывает язык в одной и той же грамматической системе, не переходя в другую, об этом можно составить себе представление по ходу типологического развития индоевропейских языков, наиболее изученных и изученных с избытком документальности. Ни один из представителей этих языков, как бы древен он ни был по дате зафиксировавших его документов – а ведь первые письменные памятники языков этой группы восходят за несколько столетий до начала христианской эры, не оставил нам свидетельств, говорящих об ином строе, чем тот, что господствует теперь – флективный. Поэтому-то у ученых, изучающих эти языки, даже фантазия не дошла до возможности существования какого-либо индоевропейского языка с иным строем, чем флективный. Даже самое фантастичное из всего могущего быть фантастичным – праязык индоевропейский, сконструированный учеными и существовавший, по мнению одного из корифеев современного буржуазного языкознания А.Мейе^{***}, в период каменного века культуры индоевропейцев, даже он, индоевропейский праязык, признается флективным. При всей фантастичности представлений индоевропейцев о построении праязыка все же мы имеем дело в данном случае с одним, далеко не фантастичным, фактом, это с документами – письменными памятниками, ни один из которых не был флективным. И с этим нельзя не считаться. Очевидно, при всем том, что язык изменяется, что изменялись и индоевропейские языки, все же они, эти языки, довольно долгое время, в течение целых десятков столетий, продолжают в основном оставаться

^{***} Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Русский перевод. 1913. с.45.

типологически такими же, какими застали их самые ранние памятники.

Если же в Европе и значительной части Азии, где общественная жизнь протекала наиболее интенсивно, где технические средства производства и общественные формы претерпевали ряд значительных перемен, языки в своей грамматической жизни так медленно двигались, то более короткую длительность смен грамматических типов едва ли есть основание предполагать для языков остальной части света.

Нет основания считать и казахский язык пребывающим беспримерно короткое время в том морфологическом и синтаксическом строе, который характерен ему и теперь. Таким образом, эпоху перемещения порядка слов в предложении казахского языка, вернее тех языков, которые сыграли ведущую роль при образовании казахского языка, придется отнести на значительно более ранний период.

Мне кажется, что это была эпоха, которая ознаменована крупным событием для истории языка, именно эпоха разложения аморфно-синтетического строя и перехода его в агглютинативный. Синтетический строй, представляющий собой значительно высокий этап грамматического развития, характеризуется строгим порядком слов, уточнявшим как положение слов по отношению к другим словам, так и собственное значение отдельных слов, что впервые значительно освободило слово от хаотического, на наш взгляд, первичного полисемантизма. И строгий порядок слов, имевший место в языках, из которых образовался наш язык, отличался, как видно из размещения сегодняшних суффиксов и основ, постановкой определения позади определяемого и подлежащего позади сказуемого.

Если местоположение суффиксов говорит нам о прежней постпозитивности определения и подлежащего, то само отложение прежних определения и подлежащего в виде суффиксов говорит о причине перемещения их позиций. Определительные слова ввиду частого употребления в сочетании с определяемым словом сливаются с последним в одну лексическую единицу и образуют символический элемент – суффикс. При необходимости уточнить и далее данное определяемое слово другим определительным словом последнее, вытесненное образовавшимся на его месте суффик-

сом, находит себе позицию, единственно свободную и прилегающую к своему определяемому, т.е. предшествующую ему. Прекрасным примером подобного перемещения слов является китайское сочетание *siao-dao-dza* «ножик» или «ножичек», букв. «дитя» (маленькое) – «сабля-дитя», где *dao* (сабля), а с суффиксом *dza* (восходящим к *дзы* – «сын») – «нож», т.е. «сабля-дитя» – «маленькая сабля»; второе же определение *siao* (маленький), указывающее на еще меньшую величину уже раз уменьшенного предмета *dao-dza* (нож), не могло поместиться далеко от определяемого слово (*dao*) и перешло к началу *siao-dao-dza*. Очевидно, в таком же порядке переместились определения и в казахском языке, т.е. переместились после и в силу того, что их места были заняты суффиксом.

То, что агглютинативные приставки в нашем языке носят исключительно суффиксальный, т.е. постпозитивный, характер, объясняется именно тем, что они образовались либо из определений, либо же подлежащих, которые ранее находились позади слов, к которым они относились.

Заканчивая настоящее предварительное сообщение, я считаю себя обязанным извиниться перед читателями за небрежности в ссылках на источники. Работа выполнена при отсутствии под руками книг, из которых ранее черпал материалы. Поэтому нельзя было в ряде случаев указать на страницы книг, откуда взят материал. Могут быть также некоторые орфографические неточности в цитатах. Многие из использованных здесь книг, как-то: «*Divanu Lugat*» М. Кашгарского (стамбульское издание), «*Kitaab-ul-idrak lel-lisaan-il-atrak*» Абу-Хаяна Альгарнаты (первое стамбульское издание), «*Kitaabu halijatul lisaan ve halebe-tu-l-insaan*» Ибн-Муханны (стамбульское изд. и изд. Мелиоранского «Араб-филолог о турецком языке», «Кочубей Гюмюрджинский Смирнова», «Подражание в языках Среднего Поволжья» Ашмарина, «Сравнительная грамматика монгольского письменного и народного хакасского языков» Владимирцова, ряд статей Н.Поппе и Б.Я.Владимирцова по монгольскому языку и другие – мною были прочитаны еще в 1929 и 1930 гг. в Ленинграде и с тех пор я их не видел. Тем не менее я не мог не сослаться (местами даже цитировал по памяти) на них, поскольку ими пользовался.

Считаю, что при отсутствии исследований по казахскому языку нецелесообразно было бы задерживать опубликование работы из-за чисто литературных формальностей.

ЗАМЕТКИ О ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ*

1. Сложное настоящее

В одной из своих замечательных работ** акад. Н.Я. Марр охарактеризовал особенность категории глаголов грузинского языка следующими словами: «... das Georgische ist so voll vom Zeitwort, das man zu zeifeln beginnt, ob dieser Redeteil wirklich das Verbum ist? In der Tat das georgische Zeitwort ist mehr als Verbum»*** – «... грузинский (язык) так полон глаголообразных слов****, что начинаешь сомневаться, глагол ли в действительности данная часть речи или нет?

На самом деле грузинский глагол это нечто большее, чем глагол».

Являясь по строю типичным агглютинативным, с довольно значительным сохранением следов синтетизма, казахский язык переживает ту стадию морфологической зрелости, которая делает категорию его глаголов запутанной не менее, чем в грузинском языке. Сколько одних времен в казахском! Сколько в особенности тех уточнений хода и условия действия, которые напоминают виды славянских языков, но не тождественны с ними! Часто бывает трудно установить, имеем ли дело с наращениями одного глагола или же с целым сочетанием слов синтаксического порядка. В последнем же случае нелегко узнать, где кончается один глагол и начинается другой. Значительная часть основных глаголов употребляется и в качестве вспомогательных, что делает порою трудным различить, употреблен ли тот или иной глагол в вспомогательном значении или основном.

---

* Статья впервые была опубликована отдельной брошюрой (Алма-Ата, 1936), изданной как выпуск II серии «Исследований по казахскому языку».

** Verba impersonalis, defectiva, substantiva und auxiliaria. ИАН, 1932, №8, С. 701-730.

*** Ibid. S. 706.

**** Поскольку автор употребляет немецкое Zeitwort в более широком смысле, чем латинское verbum, я перевел его, в данном случае не как глагол, а глаголообразное слово, хотя в следующем, втором, случае из-за стилистических соображений перевожу то же Zeitwort как глагол, а не «глаголообразное слово».

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
КАЗАХСТАНСКИЙ ФИЛИАЛ
СЕКТОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ

Х. ЖУБАНОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

ВЫП. II.

Заметки о вспомогательных и сложных глаголах

АЛМА-АТА
1938

Выяснение свойств сложных глаголов казахского языка имеет поэтому чрезвычайную актуальность и научно, и практически. Но в литературе, посвященной грамматике казахского и родственных с ним языков, вопросу этому уделено внимания весьма недостаточно. Поэтому мы решили посильно ответить вопрос на данный в серии заметок о вспомогательных глаголах, без которых не обходится ни один сложный глагол. Лексика и морфология вспомогательных глаголов, взятых в связи с теми или иными формами предшествующих им имен, деепричастий и причастий – вот основной узел, за который следует ухватиться, чтобы войти в курс сложных глаголов.

Среди всех сложных глаголов, если оставить пока в стороне недостаточные их типы, выделяются наибольшей универсальностью и необычной продуктивностью четыре: *отыр* (сидеть), *сұр* (ходить), *тур* (стоять), и *сат(ыр)* (лежать). Значения, указанные здесь, ориентировочные, ибо значения слов одного языка с точностью не передаваемы одним словом на другом. Отдельные слова одних языков могут в своем значении совпадать с отдельными же словами других языков то больше, то меньше, но никогда не полностью. Глаголы *отыр*, *сұр*, *тур*, *сатыр* имеют множество оттенков значений, которых нет у соответствующих слов русского языка. Так, например, *жатыр* может быть использовано в значении «пребывать», *тур* в значении «находиться», *сұр* – «идти», «ездить», «следовать», *отыр* «осесть» и т.д. Эти же разновидности значений могут сказываться и в их вспомогательных функциях чем и вызвать загадочное с точки зрения других языков сочетание значений, вроде значения универсального настоящего *kele сатыр* «идя сюда, лежит», т.е. «идет».

В нашу задачу не входит подробное описание оттенков значений всех этих глаголов. Нас в данном случае интересует вопрос о том, какие формы вспомогательных глаголов сочетаются с какими формами основных и какое при этом придают они значение. О значениях каждого отдельного глагола, поэтому, мы будем иметь суждение в связи с их вспомогательными функциями.

Эти четыре глагола объединяются между собой и выделяются из всех остальных по крайней мере тремя морфологическими свойствами:

во-первых, они могут непосредственно к своей основе* принимать личные окончания (суффиксы спряжения) 1-го и 2-го лица так же, как и имена**, в то время как все остальные глаголы могут спрягаться лишь после того, когда они преобразуются посредством особых суффиксов в причастные, деепричастные, условные формы и в форму очевидного прошедшего;

во-вторых, они имеют в своем корневом виде форму чистого *praesens 'a*, в то время как все остальные глаголы не могут принимать эту форму ни без наращений, ни с суффиксальным наращением, переходя в *praesens* лишь по присоединении одного из этих 4-х вспомогательных глаголов;

в-третьих, они, оставаясь основой, т.е. без всяких наращений, могут иметь формы двух лиц: второго лица *imperativ 'a* и 3-го лица *praesens 'a*, тогда как все остальные глаголы в состоянии иметь без суффиксов лишь форму одного – второго лица *imperativ 'a*.

Так как эти четыре глагола употребляются и в качестве служебных, вспомогательных, глаголов и так как основы только этих 4-х глаголов обладают свойством иметь форму чистого *praesens 'a*, чего нет ни у одного из остальных глаголов, то они (эти 4 глагола), присоединяясь к деепричастным формам любого глагола в качестве служебного элемента, превращают их в форму чистого настоящего времени (*praesens*). В таком случае основной глагол, приняв деепричастную форму, остается неизменяемой частью сложного глагола и элементом, носящим основное значение данного образования, а вспомогательные же: *қыр*; *тур*; *отыр*; *қат(ыр)* становятся лишь спрягаемой частью первого и, лишившись своего основного

---

* Лишь у глагола *қат(ыр)* выделяется живая основа *жат*, к которой не могут присоединиться непосредственно личные окончания. Но за то он имеет единственно ему одному лишь присущий форматив *praesens 'a* – ыр, по присоединении которого наравне с остальными тремя может принимать на себя и личные окончания. Формы же причастий, деепричастий, условная и прошедшая очевидная образуются от основы *қат*, а не *қатыр*.

** Некоторые наши авторы (Шонанов) в погоне за механическим перенесением традиций русских формалистов, дошли до того, что глагол (казахский) определяли как слова, изменяющиеся по лицам, а имена – по падежам. Между тем, в казахском языке глагольные основы (за исключением этих четырех) никогда не принимают личных окончаний (за исключением 3-го л. повел. накл.) тогда как именные основы принимают их непосредственно.

значения, сообщают основному глаголу, в зависимости от форм спряжения, различные служебные значения.

Остановимся вкратце на характеристике презентциальных форм, образуемых из сочетания деепричастных форм глаголов с перечисленными вспомогательными.

Обычно авторы казахских грамматик провозглашают формой настоящего времени (Байтурсунов) или настояще-будущего времени (Мелиоранский и др.) форму деепричастия настоящего времени, снабженную личными окончаниями для 1-го л. ед. ч. *мін – тьн* или *т* для 2-го ед. ч. *сиң – сьң*; для 3-го л. ед. и мн. *ди – дь*, с формативом *а – е* для основ с конечным согласным, *и – j* с конечным гласным:

çaz (писать); *ber* (давать);

I л. *çaz-a-тьн*; *ber-e-мин*;

II л. *çaz-a-сьң*; *ber-e-сиң*;

III л. *çaz-a-дь*; *ber-e-ди*;

qara (смотреть); *tüne* (ночевать);

I л. *qara-j-тьн*; *tüne-j-мин*;

II л. *qara-j-сьн*; *tüne-j-сиң*;

III л. *qara-j-ды*; *tüne-j-ди*.

Если признание этой формы формой настояще-будущего времени имеет за собой некоторое оправдание, то утверждение Байтурсунова о том, что это – форма настоящего времени и только, остается признать продуктом явного непонимания ни природы этой формы, ни природы настоящего времени в казахском языке вообще.

Как известно, форма настоящего времени большинства изученных языков выражают действие двоякого рода: действие, совершающееся во время сообщения и действие, обычное предмету, выраженному грамматическим субъектом. «Настоящее время» последнего рода собственно не является указанием на время совершения действия. В выражениях: *корова мычит*; *птица летает*; *поезд ходит быстро*, а *верблюд – медленно* и т.д. нет ни духа времени, а лишь есть указание на свойственность, обычность того или иного действия тому или иному предмету. Эти выражения собственно означают, что корове свойственно мычать, птице – летать, ходу поезда – быстрота, ходу же верблюда – небыстрота.

Такое значение глагола можно назвать, как правильно поступают некоторые русские языковеды, формой обычного времени – (времени, поскольку налицо форма, присущая уточнению действия по времени) или просто формой обычности.

Деепричастие наст. вр., снабженное личными окончаниями, в казахском языке употребляется иногда в значении этого обычного времени, но не больше. Чаще всего эта форма выражает одну из разновидностей будущего времени*, именно *утвердительно-будущего*: *қаз-а-тып* «обязательно буду писать», *beresin* «обязательно будешь давать» и т.д. В этом последнем значении форма эта употребляется больше. Поэтому в практических грамматиках удобнее ее назвать просто *Будущим Утвердительным*, указав, что она выражает иногда обычное время, поэтому и действия, ставшие обычными занятиями людей, как в случае: *men matematikadan sabaq ber-e-min* – «я преподаю математику» (имеется в виду свойственное казахскому языку употребление этой формы без указания на время).

Когда мы говорим, что Мелиоранский и др., видевшие в этой форме форму Настояще-Будущего, то есть форму соединения Настоящего с Будущим, имели к этому некоторые основания, то мы имели ввиду наличие у этой формы лишь Обычного Настоящего, что Настоящим в полном смысле этого слова не может быть признано. Так как эта форма выражает и Будущее и Настоящее, но Будущее она выражает в полном смысле, а из категорий Настоящих – лишь с трудом приписываемое к нему Обычное, то нет никаких оснований ставить знак равенства между этими двумя ее функциями, назвав ее Настояще-Будущим, как поступают Мелиоранский и др., тем более не может быть речи о признании ее только Настоящим, как поступил Байтурсунов. Отсюда целесообразность назвать ее просто Будущим Утвердительным.

Настоящее время в действительном смысле выражается в казахском языке сложными формами, спрягаемой частью в которых выступают перечисленные выше четыре вспомогательных глагола, а неспрягаемой – деепричастие прошедшего времени основного

---

* В казахском языке несколько будущих времен; в простой форме глагол дифференцирует их на три разновидности: 1) будущее утвердительное; 2) будущее не утвердительное или запоздалое и 3) будущее достигательное; кроме того с оттенком будущего употребляются часто четыре сложных формы: желательности, подходящности, неуверенности и боязни.

глагола. Сложную форму Настоящего времени образуют все четыре глагола. Но каждый из них выражает в то же время определенную категорию внутри категории Настоящего, вступая тем самым в сложные взаимоотношения друг с другом. Разновидности Настоящего образуются каждым из четырех глаголов, которые я бы назвал:

1) *Настоящее универсальное*. Форматив – вспомогательный глагол *çatır**;

2) *Настоящее длительно* – не – непрерывное. Форматив – *çur*;

3) *Настоящее непрерывно* – длительно – данное. Форматив *tur*;

4) *Настоящее активно-данное*. Форматив – *otır*.

Когда говорящий считает достаточным выразить лишь то, что действие продолжает совершаться, не указывая, совершается ли оно в данную именно минуту или же это начавшееся длительное действие, могущее совершаться с перерывами, то он оформляет глагол Универсальным Настоящим:

1. *Bejimbet bir ylken roman çazыр çatır* – «Беимбет пишет большой роман». Писать большой роман, это – дело не одной минуты. Не может быть, чтобы писатель не делает никакого перерыва до окончания составления романа. Следовательно, в минуту сообщения писатель мог быть занят другим делом или не делать ничего. Форма Универсального Настоящего допускает все это.

2. *Muqtar qajda? – Ana bөлmede qat çazыр çatır*. «Где Мухтар? – Он там, в той комнате пишет письмо». Тут речь идет о действии, которое совершается во время беседы. Настоящее Универсальное вполне применимо и к подобным случаям.

3. *Bizdiң qalqozьmьz bir ajdan beri bəjgige at çaratыр çatır*. «Уже месяц, наш колхоз готовит лошадей к бегам».

Как видно, здесь речь о значительно длившемся действии, которое еще не кончилось совершаться. Слова *bir ajdan beri* «в течение месяца» уточняют, сколько времени действие длилось. Универсальное Настоящее в состоянии употребляться и по отношению к таким длившимся действиям.

* Проф. Е.Д.Поливанов. «Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка». Ташкент, 1933. С. 6. называет эту разновидность *progressiv’om* – длительным настоящим. Такое обозначение не выражает, как видно будет из дальнейшего изложения, специфики данной формы, а потому и не может считаться удачным.

В случае, если говорящий считает необходимым выразить, что действие совершается именно в данную минуту, то он оформляет глагол Настоящим данным-активным.

– *Muqtar qajda?*

– *Ana bөлmede qat қазыр отыр.*

– «Где Мухтар? – Там, в той комнате, пишет письмо».

Здесь *қазыр отыр* означает пишет именно в данную минуту. Если в этом же значении выше мы встретили форму с *қатыр*, то это не значит, что *отыр* и *қатыр* тождественны во всем, что они не имеют различия между собой. Форма с *қатыр* – универсальна. Она может употребляться, если говорящему необходимо уточнить, идет ли процесс письма именно в данную минуту или нет, если ему достаточно сообщить лишь о том, что процесс письма вообще идет, но в данную минуту он мог иметь перерыв, – и в значении Длительного-Настоящего и в значении Данного. Форма же с *отыр* возможна только в последнем значении. Поэтому она не может иметь места там, где необходимо вытекает длительность действия, вроде того, что было в примере для формы с *қатыр*: *Bejimbet bir ylken roman қазыр қатыр*. «Беимбет пишет большой роман», т.к. процесс составления большого романа – процесс длительный, допускающий перерывы действия, что не может уживаться со значением, передаваемым посредством сложной формы с *отыр*. Если она встречается в таком обороте, то глагол с формативом *отыр* сообщает лишь то, чем занят Беимбет в данную минуту, но не то, над чем он работает вообще.

Если же, напротив говорящему необходимо дать знать о том, что какое-либо действие имеет место, что оно длительное и не непрерывное, то он оформляет сложный глагол формативом *сур*, что образует Длительное непрерывное Настоящее.

Bejimbet bir ylken roman қазыр сур – «Беимбет пишет большой роман», т.е. «Беимбет работает над большим романом». Сложный глагол с формативом *сур* противопоставляется сложному с *отыр* в том смысле, что последний сообщает о действии, совершающемся в данную минуту, тогда как первый – о действии, совершающемся не только в данную минуту, но и вообще действии, которое не может быть совершено без перерыва.

Действие, допускающее перерывы, – это действие длительное, ставшее на определенный промежуток времени привычным.

Поэтому сложная форма с *қыр* может казаться несколько похожей на Обычное Настоящее время выражаемое простой формой (деепричастием наст. вр., снабженным личным окончанием). Но различие между первой и второй формами нетрудно уловить. Если я скажу: *Men sygret salatъn* (Настоящее Обычное, если глагольная форма *sal-atъn* употреблена именно в этом значении, а не в значении Будущего Утвердительного. Форма общая для обоих. Различают, главным образом, по контексту), то это означает: «Я занимаюсь рисованием» («Мое занятие – рисование»); если же скажу: *Men sygret salъp қырmin*, то это будет «Я работаю над живописью» («Я работаю в настоящее (не в данное) время, в последнее время над рисованием»). Иначе говоря, Настоящее Обычное выражает лишь действие, свойственное, или обычное, субъекту, без оттенка действительности и без особого оттенка времени, в то время как Настоящее Длительно не Непрерывное – оттеняет время (последнее время, если нет во фразе указаний, с каких пор действие продолжает совершаться) и действительность. Это различие приблизительно передаваемо различием между выражениями «занимаюсь тем-то» и «работаю над тем-то».

Если не необходимо оттенить в сообщении, в данную ли минуту совершается самый процесс действия или оно продолжается в течение последнего времени, допуская возможность перерыва, то глагол принимает форму Настоящего Универсального с формативом – *қатыр*, которое включает в себя значение и формы с *отыр* (Настоящее Данное), и формы с *қыр* (Настоящее не Непрерывно – Длительное). Говоря иными словами, Настоящее Данное и Настоящее не Непрерывно – Длительное являются долевыми, дифференцированными ответвлениями Настоящего Универсального, а потому, при отсутствии необходимости дифференцировать, могут быть заменены им (Универсальным). Этим объясняется и то, что примеры, взятые для иллюстрации и Настоящего Данного (*Muqtar ana bөлmede qat қазыр отыр* – «Мухтар в той комнате пишет письмо»), и Настоящего не Непрерывно-Длительного (*Bejimbet bir ylken roman қазыр қыр* – «Беимбет пишет большой роман») в состоянии иллюстрировать и Настоящее Универсальное при замене формативов первого (*отыр*) и второго (*қыр*) формативом третьего (Универсального – *қатыр*). Но заменить Настоящее Данное

Настоящим не Непрерывным-Длительным или наоборот нельзя ни в коей мере.

Менее дифференцированной по значению, а потому более сложной для анализа является четвертая по счету форма Настоящего – сложный глагол с *tur*. Я назвал ее довольно неуклюжим многословным термином «*Настоящее Непрерывно-Длительно-Данное*» не столько с убеждением, что этим сумел адекватно выразить ее функции, сколько с целью показать трудность терминологической передачи ее грамматического значения. Касательно этой формы, я могу сказать только, что она применима и для сообщения о действии, протекающем в данную минуту, как в выражении *қаңбыр қауыр tur* «дождь идет» (в данную минуту), и для выражения длительного действия, как во фразе: *көптен бері қаңбыр қауыр tur* – «дождь продолжает идти давно». Различие в употреблении формы с *отыр* от формы с *tur*, когда последняя выражает действие, совершающееся в данное время, состоит в том, что первая почти исключительно употребляется при действиях, совершаемых человеком, реже – субъектом, приравненным к человеку, т.е. абстрактным субъектом, в то время как вторая одинаково применима ко всяким действиям без различения действующих лиц. Так, мы говорим:

сел соқыр tur – «ветер дует»,

күн қиыр tur – «идет сильный дождь»,

мал оңалыр tur – «скот поправляется»,

деңгелектер зырлар айнаыр tur – «колеса быстро вращаются».

Но нельзя ни в одном из этих предложений *tur* заменить вспомогательным – *отыр*, ибо здесь речь идет не о действиях человека. Когда же имеется в виду действие человека, даже в том случае, если слово, выражающее человека, является субъектом лишь логическим, а грамматический субъект – иной, то вспомогательный – *тұр* применим как и *отыр*:

Мен саған не айтыр отырмын? = *Мен саған не айтыр турмын* – «Что я говорю тебе?» (субъект выражен, как логически, так и грамматически личным местоимением 1-го л. единственного числа индивидуальной формы в им. п.): *Менің бiрдеме айтқым келіп отыр* = *менің бiрдеме айтқым келіп tur* – «Мне хочется* что-то сказать» (логический субъект выражен

* В казахском нет глагола «хотеть», «желать» в настоящем смысле слова. Глагол *tile*, в

местоим. 1-л. ед., инд. в род. п., грамматический – от глагольной формой *ajt-qь* то, что относится к «сказать» от основы *ajt* «сказать» с притяжательным окончанием 1-го л. индив. формы – т «мое» = *ajt-qьm kelip tur* – букв. «мое» то, что относится к «сказать», идет сюда). Несмотря на то, что в значении Настоящего Данного употребляется сложная форма с *tur* наряду с формой с *отыр* и что переводятся обе формы на русский язык одинаково, в самом казахском имеется некоторое, почти неуловимое, различие между их значениями. Форма с *отыр* выражает процесс, форма с *tur* скорее результат, чем процесс. Поэтому в первой больше динамики, во второй больше статики, постоянства. Поэтому сообщения в роде *қаңбыр қауыр tur; қел соқыр tur* близки по значению русским повествовательно-номинативным предложениям: «Дождь. Ветер». Иными словами, мы тут имеем дело с действием, процесс совершения которого, ввиду непрерывности своей, достигает некоторого постоянства или, что то же, состояния покоя. Эта природа сложной формы с *tur* сказывается и тогда, когда она выражает длительный процесс, как и форма с *қыр*, чем и отличается от последней.

Bizdiñ brijgadamъz bьltьrdan beri bəjgi aьp қыр.

Bizdiñ brijgadamъz bьltьrdan beri bəjgi aьp tur. «(Начиная) с прошлого года, наша бригада премируется (получает премии)». Различие оттенка второго предложения от первого в том, что первое (*aьp қыр*) понимается как «получает время от времени», второе (*aьp tur*) означает «все время». Поэтому первую форму я назвал Настоящим не Непрерывно-Длительным, вторую Настоящим Непрерывно-Длительно-Данным.

Форма с вспомогательным – *қатыр*, как Настоящее Универсальное, заменяет, когда нет необходимости уточнить, все три остальные формы.

Конечно, во всем этом сказывается основное значение каждого из четырех вспомогательных глаголов. Поэтому порою даже трудно различить, в основном ли значении или вспомогательном

тат. употребляемый в этом значении, теперь употребляют иногда в значении «хотеть», «желать». Настоящее же значение *tile* в казахском языке будет «умолять», «просить». Значение «хотеть», «желать» нормально выражается сложным образованием типа *ajtqьm kelip tur*, т.е. присоединения к основе глагола, которое выражается желаемое действие, суф. -*qь* (*qь, ki, gi*) + оконч. притяж.-вспом. гл. *kel* «идти» + формы спряжения.

употреблены эти глаголы. Это, главным образом там, где сообщается о действиях, связанных с теми, которые выражены глаголами: *çat(ьr)*, *çyr*, *oьr*, *tur* в их основном значении. Так, когда говорят: *ujqtap çatьr* – «спит», *çer өlcep çyr* – «измеряет землю», *gaqaz çazьp oьr* – «пишет (бумагу)», то можно в этих образованиях видеть действительно сложный глагол, где элементы: *çatьr*, *tur*, *çyr*, *oьr* отправляют функцию вспомогательных грамматических величин, поскольку посредством их глаголы: *ujqta-p* «спавши», *kel-(i)p* «пришедши», *өлce-p* «измерявши», *çaz-(ь)p* «писавши», принявшие форму деепричастия прош. времени [форматив – *p*, (*ь/i*) *p*], приобрели значение Настоящего; но в то же время не исключена возможность интерпретации их как сочетаний синтаксических, где основными элементами являются глаголы: *çatьr*, *tur*, *çyr*, *oьr* в своих собственных значениях, а глаголы, оформленные в виде деепричастия Прошедшего, суть обстоятельства образа действия. В таком случае следовало бы перевести: *ujqtap çatьr* как «спавши лежит», *kelip tur* как «пришедши стоит», *çer өlcep çyr* как «измерявши землю ходит», *gaqaz çazьp oьr* как «писавши бумагу сидит». В этих случаях одинаково оправданы как первое, так и второе объяснения. Ибо здесь сами эти действия (или состояния): «спать», «прийти», «измерять землю», «писать» тесно связаны с теми действиями, которые выражены вспомогательными: «лежать», «ходить», «стоять», «сидеть». «Спать» можно (или, во всяком случае, принято) «лежа», «прийти» значит дойти до намеченной точки и «остановиться» т.е. «пришедши, стоять»; «измерять землю» можно «похаживая», «писать» принято «сидя». Поэтому отрывать одно от другого невозможно. Если бы глагол, принявший форму деепричастия, имел значение, не совместимое с теми действиями, которые выражены спрягаемым глаголом, тогда можно было бы узнать, сохранил ли последний свое основное значение, или же отдал его в жертву своего превращения в служебный элемент. И, действительно, не трудно опознать служебный элемент в глаголах *çat(ьr)*, *oьr*, *tur*, *çyr* в таких сочетаниях, как, *сөp савьp çatьr* «косят (сено)»; *çetegimdegi ingenniң botasь enesinen qalmaj, савьp oьrdь* «верблюжонок, не отставая от своей матери, которую я водил, скакал (все время); *men ol kezde kynige 5 saqattan ujqtap çyrdim* – «я в то время спал по 5 часов в сутки»; *saqat çyrıp tur* «часы ходят». Ибо невозможно, чтобы «косили сено лежа», чтобы верблюжонок

«скакал сидя», чтобы «я спал похаживая», чтобы «часы ходили, одновременно останавливаясь».

Поэтому следует выяснить в каком значении употреблен вспомогательный глагол в составе сложных форм, задавая вопрос поочередно и для спрягаемого и для неспрягаемого глаголов. Если выяснится, что имеет место основное значение спрягаемого глагола, тогда последний – не вспомогательный. Если же речь идет только о действии глагола, принявшего форму деепричастия, тогда спрягаемый глагол необходимо считать вспомогательным. В сочетании *cambastap catыр* последний глагол нельзя считать вспомогательным, ибо он отвечает своим основным значением на вопрос «что делает?» Что делает? – Лежит (*çatыр*). Как лежит? – На боку (*çambastap*). Напротив, в выражении *cөp cavыр çatыр* на вопрос «что делает?» нельзя ответить *çatыр* (лежит), а можно только – «косит» или «косят» (*cavыр çatыр*), т.е. речь идет тут о первом неспрягаемом глаголе *cav-ыр**.

Следует не забывать, что у нас речь идет лишь о Сложном Настоящем, которое образуется путем оформления любого глагола в виде деепричастия Прошедшего и присоединения к нему одного из упомянутых 4-х глаголов в форме чистой основы для III л. и посредством прибавления личных окончаний только для I и II лиц. Если же эти 4 глагола, в составе ли сложного образования или одни – это безразлично, встречаются в оформлении каким-либо тематическим суффиксом, могущим находиться между основой и личным окончанием, или же снабжен окончанием III лица, то они (эти 4 глагола) не могут считаться формативами Сложного Настоящего, хотя и в таком положении могут оказаться элементами сложного глагола. При подобном оформлении, вопрос о том,

* Отрицательная форма деепричастия Прошедшего при вхождении его в состав сложного глагола совпадает с отрицательной формой деепричастия Настоящего, т.е. к основе глагола присоединяется общий для всех глаголов суффикс отрицания *-та*, а затем форматив деепричастия Настоящего основ на гласный *-j*, а не *-p* (*ыр, ip*), как при образовании Прошедшего Неочевидного: *çazыр-ть* «оказывается, он писал», *oқыр-р-ьп* «оказывается, я читал», в отрицательной же форме: *çaz-ба-p-ть* «оказывается, он не писал», *oқы-та-p-ть* «оказывается он не читал». В сложных же глаголах (когда вспомогательный – не *e-тек*), как и в положении обстоятельства образа действия, деепричастие Прошедшего Отрицательного оформляется через *j*: *çaz-ба-j* «не-писав», *oқы-та-j* «не читав».

являются ли эти глаголы вспомогательными или основными, решается на тех общих основаниях для всяких вспомогательных глаголов, о которых мы уже говорили, а вопрос о времени – в зависимости от того, какой из тематических суффиксов находится за основой. Так, из числа вышеприведенных четырех примеров:

сөр савыр қатыр,
бота савыр отырды,
5 сақаттан ұяқтап қырмин,
сақат қырп тур

лишь в первом и последнем случаях глаголы *қатыр* и *тур* – в настоящем времени, ибо в этих примерах глаголы *қатыр* и *тур*, не имея ничего кроме своих основ**, стоят в то же время в III лице, без всякого личного окончания и тематического суффикса, что немыслимо ни для какого глагола, кроме этих четырех, и немыслимо так же ни для одной формы, кроме двух: формы Повелительного II л., что здесь не возможно, т.к. согласованы не с местоимением II л., а с именами (*ол* и *сақат*) и формы III л. Настоящего, какую и представляют они в данном случае. Во втором и третьем же примерах нетрудно узнать, что глаголы *отыр* и *қыр* не в настоящем времени, ибо у первого налицо тема Прошедшего Очевидного (*-ды*), а у второго – личное окончание I л. ед., между которым и основной находится тот же тематический суффикс (*-ди*). Здесь оба глагола в Прошедшем Очевидном, так что *савыр отырды* будет «скакал» (все время), *ұяқтап қырдым* «спал» (все время), как мы перевели выше.

Глаголы *тур*, *қыр*, *отыр*, *қатыр*, наращенные каким-либо тематическим суффиксом, или согласованные с местоимением второго лица (без темат. суф.), не будут иметь формы Настоящего, а потому не образуют Сложного Настоящего для других глаголов, а примут соответствующие грамматические значения в зависимости от тематического и синтаксического оформления. Сами они в сложных глаголах, кроме формы Настоящего, служат еще видовыми формативами, сообщая основному глаголу в основном значении длительности действия. Так, во фразе *савыр отырды* и *5 сақаттан ұяқтап қырдым* глаголы *отыр* и *қыр* сообщают значение «все время»:

** О том, что выделяющийся элемент *-ыр* в составе *қат-ыр* не принимается в расчет при форме настоящего, мы уже говорили выше.

сап-ть «скакал», а *саы̅р отьрдь* «все время скакал», *у̅јqтады̅т* – «спал», а *у̅јqтап̅ сыр̅дим* – «все время спал». В последнем случае «все время» не значит непрерывно, а означает «как правило» – нечто вроде многократного вида («как правило, спал по 5 часов»).

Сложные формы глагола, образуемые посредством присоединения одного из этих четырех глаголов, имеют самые разнообразные значения, в зависимости как от суффиксальных придатков вспомогательного глагола, так и от того, к какому из двух деепричастий – Прошедшего или Настоящего – приставлены вспомогательные глаголы. Но в нашу задачу в данном случае не входит описание всех этих разновидностей, что постараемся дать в следующих заметках. Здесь в этой заметке мы хотели остановиться лишь на одном вопросе – на вопросе о Сложном Настоящем и его подвидах, о чем в кратце уже шла речь. Теперь не мешало бы коснуться двух моментов Сложного Настоящего, связанных с глагольными форматами *çаты̅р*. Это – сочетание *çаты̅р* с деепричастием Настоящего двух глаголов: *kel* – «прийти», «приехать», «приезжать», «прибыть», «прибывать» (сюда, т.е. по направлению к себе) и *bar* – «идти», «ехать», «ездить» (туда, т.е. по направлению не к себе).

Дело в том, что глаголы *kel* и *bar*, сочетаясь с *çаты̅р*, образуют Сложное Настоящее не только в форме деепричастия Прошедшего (*kelip çаты̅р*, *barьp çаты̅р*), но и в форме деепричастия Настоящего (*kele çаты̅р*, *bara çаты̅р*), чего не может случиться ни с одним из других глаголов, кроме этих двух (*kel* и *bar*). Сочетание глагола *çаты̅р* в форме Настоящего с деепричастием Настоящего других глаголов никогда не дает Сложного Настоящего, следовательно, в таком положении глагол *çаты̅р* никогда не превращается во вспомогательный. Так, например, сочетание вроде *ol munda oqьp çаты̅р* означает: «он пребывает здесь, чтобы учиться»; *ol munda ekzamen bere çаты̅р* будет – «он пребывает здесь, чтобы сдавать экзамены» и т.д. Здесь основное значение глагола *çаты̅р* «лежать», «пребывать» сохранено, следовательно, он здесь не является вспомогательным, а когда нет вспомогательного глагола, то не может быть сложно-вербальных образований. Как видно из этого, сочетания деепричастия Настоящего с *praesens 'o çаты̅р* не образуют Сложного Настоящего.

Но исключения составляют глаголы *bar* и *kel*, от которых образуется форма *bara çatyr* «идет», «едет» (не сюда). Так как тут речь идет о процессе передвижения, то само собой понятно, что глагол *çatyr* не мог сохраниться в своем основном значении, а лишь отправляет функцию спрягаемого служебного элемента. И не только *çatyr*, по природе склонный к этому, но и весь комплекс с *bara* и *kele* в целом могут далее стать сложным вспомогательным, как это видно из сочетания *købejip kele çatyr* «увеличивается», *kycejip bara çatyr* «усиливается». В первой фразе, состоящей из трех глаголов, лишь первый – *købejip* «увеличившись» (от именной основы *køp* «много»+*ej* суф. вербализации – «размножаться», «увеличиваться» – (*ip* – тема деепричастия Прошедшего – «увеличившись») является основным глаголом, а оба остальные дополняют его значение. Во второй фразе основным глаголом выступает тоже лишь первый член сочетания – *kycejip* «усилившись» (от основы *kyc* «сила» + *ej* + *ip* = «усилившись»). Спрашивается, что делают здесь глаголы: *kele* «идя (сюда) и *bara* «идя (не сюда)»? Тут ведь в понятиях *købej* «увеличиваться», «размножаться» и *kycej* «усиливаться» не может идти речь о направлении движения, что было бы уместно, когда *kel* и *bar* взяты в своем собственном значении, как в выражениях: *qalaqa bara çatyr* – «идет, едет в город», *qaladan kele çatyr* – «идет, едет из города».

Если здесь глагол *çatyr* сообщает значение незавершенности процесса действия, как и в предыдущих случаях, то глаголы *kel* и *bar* придают основному глаголу значение степени, фазы, которую достигает процесс (в данном случае процессы «увеличения» и «усиления»). Комплекс *kele çatyr* употребляется как сложный вспомогательный глагол там, где следует указать на *начало* процесса, еще не дошедшего до своего апогея, а сочетание *bara çatyr* – в том случае, если процесс *переходит* за свои грани. Так, *købejip kele çatyr*; *kycejip kele çatyr* будет, если точнее передать их значения, «начинает увеличиваться», «начинает усиливаться»; фразы же *købejip bara çatyr*; *kycejip bara çatyr* – «продолжает увеличиваться», «продолжает усиливаться».

Так как глаголы *kel* и *bar* в состоянии сочетаться в форме деепричастия Настоящего с вспомогательным *çatyr*

и образовать в таком виде Сложное Настоящее, то этим они ограничивают употребляемость нормальной с точки зрения других глаголов формы сочетания деепричастия Прошедшего с *çatыр*. Сложная форма Настоящего *kelip çatыр* и *barыр çatыр* означает «приезжают», «съезжаются», «отправляются»: *Мектепке оқувсылар kelip çatыр* – «Учащиеся съезжаются (приезжают) в школу», *Оқув bitirgender ekskursijaға Maskevge barыр çatыр* – «Окончившие школу направляются в Москву с экскурсией». Словом, сочетаясь с *çatыр* и оформляясь в виде деепричастия Прошедшего времени, глаголы *kel* и *bar* приобретают значение «прибытия», но не одновременного, а последовательного. Форма эта похожа на многократный вид, ибо сообщает о повторяющемся действии (прибытии), но отличается от него тем, что здесь идет речь о повторении действий не одного лица или нескольких лиц, совершающих действие совместно, а о действии, которое совершается разными лицами в разное время. Характерный пример этого «съезжаются», то есть одни уже прибыли, другие прибывают. Основы *kel* и *bar* выражают здесь направление, форма же деепричастия Прошедшего – достижение намеченной точки, а *жатыр* – продолжение, незавершенность.

В этом значении и в этой форме глаголы *kelip çatыр* и *barыр çatыр* должны иметь множество действующих лиц, в противном случае значения повторения несколькими лицами не получится.

Не следует смешивать эту форму сложного глагола с несложным сочетанием, но с теми же членами и в том же внешнем оформлении. *Bizdikine Səbijtter kelip çatыр* – «К нам пришли (приехали) и прибывают Сабиты» (т.е. Сэбит и др.), где *çatыр* не является вспомогательным, а выражает значение пребывания. Отличить одну форму от другой можно лишь по контексту, в живой речи, кроме того, и по интонации.

ОБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

Сложение, или композиция, есть образование нового слова путем соединения двух или более слов в одно.

Эта проблема в вопросах казахского языкового строительства до сего времени оставалась как бы наименее разработанным участком.

В то же время по своему существу в методике языкового строительства ее следовало бы выдвинуть на наиболее близкое место в ряде тех источников, откуда следует черпать новую терминологию, обогащающую язык за счет собственных средств.

Возможности для творчества здесь необычайно велики, и успех всецело зависит от умения их использовать.

Отчасти сам материал также подготовлен, осталось только оформить его и, так сказать, санкционировать право его гражданской жизни.

Прежде чем вплотную подойти к решению этой проблемы в казахском языке, следовало бы проиллюстрировать аналогичные образования и существующие подобные языковые богатства в ряде других языков, чтобы иметь большее обоснование для тех наших предложений, которые мы выдвигаем здесь для казахского языка, впервые в истории своего развития вступающего на этот путь.

По данным анализа методов композиции, для ряда языков устанавливается, что сложение может производиться двумя путями: 1) непосредственно, например, нем. *Zeughaus* (цейхауз), это значит «оружейный склад» (*Zeug*** – оружие и *Haus* – дом) и 2) посредством связующего звена – соединительного гласного (греч. «о», латин. «и», русское «о», «е» и т.д.). Например, греч. *thermometer* – *термометр/менломер* (*thermos* – *теплый* + *meter* –

---

* Статья взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 28-33. Впервые опубликована в кн. К.Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966.

** В современном немецком языке *Zeug* уже не означает «оружие»; слово отдельно малоупотребительно, оно стало компонентом сложных слов – полусуффиксом. Примеры: *Flugzeug* – *самолет*, *Spielzeug* – *игрушка*, *Fußzeug* – *обувь*, *Schreibzeug* – *письменные принадлежности*.

мера)*. Латин. эквивалент – *равноценное* (*equis* – равный + *valens* – ценный), русское *землетрясение* (*земля*+*трясение*) и т.д.

Словосложение особенно развито в греческом и германских языках, редко в латыни и романских языках; непосредственное сложение реже в классических языках, чаще в неклассических.

Широко распространенное мнение о том, что сложение должно быть обязательно однородным, т.е. обе части слова должны братья из одного языка (греч.+греч., латин.+латин., фран.+фран. и т.д.), на практике не оправдывается.

Смеси в словосложениях – явление совершенно обычное и как пример можно привести термины: *терминология* (латин. *terminus* – предел+греч. *λογος* – слово) или *социология*, наука об обществе (латин. *societas*** – общество+греч. *λογος* – слово) и т.д.

Кроме этих способов и видов образования наблюдается еще иной, а именно сложное словообразование не от начальных форм, а именных. Таким образом, существуют международные термины из сложения с родительным падежом имени (первой части нового слова), например: латинское *aguaeductus* – *акведук*; *jurisprudencia* – *юриспруденция*; немецкое *Reichstag**** – *рейхстаг*; английское *sportsman***** – *спортсмен* и т.д.

Далее существуют сложные образования и из дополнений при глаголах в первой части, при этом дополнение ставится после глаголов. Например, фран. *cache + nez* (прячь нос) – русское *кашане*.

Что касается частей речи: имени существительного и прилагательного, то они входят в композицию, преимущественно соблюдая тот порядок, когда определение стоит впереди определяемого, например, немец. *Schnellzug* – *скорый поезд*, однако бывает и обратный порядок. Так, греч. *φιλος* – *любитель*, друг в старых сложениях занимает первое место, например, *филолог*. в новых же – последнее, например: *библиофил*, *туркофил* и т.д.

Ниже мы даем на этой базе ряд примеров словосложений в некоторых языках, комбинированных из различных частей речи.

* Греческое написание: $\upsilon\epsilon\rho\mu\eta + \mu\epsilon\tau\rho\epsilon\omega$.

** Более вероятно, что компонент не *societas*, а *socins* (общий).

*** Окончание родительного падежа *s* превратилось в соединительный элемент.

**** Вероятнее, что это *s* – формант множественного числа.

Немецкие сложения: *Weißbrot* – белый хлеб; *Ehrenpräsident* – почетный президент; *Eheleute* – супруги; *Fraktionssitzung* – фракционное заседание; *Tariflohn* – обязательная оплата (плата по тарифу); *Ärzterrat* – медицинский совет; *Meinungsverschiedenheit* – разногласия; *totschlagen* – губить (убить); *hängenbleiben* – повиснуть.

Английские сложения: *sweetheart* – милый, милая; *football* – футбол; *foot-note* – подстрочное примечание; *quide-book* – путеводитель; *pickpocket* – карманник.

Русские сложения: миролюбие, землетрясение, братоубийца, болеутоляющий, путеводитель, белолицый, краснощекий, черноморский, пустоцвет, рукоплескать, рукоприкладствовать, уравновешивать, разнообразить.

Перейдя непосредственно к сложениям в казахском языке, мы полагаем, что по предварительным и, конечно, далеко не полным обследованиям этот момент мог бы охватить нижеследующие категории языковых сочетаний:

- 1) имя существительное + имя существительное;
- 2) имя прилагательное + имя существительное;
- 3) имя существительное + отглагольное имя;
- 4) числительные;
- 5) имена собственные (личные);
- 6) новые образования – сокращения.

Краткие объяснения к каждой из указанных категорий приводятся равно, как дается и материал, иллюстрирующий положения о композициях.

Один из серьезных вопросов, возникающих у нас при обсуждении настоящего предложения, – это степень подготовленности школ с их ученическим составом к усвояемости этих сложений. По данным вопросам выясняется, что затруднений к усвоению этих правил со стороны школьников не может быть, тем более что эти категории сложений относятся к понятиям частей речи, с которыми школьники знакомятся с третьего года своего обучения родному языку, но уже достаточно бывают ориентированы и на втором году.

Кроме того, разумеется необходимо, чтобы преподаватель был сам достаточно подкован методически и в основном ясно представлял себе руководящие принципы сложения слов.

В целом здесь положено в основу правило сложения таких двух слов, которые могут стоять рядом без формальных признаков своей взаимной связи. Конечно, к композициям относятся не все такие сочетания, а лишь те шесть видов, которые приведены выше.

§ 1. Имя существительное + имя существительное

К этой группе словосложений должны быть отнесены выражения, состоящие из двух имен существительных – определения и определяемого. При этом определение означает предмет или материал, из которого сделан предмет, выраженный определяемым, а также сочетания из определения и определяемого, которые имеют так называемые фигуральные смысловые значения. Взаимная грамматическая связь этих слов между собой суффиксами не оформлена, она выражена только последовательным положением их.

Типами таких сложений нужно считать нижеследующие* [...].

§ 2. Имя прилагательное + имя существительное

В эту группу сложений входят сочетания из двух слов: имени прилагательного и имени существительного – определения и определяемого. При этом имя прилагательное (в данном своем сочетании) утрачивает свое первоначальное и основное значение и в совокупности с определяемым обычно передает одно понятие.

Типами этих сложений будут следующие [...].

§ 3. Имя существительное + отглагольное имя

В данную группу сложений входят образования из двух слов – имени существительного и отглагольного имени

---

* Здесь и далее казахские слова, приведенные как примеры, в материалах архива не зафиксированы, по-видимому, автор собирался их напечатать на машинке, но своевременно этого не сделал. Автограф и другой список этой статьи пока не найдены.

(существительного или прилагательного). При этом впереди стоящее имя существительное является дополнением.

Типами этих сложений будут следующие [...].

§ 4. Имена числительные

В эту группу сложений рационально было бы включить сочетания из десятков и единиц, начиная с одиннадцати. Относятся сюда [...].

§ 5. Имена собственные

В данную группу следует отнести имена собственные (личные), состоящие из нескольких частей [...].

§ 6. Новые образования – сокращения

В эту группу следует включить все новые сокращения названий учреждений, правительственных организаций, канцелярской и делопроизводственной номенклатуры.

Сюда относятся следующие типы [...].

§ 7

Всякого рода парные слова и т.н. звуковые повторы, являясь специфическими формами выразительности в казахском языке, слитно не пишутся, между словами ставится тире. Так, например: [...].

О ФОРМАХ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

По морфологической классификации языков казахский язык, как и все тюркские языки, относится к группе агглютинативных языков, где как словообразование, так и словоизменение происходят путем прибавления к основам соответствующих приставок, причем эти последние не так крепко сливаются с основами (корнями) и не производят особых звуковых изменений в них, что наблюдается в языках флективных. Но это не значит, что в казахском языке агглютинация является единственным способом образования формы. Точно так же, как флективные языки пользуются для этой цели не только флексией основы, но и прибегают к другим способам словоизменения и словообразования, так и агглютинативные языки не ограничиваются одной лишь агглютинацией. Очень важную роль в этом отношении играет в казахском языке форма сочетания слов, определяющих не только отношение слов в определении, но и значение их. К сожалению, им мало уделялось внимания, не было даже и попытки к серьезному изучению их, если не считать отдельных указаний в некоторых лингвистических сочинениях, сделанных мимоходом. Приведенные ниже примеры и без особых пояснений показывают, как сильны формы сочинений в казахском языке.

Вот предложение, построенное из 15 слов, из них лишь 3 имеют при себе приставки словоизменения, остальные же 12 слов являются основами, некоторые, правда, производными.

I. Сен көрген қымбат алпауыттан да қызыл құрт Ертай

1   2   3   4   5   6   7   8

ұстаның Темірбайдан алған төрт бесті аты жақсы.

9   10   11   12   13   14   15

---

* Из предисловия к составленному автором учебнику по казахскому языку. — *Примечание автора.* Статья впервые публиковалась в кн. Х. Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966. Взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 39-46. — *Құраст.*

Пословный перевод этих 15 слов таков: 1) ты, 2) *видевший*, 3) *дорог*, 4) *помещика* (исх. пад.), 5) *и* (даже), 6) *қызыл*, 7) *құрт* (собст. имя – название рода; состоит из двух слов, из коих первое значит «красный», а второе – «творог», «червь»), 8) *Ертай* (собст. имя), 9) *кузнеца* (род.пад.), 10) *Темирбая* (собст. имя в исх. пад.), 11) *получивший*, 12) *гнедой*, 13) *пятилетка*, 14) *мерин*, 15) *хорош*.

В сочетании в приведенном порядке эти 15 слов составляют предложение, значащее в переводе на русский язык следующее:

«Чем дорогой помещик (лошадь помещичьей породы),
(4)   3   4

виденный тобою, лучше и гнедой пятилетний мерин, полученный

2   1   15   5   12   13   14   11

кузнецом Ертаем кызыл-куртовцем от Темирбая».

9   8   6   7   10

Слово (1) *сен* в данной фразе имеет значение «тобою» в зависимости от глагола (2) *көрген*, который мы переводим уже не «видевший», а «виденный», так как он, предшествуя слову *алпауыттан*, служит определением к нему и приобретает значение страдательного залога без прибавления соответствующей приставки, имеющейся в казахском языке; (3) здесь также не «дорог», а «дорогой», ибо непосредственно предшествует слову *алпауыттан* и потому является определением к нему; (4) *алпауыттан* в данном случае значит не «помещик», а «лошадь помещичьей породы». Союз (5) *да* имеет значение «даже» при подлежащем «мерин», так как сравниваемое с ним дополнение *алпауыттан* предшествует подлежащему. Следующие три слова (6, 7 и 8) *қызыл*, *құрт*, *Ертай*, находясь непосредственно перед *ұстаның*, служат определением к последнему, и падежные окончания в русском переводе даны в порядке согласования с определяемым словом. Слово же (9) *ұстаның* (с приставкой род. пад.) приобретает значение творительного падежа вследствие управляющего им глагола *алған*, (10) *Темирбайдан* (от Темирбая) сохраняет это значение, находясь непосредственно перед управляющим им *алған*. Слово же (11) *алған* (получивший) приобретает значение страдательного залога (без замены приставки

действительного *ған* соответствующей приставкой страдательного залога) только потому, что предшествует слову *аты* и тем самым служит определением и ему. Слова (12 и 13) *торы* и *бесті* также служат определением к *аты*, так как предшествуют ему, и потому *бесті* значит уже не «пятилетка», а «пятилетний». [Слово] (14) *аты* (мерин его, в данном случае кузнеца), служа подлежащим, не меняет своего значения. [Слово] (15) *жақсы* здесь не «хорош», а «лучше», ввиду того что *алпауыттан* – в исходном падеже.

Если произвести соответствующую перестановку этих слов, каждое из них может без помощи приставок в зависимости лишь от своего места в предложении приобрести новое значение. Возможно, например, такое сочетание этих же слов:

II. *Қызыл құрт Ертай ұстаның Темірбайдан көрген аты*

1   2   3   4   5   6   7

қымбат. Торы алпауыттан да сен алған бесті жақсы.

8   9   10   11 12   13   14   15

Получается два предложения, которые в переводе на русский язык значат:

«Мерин кузнеца Ертая кызыл-куртовца, заподозрившего

7   4   3   1   2   6

(в похищении этого мерина) Темирбая, дорог.

5   8

Чем гнедой помещик (лошадь) лучше и полученной

(10) 9   10   15 11   13

тобою пятилетки».

12   14

Первые четыре слова первого предложения *Қызыл құрт Ертай ұстаның* имеют в данном случае те же значения, что и в первом примере. Но на русский язык мы перевели их в форме

родительного падежа ввиду невозможности точного перевода слова *көрген*, которое по своему месту имеет форму страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога). [Здесь] действующим лицом является *ұста*. Слова (5) *Темірбайдан* с приставкой исх. пад., находясь непосредственно перед словом *көрген*, зависит от последнего и переводится на русский язык в виде прямого дополнения – *Темирбая*. Слово же (6) *көрген* только потому, что находится после слова *Темірбайдан* и, следовательно, управляет им, коренным образом меняет свое значение; безотносительный перевод его значит уже не «видевший», а «заподозривший», но так как оно предшествует слову *аты* и потому служит определением к этому слову – объекту действия *көрген*, то автоматически (без изменения приставки) принимает форму страдательного залога. Точный перевод его на русский язык невозможен, так как по-русски прямым дополнением глагола «подозревать» служит похититель (в данном случае *Темирбай*), а в казахском глагол *көр* имеет прямым дополнением предмет похищения (мерина), похититель ставится в исходном падеже. Буквальный перевод словосочетания *ұстаның Темірбайдан көрген аты*: «Мерин, заподозренный кузнецом, от Темірбая» не допустим по-русски. Слово (7) *аты* сохраняет то же значение, что и в первом случае. Слово (8) *қымбат* здесь значит уже не «дорогой», а «дорог», так как, находясь в конце предложения, оно должно служить сказуемым. Слово (9) *торы*, предшествуя слову (10) *алнауыттан*, служит определением к последнему, которое вместе с союзом (11) *да* сохранило здесь то же значение, что и в первом случае. Слово (12) *сен* в данном случае также имеет значение «тобою», так как ему принадлежит действие (13) *алған* (принадлежность эта определяется расположением этих слов: сначала *сен*, а потом *алған*, которое, предшествуя слову *бесті*, служит к нему определением и приобретает значение страдательного залога), и в переводе на русский язык значит уже не «получивший», а «полученный». Слово (14) *бесті* не имеет за собою другого имени существительного, к которому оно служило бы определением (как в первом случае), а потому само становится именем существительным: оно значит здесь уже не «пятилетний», а «пятилетка». Сказуемое (15) *жақсы* не меняет своего значения (ибо так же, как и во втором случае, находится в конце предложения)

и переводится на русский язык тем же словом «лучше», что и в первом случае.

Можно представить эти же слова и в таком порядке:

III. *Ұстаның жақсы көрген аты алпауыт қызыл бесті. Сен*

1   2   3   4   5   6   7   8

Темирбайдан алған құрт Ертай торыдан да қымбат.

9   10   11   12   13   14   15

«Любимый кузнецом мерин – помещицья сивая пятилетка.

2-3   1   4   5   6   7

Полученный тобою от Темирбая творог дороже Ертая – гнедка».

10   8   9   11   15   14   12   13

Слово (1) *ұстаның* с приставкой родительного падежа, предшествуя определяемому им отглагольному прилагательному *көрген*, переводится, как и в первых двух случаях, формой творительного падежа. Слова же (2,3) *жақсы* и *көрген* в сочетании в таком порядке представляют одно понятие и значит «любивший», но в данном случае приобретают страдательную форму потому, что предшествуют слову (4) *аты*, к которому они должны служить определением и которое, являясь объектом действия *жақсы көр*, представлено в форме именительного падежа; (5) *алпауыт* без падежной приставки (ее мы перенесли к слову *торы*, служившему в предыдущем случае определением для *алпауыттан*), предшествуя слову *бесті* и служа определением к последнему, получает значение имени прилагательного, показывающего не только на принадлежность (как значится в нашем неточном переводе), но и на происхождение (*алпауыт бесті* значит: «пятилетка помещицья породы»). Слово (6) *қызыл* – «красный» в данном случае показывает масть лошади, так как предшествует слову *бесті* (пятилетка) и определяет последнее, поэтому оно означает уже не «красный», а «сивый», «сивая»; *бесті* (7) сохраняет здесь то же значение имени существительного, что и в предыдущем случае. Также не изменяется в своем значении и слово (8) *сен* (тобою) ввиду принадлежащего

ему действия *алған. Темірбайдан* (9) здесь восстанавливается в своем значении – «от Темирбая», так как за ним следует (19) *алған* в том же значении «полученный», что и в предыдущих случаях, т. е. в форме страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога), ввиду своего места перед определяемым им словом (11) *құрт* (творог) – объектом получения, выраженным в форме именительного падежа. Слово (12) *Ертай* непосредственно предшествует слову (13) *торыдан* в значении уже имени существительного (так как после него нет другого существительного, к которому оно служило бы определением), а самое главное – имеет при себе падежную приставку, поэтому из этих двух слов первое является определением, а второе – определяемым словом и сочетание *Ертай торыдан* значит: «ертаевского гнедка», точнее «Ертая гнедка», так как в данном случае Ертай скорее означает кличку, чем простое определение, указывая не на принадлежность, а на происхождение. Союз (14) *да*, не меняя своего значения (и, даже), остается при дополнении *торыдан*, не относясь к подлежащему, как в предыдущих случаях, ибо в данном случае подлежащее предшествует дополнению (поэтому русский перевод получается в виде «творог дороже и Ертай-гнедка», что было бы уместно в случае *Ертай торыдан да құрт қымбат*), сказуемое *қымбат* здесь и не «дорогой», и не «дорог», как в предыдущих случаях, а «дороже» управляемого им дополнения *торыдан* в исходном падеже, сравниваемого с подлежащим *құрт*.

Взятых нами для примера слов оказалось очень много, чтобы исчерпать все случаи изменения их порядка, влекущего за собой и изменение форм. Возможны, например, такие сочетания:

IV. Қызыл құрт Ертай ұстаның алпауыттан да қымбат

1   2   3   4   5   6   7

көрген аты Темірбайдан сен алған жақсы торы бесті.

8   9   10   11   12   13   14   15

«Мерин, оцененный кузнецом Ертаем кызыл-куртовцем, дороже

9   8   4   3   1   2   7

даже помещика, (есть) хорошая гнедая пятилетка, полученная
6 5 13 14 15 12

тобою от Темирбая».

11 10

V. Темірбайдан алған бесті жақсы сен көрген қызыл құрт

1 2 3 4 5 6 7 8

Ертай. Торы алпауыттан да ұстаның аты қымбат.

9 10 11 12 13 14 15

«Хороша пятилетка, полученная от Темирбая. Кызыл-куртовец,

4 3 2 1 7 8

виденный тобою, (есть) Ертай. Чем гнедой помещик – лошадь

6 5 9 10 11

дороже и мерин кузнеца» и т. д.

12 14 13

Достаточно и приведенных случаев, чтобы убедиться в важности значения порядка слов в казахском языке и необходимости серьезного изучения форм сочетания слов.

О ПОСТРОЕНИИ РЕЧИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

1. Члены предложения, зависящие непосредственно от сказуемого, называются первичными, каждый из коих может иметь свои определения, дополнения (прямые, косвенные и обстоятельственные) и подлежащие, зависящие только от него (данного первичного члена) и называемые вторичными, которые в свою очередь управляют третичными членами и т.д.

«*Бітісі жаман қамысты су ішінен өрт шалар*». Здесь *қамысты*, *ішінен* и *өрт* – первичные члены, все они непосредственно зависят от сказуемого *шалар*, *су* – вторичный, относящийся к *ішінен*, *бітісі жаман* – сложное определение – вторичный член, зависящий от *қамысты*; он разлагается на *бітісі* и *жаман*, из коих собственно вторичным является *жаман*, от него зависит *бітісі* – третичный член.

2. Сочетание слов в предложении или отдельной группе бывает параллельное, когда несколько слов одинаково зависят от одного и того же слова (сказуемого или какого-либо первичного члена), и последовательное, когда одно слово зависит от другого, последнее от третьего и т.д. Первичные члены приведенного предложения служат примером параллельного сочетания. «*Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме*». Здесь *сыртынан* – первичный член, управляемый непосредственно сказуемым *жүрме*; *аттың* – вторичный член, относящийся к *сыртынан*; *білмеген* – третичный, зависящий от *аттың*, *сырын* – четвертичный, зависящий от *білмеген*. Вся фраза составляет одну последовательную цепь.

3. Члены предложения располагаются в определенном порядке, подчиняясь основному закону. Управляемое слово предшествует управляющему, определение – определяемому, т.е. в самом конце предложения находится сказуемое, ему предшествуют первичные члены, каждому из них – зависящие от него вторичные и т.д.

При параллельном сочетании члены, одинаково относящиеся к одному и тому же слову и имеющие те или иные формальные принадлежности (см. §4), характеризующие это отношение, могут

---

* Статья не закончена, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 2-27. Впервые публиковалась в 1966 году в книге К.Жубанова «Исследования по казахскому языку» – *Құраст.*

зависит от *жөнінде*, также непосредственно следующего за ним. Члены без формальных принадлежностей не могут отделиться от управляющего слова иначе, как только путем оформления. (Если, например, хотим отделить *трактор* от *ремонттау*, вставив между ними слово *жедел*, мы должны будем снабдить *трактор* приставкой винительного падежа: *тракторды жедел ремонттау*. Подробнее об этом будет ниже в §7).

И когда среди параллельных членов имеется неоформленный, ему принадлежит самое последнее место – непосредственное соседство с управляющим (или определяемым) словом.

«*Мен жасымнан Жама балуан атанганмын*». Здесь подлежащее *мен*, дополнение *жасымнан* и неоформленное дополнение *Жама балуан* одинаково относятся к сказуемому *атанганмын*. Но перестановка их допустима только в отношении *мен* и *жасымнан*, из коих с первым, как подлежащим, сказуемое согласовано в лице, а второе оформлено падежной приставкой (так что возможно: *Жасымнан мен Жама балуан атанганмын*). Неоформленный же член *Жама балуан* не может быть отделен от сказуемого: роль и значение слов *Жама балуан* не могут быть уточнены какими-либо другими формальными принадлежностями, как только его местом в предложении (здесь невозможно оформление, какое мы произвели над словом *трактор* в предыдущем примере). В данном случае слово *балуан* (имя существ.) стоит в определенном падеже, соответствующем русскому творительному при глаголах «*быть*», «*состоять*», «*называться*» и т.п. и управляемом такими же по значению глаголами казахского языка: *тұлымдысын күң қылды*. Этот падеж отличается от именительного тем, что последним выражается только подлежащее и с ним согласовывается сказуемое, неопределенный же падеж ставит существительное под управление глагола, не снабжая его никакими формальными принадлежностями.

5. В казахском языке имеется особая категория слов, которые, не имея при себе никаких приставок, служат тем или иным членом предложения, но и их значение, т.е. место слова, служит формой и словоизложения, и словообразования. Это главным образом имена прилагательные. Так, в сочетании *жақсы жігіт* слово *жақсы* – хороший, а в «*А*»-дан «*В*» *жақсы* то же слово *жақсы* – лучше. Во фразе же *атың жақсы* это же *жақсы* – хорош. В *жақсы айтасың* оно, предшествуя глаголу, обращается в наречие «*хорошо*». Когда

же за именем прилагательным не следует определяемое слово, оно (имя прилагательное) приобретает значение имени существительного: *жақсыдан жаман туады*.

Поэтому члены предложения, выраженные именами прилагательными (поскольку они не обращены в имена существительные или не служат сказуемыми): определения и обстоятельства образа действия, помещаются всегда непосредственно перед определяемым словом. И параллельное сочетание таких членов предложения представляет большие затруднения, а в некоторых случаях бывает совершенно невозможно без особой интонации или без помощи особых служебных слов, вроде *әрі, өзі*. «*Әрі үлкен, әрі биік, әрі жарық, әрі жылы ағаш үй*». «*Жерошақты әрі кең, әрі терең қылып қазыпты*». Общее определение для нескольких определяемых слов типа «*правые рука и нога*» недопустимо. Также недопустимо и сочетание типа «*правая и левая руки*», где множество определений предлагает множество определяемых слов. В таких случаях приходится повторять: в первом случае определение: *Оң қол мен оң аяқ* и во втором случае определяемое слово: *Оң қол мен сол қол*.

6. Сказанное в предыдущем параграфе относится к определяемым и обстоятельствам образа действия, не имеющим никаких формальных принадлежностей, кроме своего места в фразе.

Когда же определение выражено словами, содержащими в себе ту или иную формальную принадлежность, таких затруднений не бывает. При этом следует иметь в виду, что приставки основообразования всех производных имен прилагательных: *-ғы, -лы, -сыз, -ған, -тын* и т.п. (*балалы, баласыз, барған, баратын, барар*) также составляют формальную принадлежность, характеризующую определение (во всяком случае производные имена прилагательные имеют некоторое преимущество перед основными именами прилагательными, слишком полисемантическими по сравнению с производными и меняющимися в зависимости от своего места не только отношении к другим членам предложения, но и собственное значение). Такую же формальную принадлежность составляют и сочетания типа *орақ мұрын, қой көз, бота тірсек, қамыс құлақ, туысы жаман, еті тірі, талағының биті бар*, которые обычно служат групповыми определениями.

Определения, имеющие при себе какие-либо формальные принадлежности (несмотря на отсутствие согласования с определяемым словом), легко вступают в параллельное сочетание: *қолаң шапты, қой көзді, қыр мұрын, имек қас, ақ құба қыз. Отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын, оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін бір жалмауыз кемпір болыпты.*

При параллельном сочетании разнородных определений определения с такими формальными принадлежностями всегда предшествуют определениям, выраженным основными прилагательными (качеств.) и аффиктированными существительными.

Порядок определений, относящихся к одному и тому же слову, должен быть такой: первое место, считая с конца, принадлежит прилагательным, означающим более специфические и неотъемлемые признаки, причем перед основными прилагательными имеют преимущество вещественные и функциональные формальные (типа *күміс ожау, өгіз арба*), носящие в себе значение имени прилагательного ввиду непосредственного соседства с определяемым словом; последними (считая с конца) следуют производные имена прилагательные с теми или иными формальными признаками и, наконец (в самом начале), – определения в родительном падеже, которые имеют перед другими определениями то преимущество, что определяемое слово согласовывается с ними при помощи местоименных суффиксов*.

Мырқымбайдың былтыр Арқадағы қайын ағасы Қосайдан алдырған жалғыз шетен үлкен темір арбасы. Жауқасын құдағайдың түйе бастаған тоғыз беріп қалап алған күміс қымыр ожауы.

---

* Эта особенность определения с приставкой родительного падежа делает неудобным составлять новые слова (термины) с определением в родительном падеже, так как в случае, когда необходимо иметь новое определение (без приставки род.п.), это основное определение пришлось бы отодвинуть вперед (электрическая лампа – *электр шамы*; электрическая лампа с металлической нитью – *электрдің металл қылды шамы*). Если бы вместо *электр шамы* принять просто *электр шам*, такого затруднения не было бы, получилось бы *металл қылды*. Редкие слова, составленные из определения в род. пад. и определяемого с притяжательным суффиксом: *отағасы, қосағасы*, в сознании говорящего перестают казаться сложными. Говорят: *оның отағасысы и отағасыға, отағасыдан*.

7. Обычно из двух рядом находящихся слов первое зависит от второго, и место первого сообщает ему ту или иную форму. Поэтому некоторые падежные приставки оказываются излишними, когда роль этих приставок заменена местом слова: *қымыз ішті, кітап оқыды, ат мінді, қазақ қызы, Ташкент кетті, тау асты*.

Стоит только нарушить непосредственное соседство этих бесприставочных слов с последующим управляющим словом, они вынуждены будут оформляться через соответствующие падежные приставки: *қымызды мана ішті, кітапты өзі оқыды, атты Мырқымбай мінді, қазақтың ерке қызы, Ташкентке кеше кетті, таудан әрең* асты*.

8. Опускание падежных приставок допускается и при перечислении однородных членов предложения, вступивших в параллельное сочетание, причем общая приставка прибавляется только к последнему из них. *Ай мен күннің аманында. Балтабай, Қарнық, Маман, Салпықтардан үлгі алған...*

9. В слитных предложениях с несколькими глагольными сказуемыми приставка сказуемости является также общей и прибавляется к последнему сказуемому, предыдущие же сказуемые остаются в форме деепричастия: *Мырқымбай таңнан тұрып, бекітіп жіберген атын ұстап әкеліп, суарып, жемдеп, қатынының төркіндеп әкелген арбасына жегіп алып, қалаға жүріп кетті*.

При перечислении однородных членов предложения допускается опускание и приставок словообразования: *«Жылқыны ақ қар, көк мұзда да қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы гана баға алады»* (Из Абая).

В художественных произведениях нередко опускают падежные приставки для усиления соответствующей части предложения, причем роль падежной приставки выполняется интонацией: *Еділдің бойы ен тоғай, ел қондырсам деп едім. Еңсесі биік ақ орда еріксіз кірсем деп едім. Қан сарқыты** сары май еріксіз жесем деп едім*.

* Опускание приставки исходного падежа встречается очень редко. Глагол *ас* (переходить), может быть, единственный, допускающий такое опускание (*ел асып, жер асып, іздеп келіпті*). Эта приставка чаще всего опускается при отглагольных прилагательных на *-ған* перед наречием *соң* (*барған соң* вместо *барғаннан соң* и даже *барғасын*, но *барғаннан кейін*). Очевидно, имеется тенденция к образованию отглагольного наречия *барғасын, оқығасын, көргесін*.

** Здесь *сарқыт* не остаток, а доля, порция, предназначенная для человека, который не смог воспользоваться ею.

10. Причастие из *-ған* и *-тын* от глаголов пассивной формы (на *-л*) теряет приставку пассивности при наличии предшествующего логического подлежащего (в родительном падеже), сохраняя значение пассивности, сообщаемое порядком слов: *сатылатын мал, тігілген үй, сойылған қой*, но *Мырқымбайдың сататын малы, Асанның жаз бойы тіккен үйі, Асан сойған қой*.

Форма родительного падежа в этом случае соответствует творительному падежу русского языка, управляемому глаголами страдательного залога. Но в казахском языке определяемое слово может быть образовано не только от прямого дополнения при глаголах действительного залога, но из всякого косвенного и обстоятельственного дополнений с обращением глаголов недействительного залога в форму причастия – определения: *Мырқымбайдың жүрген жері, отырған орны, үйленген кезі...* Это является большим удобством языка, предоставляющим выразить в сокращенном виде почти все придаточные предложения, которые в европейских языках формулируются как полные, соединяясь с главным предложением при помощи особых служебных слов.

Следует отметить, что приставка пассивной формы причастий *-л* опускается очень часто и значение пассивности выражается только порядком слов. Причастие будущего времени вообще не имеет этой приставки, и оно без логического подлежащего обращается в пассивную форму лишь ввиду наличия соответствующего определяемого: *мінер ат, киер киім, барар жер, басар тау*.

То же наблюдается и в отношении причастий на *-ған* и *-тын*, правда, не всегда: *айтқан сөзге нанбайды, оқитын кітап табылмайды*. Приставка *-л* – здесь также заменяется наличием определяемого слова, а не логического подлежащего.

11. Подобно тому, как наличие следующего непосредственно имени существительного служит единственным формальным признаком, сообщаящим предыдущему слову значение имени прилагательного (*күміс қасық, қайын аға, от арба*), так и отсутствие определяемого слова превращает имя прилагательное, в том числе и отглагольное, в имя существительное со значением отсутствующего определяемого слова: *Тілегенің алдыңнан іздей-ақ табылар*. При этом причастия без приставки пассивности (*-л*) приобретают пассивное значение ввиду наличия логического подлежащего или же местоименной приставки, согласовывающей

причастие с отсутствующим логическим подлежащим. Став именем существительным, причастие может склоняться как имя существительное, поэтому оно может служить не только определением, но и подлежащим и дополнением: прямым, косвенным и обстоятельственным. Это предоставляет [возможность] передавать в сокращенном виде придаточные предложения всех типов: *Молданың істегенін істеме, айтқанын істе. Ол қызды көрген де арманда, көрмеген де арманда. Мен көргенде, Абылай, тұрымтайдай ұл едің. Көп екен көргенімнен көрмегенім – көргенімнен көрмегенім көп екен.*

12. Полные придаточные предложения типа: *Түсі қандай болса, ісі де сондай. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Егін қайда болса, береке сонда* обычно употребляются редко, и они неудобны для построения сложных переводов, к тому же все они с большим удобством могут быть сокращены с помощью причастий. К ним приходится прибегать в случае усиления соответствующей части предложения.

Более употребительны условные и уступительные придаточные предложения без относительных местоимений: *Ұсынсам қолым жетпейді, Өлсе өлгенін көреміз, тірі қалса өзін көреміз.*

Но эти придаточные предложения, как и все сокращенные придаточные, должны рассматриваться как простые члены предложения (в данном случае как условные обстоятельства).

13. Нередко употребляются сокращенные придаточные предложения вопросительные местоимения и наречия, а сказуемое, обращенное в причастие с соответствующей падежной приставкой, служит дополнением главного предложения:

Не боларын білмейді, қайдан шығып, қайда барғанын сөйлейді. Қашан келгенінің керегі жоқ, қайдан келгенін айт. Не айтқанына түсіне алмады. Түсінген-түсінбегенін өзі де білмейді.

Такие придаточные предложения, будучи однородными (сочетаясь параллельно), обращаются в полные, подытоживаясь местоимением *осы, сол* или *бәрі* или *соның бәрі*:

Өлкеден келген өкіл аудандық орындардың істерін тексергенде: олар жұмысын қалай істеп жатыр; орталықтың сілтеген жолына түсінген бе; кезімен тындырып отырған да екен; кеңсешілдік, «күнде ертең», берекесіз бос сөз,

сорлының сары уайымы, оппортунисттықтан аман ба екен; алдағы істердің жоспары қалай жасалған екен, – осының бәрін де қалдырмай тексерді.

14. Для усиления соответствующей части предложения иногда употребляются вопросительные же слова, но без значения вопроса: *Қай жеңгенің менікі. Кім көрінгенге телміреді. Бәйгіні қай озып келгені алады, қашан ержетіп, қатарға қосылып алғанша көрмеген қорлығы болмады.*

В этих случаях вопросительные местоимения и наречия служат только для усиления, выполняя роль наречий *ең, әбден*, и могут быть опущены без особого ущерба для редакции.

15. Чужие слова, как полные (подлинные), так и сокращенные, служат придаточными дополнительными, управляемыми обычно глаголами *айт, сөйле, ойла* и т.п., когда чужие слова представлены в сокращенном виде (*Мырқымбай өзінің ол жұмысын бір айдан қалдырмай бітіре алатынын айтты*), и глаголом *де*, когда чужое слово приведено в подлинной редакции (*Мырқымбай: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», – деді*).

Во избежание смещения подлежащего главного предложения с частями чужого слова, отделяющего собою подлежащее от сказуемого *де*, обычный порядок построения таков: 1) подлежащее, 2) чужое слово и 3) сказуемое *де*; чужому слову может предшествовать предварительное сказуемое, выраженное глаголами *айт, ойла* и т.п., что, однако, не может заменить собою главного сказуемого, выраженного через *де*, заканчивающего все предложение (*Мырқымбай айтты: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», – деді*).

Конечно, глагол *де* может служить и неглавным сказуемым, за ним могут следовать вспомогательные глаголы, основные сказуемые, ставящие глагол *де* в форме деепричастия или определяемого слова, обращающего его в причастие. Но чужое слово (подлинное) всегда остается под непосредственным управлением глагола *де* (*Мырқымбай: «Ол жұмысты... бітіремін», – деген сөзі...*).

Когда подлежащее чужого слова не совпадает с подлежащим главного предложения, глагол *де* управляет подлежащим чужого слова, обращая его в прямое дополнение:

Асан: «Мырқымбайды мұнда келген жоқ», – деді. Но приставка винительного падежа при подлежащем чужого слова может быть и опущена, так что возможно и такое сочетание: *Асан: «Мырқымбай мұнда келді», – деді.* Только в таких случаях требуется особая интонация, помогающая отличить подлежащее главного предложения от подлежащего чужого слова.

Подлежащее чужого слова может обойтись без приставки винительного падежа и без помощи особой интонации, если чужое слово начинается не с подлежащего: *Асан: «Мұнда Мырқымбай келді», – деді.* Зависимость подлежащего от глагола *де* – сказуемого главного предложения – характеризует особый вид сокращения – перередактирование чужого слова. Чужие же слова в подлинном виде не должны допускать такую зависимость отдельных членов от сказуемого главного предложения (*де*), управляющего не отдельными членами (подлежащими) чужого слова, а всем чужим словом. Такое перередактирование чужого слова с обращением его подлежащего в прямое дополнение объясняется тем, что в сознании говорящего глагол *де* носит значение «*считать*», «*называть*». Подобно тому как: *Қоянның баласын көзек дейді.*

Служебные слова

16. Употребительнейшими из служебных слов являются: *мен, да, шейін, гөрі* и пр.

а) Из них *мен* имеет очень много значений: чаще всего оно употребляется в роли приставки инструментального падежа (*Ағашты балтамен шапты. Қалаға мен атпен бардым*), связывает два однородных подлежащих и два однородных дополнения (но не определения и сказуемое, за исключением случаев, когда они выражены родительным падежом, а сказуемое именем существительным).

После отглагольных имен на *с* и *у* играет роль падежной приставки: *қалаға келісімен М.-ге жолықты.*

——”—— келуімен ——”——

После причастий на *-ған* в сопровождении союза *да* и без него *мен* соответствует русскому «*хотя*»: *оқығанмен адам болмады.*

б) Союз *да* употребляется в смысле русского «и», «хотя», «хотя и», «и даже» и просто «и», связывая в этом случае два однородных глагольных сказуемых или сопровождая все однородные члены частицей «уже», помещаясь в этом случае между основным сказуемым в форме деепричастия и следующим за ним вспомогательным глаголом:

Барса да таба алмады. Барып та ештеңе бітіре алған жоқ. Оған ұстара да өтпейді. А-дан Б-да жақсы. Барды да қайтты. Оқып та болды. Кетіп те қалды.

в) *Шейін* управляет дательным падежом. В сочетании с причастием на *-ған*, сократившись, он обратился в приставку *ша*: *Сен келгенге шейін – сен келгенше. Сен келгенше істеп бітірді.* Но совершенно иное значение имеет эта же приставка *ша* с теми же причастиями на *-ған*, когда управляющий глагол выражает пожелание: *Сен келгенше А. келсін де...*

г) Иногда, очевидно, вопросительная частица *ша*, сопровождающая глаголы условного наклонения и имена, соответствует русскому «а если» и вообще «а» с интонацией вопроса: *Келсе ше? Сен ше? А-ға ше?*

д) Особое имеет значение *ша* в роли падежной приставки*. *Өгізіше өкіреді. Бураша бұрқылдайды.*

Следует отметить, что еще дореволюционными переводчиками и малограмотными писарями было введено взамен этой приставки служебное слово *бойынша*, которое (*бой*) по полисемантизму может потягаться с любым полисемантическим словом, означая и рост, и длину, и высоту, долину и берега рек, оврагов, протяжение дороги, улицы, организм, мужественность, половую зрелость и пр., и пр., но ни одно из его значений не подходит к понятию «предписание», «положение», с каковым значением оно употреблялось царскими переводчиками в сочетаниях: «*Зақун бойынша. Н-нші статья бойынша*» и т.п. Объяснить значение *бой* каким-либо из десятков значений этого слова равносильно попытке разрешить квадратуру круга или найти *perpetuum mobile*.

---

* Это *ша* мы называем падежной приставкой потому, что она требуется соответствующим глаголом, кроме того, она не допускает после себя падежных или иных приставок словоизменения, за исключением ограниченного количества слов, *вроде қазақша, орысша*, которые только одни имеют значение основы: *А. орысшадан да қазақшаға тәуір. Қазақша сөзге түсінбейді.*

Ясно, что нельзя говорить ни о протяжении, ни о зрелости законодательных актов, положений, приказаний. А ларчик просто открывался: невежественный переводчик, плохо владевший русским языком, знал, что когда приходится говорить о движении по дороге, по улице, по реке, на казахском удобнее передать форму дательного падежа русского языка с предлогом «по» (на вопрос «где», но отнюдь не «как») словом *бой* со значением «протяжение»: *Жайық бойын жағаладым. Көше бойы шұбырған адам*, но не знал, что дательный падеж с тем же «по» в словах «по закону», «по-вашему» означает просто *законша, сіздіңше*, а если надо уточнить: *Законның ұйғаруынша, жолынша, бұйрығынша*, но только не *бойынша*.

Жаңа и *жаңада* значит «еще», «да еще», «к тому же». Слово очень удобное для связывания двух предложений. Использование этого слова в значении союза «и» перед последним из однородных членов предложения – одно недоразумение: если в русском языке необходимо показать исчерпывание однородных членов предложения через союз «и» (например, «Я видел Иванова, Петрова и Сидорова»); здесь «и» показывает, что я видел только этих лиц и больше никого), то это еще не значит, что такой же пример необходим и в казахской речи. В казахском языке существует иной принцип передачи законченности или незаконченности перечисления.

е) Есть приставка *-лар*, редко употребляющаяся в качестве приставки множественности (*балалар/балдар*), в случае *балдар* эта *-лар* слита с основой, образуя с последней новое слово. Кстати, это также подтверждает наше приводимое ниже мнение о том, что *-лар* не приставка, а служебное слово, принимающее значение падежной приставки, общее для однородных членов предложения (*оқыңдар, жазыңдар, жазасыңдар*, где *-лар* действительно служит приставкой множественности для глаголов 2-го лица), она очень часто выступает в роли служебной частицы, означающей «и т.д.», «и т.п.», «и другие». Так, в фразе: *Мырқымбайлар келе жатыр* слово *Мырқымбайлар* значит *Мырқымбай* и др. В предложении *Әкемдер үйде жоқ, әжемдер желі басында* эта *-лар* прилагается к слову не в обычном порядке (по примеру *әкелерім, әжелерім*, но не *баламдар, жылқымдар*), следовательно, ожидать *әкелерім, әжелерім*, но в данном случае местоименный суффикс *-м* не может быть общим для *-лар* (и др.) и поэтому допущен порядок

сочетания, чем подтверждается значение *-лар* в роли служебной частицы «и другие». Обычно частица *-лар* прилагается к последнему из однородных членов с тем же значением «и др.», показывая собою незаконченность перечисления: *Мәскеу, Ленинградтарда болдым* (Я был в Москве, Ленинграде и других подобных им городах); *Мәскеу, Ленинградта болдым* (Я был в Москве и Ленинграде), перечисление закончено, о чем говорит не присутствие «и», а отсутствие *-лар**.

ж) *Тағы басқалар, тағысын тағы, тағы со сықылды* так же неуместны, как и *жаңа*, в значении русского «и» ввиду всего сказанного о *-лар*.

з) Яки при наличии *жа, немесе, әйтпесе* напоминает перевод времен царских чиновников и мулл.

и) То же *яғни-жағыни*, которое будто изживается.

к) *Арқылы* имеет такое же происхождение, что и *жаңа, бойынша*. Неграмотный переводчик перевел русское «через реку» татарским *арқалый*, безграмотно переделав последнее на казахский лад – *арқалы, арқылы, артқылы*. Упрекать невежественного переводчика в неумении пользоваться падежными приставками казахского языка незачем, да и какое мы имеем право требовать от него знания того, что по-казахски: *Өзеннен өтеді, жолды кесіп өтеді, етікті етікішіге тіктіреді* (но не *етікіші арқылы тігеді*), *пәлендей пәледен Мырқымбайдың арқасында құтылды*. Но нельзя не возмущаться беспомощностью современных писателей, переводчиков, не отказавшихся до сего времени от такого позорного наследия.

л) К служебным же словам следует отнести *ұлы* (сын), еще не ставшее приставкой, но, как всякое словосочетание, вместе с предыдущим собственным именем в родительном падеже получившее определенный формальный признак, характерный для имен прилагательных. Ясно, что в *Асан ұлы Мырқымбай Асан*

---

* По нашему [мнению] нет никакой надобности в особом служебном слове со всеми значениями русского «и», *жаңа* меньше всего подходит для этого, если даже допустить противное. В последнем случае (по-нашему, заведомо неверном) для перевода русского «и» было бы целесообразнее восстановить *эм* или же принять русское «и», употребляемое в нашем интеллигентном жаргоне «*Бардым и алдым*», «*Гастрономнан ет и арақ алдым*». Дело в том, что употребление существующего слова в определенном значении, в значении, ему не свойственном, не должно быть терпимо; разумнее вводить новое слово, не допускающее путаницы.

ұлы – определение с вопросом *қай?*, а в *Мырқымбай Асан ұлы* оно сказуемое. Ясно также, что *Асан ұлы* как прилагательное может служить только определением для следующего слова с именным значением и только сказуемым, если после него нет такого слова, и в *Асан ұлы жолдас* слово *жолдас* не может быть понято иначе, как определяемое слово и в данном случае только как собственное имя.

Поэтому во всех случаях, когда писателю не известно имя лица, которое он может назвать не иначе, как только по фамилии, лучше всего писать фамилию русский суффикс «-ов» – Асанов. В случае же, когда известно имя, сочетание должно быть только в порядке *Асан ұлы Мырқымбай*.

м) «*Курес*», правда, не служебное слово, но и не полисеманлично, оно в живой речи имеет единственное значение борьбы цирковых борцов, т.е. чисто физического состязания в узком смысле: татарская борьба, узбекская борьба, фигурально и французская борьба и вообще цирковая борьба. Значение этого слова настолько точно, и присвоение ему иного какого-либо значения нетерпимо, что оно не допускается и для обозначения киргизской борьбы, что в языке цирковых артистов значит такой вид цирковой борьбы, когда борющиеся перетягивают друг друга на аркане, надетом на шею. Ясно, что это слово отнюдь не может передавать значения русского слова «борьба» в смысле «классовая борьба», «борьба с вредителями», тем более «борьба с вредителями сельского хозяйства». Существующий в самом языке полисемантизм регулируется формами словосочетания. Создавать полисемантизм в отношении слов с определенным и точным значением можно лишь путем одновременного создания новых форм словосочетаний. Многозначность того или иного русского слова вовсе не должна создавать такую же многозначность одного из значений этого слова в казахском языке. Если допустить, что наши писатели до того беспомощны, что не могут пользоваться словами *талас*, *тартыс*, *қыру*, *құрту*, *арпалысу* и т.д., каждое из коих передает то или иное значение русской «борьбы», надо ввести в казахский язык слово «борьба» в том же полисемантическом виде, в каком оно употребляется в русском языке, но ни в коем случае не создавать путаницу, придавая слову с точным и определенным значением не свойственное ему значение.

н) То же надо сказать и об ұйымдастыру. Слово, подходящее для перевода русского «организовать», когда нужно говорить о создании какой-либо общественной организации, но не подходящее, когда говорится об организации труда, работы, какого-либо предприятия.

Если допустить, что мы не можем умело пользоваться нашими словами *құру, басын құрау, жасау, салу* и т.д., необходимо принять в казахский язык и это русское слово со всеми его значениями. Только не исказить точного значения имеющегося в языке слова *ұйымдастыру*.

о) То же надо говорить и о *байланыс*, что означает «связывать», «приставать», но означает не «причинную связь» и не ту «связь», которая поддерживается путем постоянной переписки между товарищами, организациями, учреждениями. Для этого существуют у нас слова: *хабарлас, астас, ұштас, сабақтас* и т.п., которыми мы, очевидно, также не умеем пользоваться. В последнем случае необходимо принять и это русское слово «связь», сохранив все его значения.

п) Слова *жоғары, төмен* имеют определенное и точное значение «высокий» и «низкий» и фигурально «высший» и «низший», носят в себе понятия только пространственные, но не во времени. Поэтому эти слова (*жоғарыда айтылды, төменде айтылды*) не могут быть поняты казахом как «наверху» и «внизу», что, может быть, и уместно, если речь идет о словах, имевших место где-то наверху, хотя бы в верхнем этаже, или, наоборот, сказанных именно внизу, в подвальном помещении. Но отнюдь не «выше» и «ниже», означающих место текста; эти слова можно перевести со всей точностью в этом значении: *әлгіде, мана, жаңа, кітаптың бас жағында, сөзімнің басында; енді, кейін, соңыра, кітаптың аяқ (кейінгі) жағында*.

Надо полагать, что как бы ни был скуден язык наших писателей-переводчиков, эти-то слова знакомы им всем и не нужно никакого таланта, чтобы пользоваться ими умело. Не нужно ни творчества, ни изобретательности (чего мы можем требовать и ожидать от всех и каждого, только не от «профессионала» писателя), стоит только чуточку избавиться от косности и консерватизма мысли, и не будет никакой надобности вводить в казахский эти русские слова (выше и ниже).

р) Слово *жүреді* означает «хождение», «движение» в пространстве, «пребывать», «находиться», как вспомогательный глагол оно сообщает основному глаголу значение настоящего времени и продолжительность действия. В качестве сказуемого при подлежащем *билігі* (его власть) означает «распространяться», «действовать».

Слово *жүреді* в живой речи полисемантическое. Но ни одно из его многих значений не соответствует русским «ведется», «производится», когда говорят о ведении протокола, дела, какой-либо работы, «производить чистку». Дело в том, что по-казахски: *істі істейді, протоколды жазады, жасайды; мекеме, дүкендерді сұм-сұрқия, бұзықтардан тазартады, ашады*. Но всякое *жүреді, жүргізеді* для казаха так же дико, как если бы по-русски говорили «дело ходит».

с) Глагол *бер* имеет значение «давать» в узком смысле, в качестве вспомогательного глагола при основном глаголе в форме деепричастия настоящего времени соответствует русскому «продолжать» *жаза берді* (продолжать писать); когда же основной глагол действительного и понудительного залога имеет форму деепричастия прошедшего времени, он показывает, что действие произведено для кого-либо другого: *жазып берді, түсіндіріп берді*. Но «данное дело», «данный предмет» не могут значить по-казахски: *берілген іс, берілген нәрсе*, а просто *бұл іс, бұл нәрсе*. То же «данные задачи» не могут быть *берілген*, а *мәлім* или *белгілі*.

Так же, как *тазарту, жүргізу, түсінік беру* вместо понятного для массы *түсіндіру* не может иметь иной цели, как только путать читателя.

т) Приставка *-лы* превращает имя существительное в прилагательное; в отдельных случаях прибавляется и к прилагательному, сообщая ему особые в каждом случае значения: *алалы жьылқы, ақтылы қой; ұзынды-қысқалы; ақты-көкті, ірілі-уақты*. Но прилагательное *керек* может служить определением для всякого существительного, хотя бы и для *адам: қымбат адам, керек адам*. Приставки *-лы (-ты)* для них совершенно излишни. *Қымбатты адам, керекті адам* только искажает эти слова и путает.

у) Числительные служат определением следующего слова: *16-шы октябрь* не может быть понято иначе, как только «16-е октября», а «9-е января», «8-е марта», где определением служат «январь»,

«март», по-казахски должны следовать только в таком порядке: *ғынуардың 9-ы, марттың сегізі* и т.п. или полнее: *ғынуардың 9 жаңасы, марттың 8-нші күні*.

Невежественный переводчик понял взаимоотношение слов в сочетании «9-е января» неправильно; был введен в заблуждение формой родительного падежа «9-го января», в которой он усмотрел в согласовании слов «9-го» со словом «января» именительный падеж, «9-ое (число) января» он понял как «9-ый январь» и перевел на казахский язык *9-ншы ғынуар*. Неудобно оспаривать право царского чиновника на невежество, но он так злоупотребил этим правом, что плоды его «творчества» ощущаются в нашей литературе до сих пор.

ф) К несчастью, он оставил нам в наследство не только свои изобретения, но и методы, предоставляющие свободно путать словоупотребление. И наши писатели-переводчики с успехом пользуются этим методом: *Әдіспен пайдаланады, Н. туралы ойлайды, сөйлейді. Н. туралы мәселе, Н. туралы іс*. Между тем для *пайдаланады* нужна форма винительного падежа, как и для *ойлайды, сөйлейді* (без какого-либо туралы), а глаголы страдательного залога не требуют формы творительного падежа, а сам глагол остается без приставки пассивности, так что получается *комиссариаттың көрсеткен тәртібі* и *Н.-нің ісі, Н.-нің мәселесі* (вопрос или дело о Н.) без какого-либо *туралы*.

х) *Тұрады* значит «стоит», «встанет», «живет», служит вспомогательным глаголом, но не имеет значения «состоит». Поэтому *электр шам жіңішке сымнан тұрады* звучит так же странно, как «электрическая лампа стоит на тонкой проволоке». *Электр шамның жіңішке сымы болады*.

ц) Приставка *-рақ* служит для ослабления качества: *ұзынырақ* – длинноватый, чуть длиннее (не короткий)...

*Ақтөбе Педтехникум ұжымы. Бірінші қатарда (сол жақтан екінші) Қ. Жұбанұлы.
1926 жыл*